

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Науковий юридичний журнал

Заснований у 1993 році
Періодичність випуску – 4 номери на рік

Том 32, № 1
2025

Харків
«Право»
2025

УДК 34
DOI: 10.31359/1993-0909-2025-32-1

ISSN 1993-0909
E-ISSN 2663-3116

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол №9 від 25 березня 2025 р.)*

*Науковий юридичний журнал
«Вісник Національної академії правових наук України» внесено до:*
Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук
(наказ Міністерства освіти і науки України від 24 лютого 2025 р. № 349)
Реєстру суб'єктів у сфері друкованих медіа – Ідентифікатор медіа R30–02413
(рішення Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення
від 21 грудня 2023 р. № 1799)
Міжнародної наукометричної бази даних
Index Copernicus International (Польща) (з 2016 р.)

Вісник Національної академії правових наук України / редкол.: В. Журавель та ін. – Харків : Право, 2025. – Т. 32, № 1. – 312 с.

Засновники:

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Видавець:

Національна академія правових наук України

Відповідальний за випуск

В. Журавель

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Григорія Сковороди, 70,
Національна академія правових наук України.

Офіційний сайт: visnyk.kh.ua

e-mail: visnyk_naprnua@ukr.net

© Національна академія правових наук
України, 2025

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University

JOURNAL

OF THE NATIONAL ACADEMY
OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE

Scientific Legal Journal

Founded in 1993

Periodicity – 4 issues per year

Volume 32, Issue 1
2025

Kharkiv
«Pravo»
2025

UDC 34

DOI: 10.31359/1993-0909-2025-32-1

ISSN 1993-0909

E-ISSN 2663-3116

*Recommended for publication by the academic Council
Yaroslav Mudryi National Law University
(Protocol No. 9 dated 25 March 2025)*

Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine is included in:

List of specialized scientific publications of Ukraine on legal sciences

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated February 24, 2025 No. 349)

Register of entities in the field of print media – Media identifier R30–02413

(decision of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting
dated December 21, 2023 No. 1799)

International scientometric database

Index Copernicus International (Poland) (since 2016)

Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine / editorial board:
V. Zhuravel et al. – Kharkiv : Pravo, 2025. – Vol. 32, № 1. – 312 p.

The founders:

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University

Publisher:

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Responsible for the release of

V. Zhuravel

The Editorial Board address: 61024, Kharkiv, 70 Hryhoriia Skovorody St., National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

Official website: visnyk.kh.ua

e-mail: visnyk_naprunu@ukr.net

© 2025 National Academy of Legal
Sciences of Ukraine

НАУКОВА РАДА

Вячеслав Борисов – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (голова наукової ради) (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Юрій Барабаш – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Валентина Борисова – кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Гарашук – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Голіна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Вячеслав Комаров – кандидат юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олександр Кручан – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Україна);

Микола Кучерявенко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Василь Лемак – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Конституційний Суд України, Україна);

Сергій Максимов – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олена Орлюк – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій», Україна);

Володимир Пилипчук – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», Україна);

Сергій Прилипко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

В'ячеслав Рум'янцев – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олександр Святоцький – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Видавництво «Право України», Україна);

Анатолій Селіванов – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Інна Спасибо-Фатєєва – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Тихий – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Михайло Шульга – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир Журавель – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (голова редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Олександр Бандурка – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (заступник голови редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Наталія Кузнєцова – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (заступник голови редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Флаувіс Антоній Байас – професор (Бухарестський Університет, Румунія);

Владислава Батиргарєєва – доктор юридичних наук, професор (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Вільям Еліот Батлер – професор (Школа права, Університет штату Пенсильванія, США);

Юрій Баулін – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Серджио Биєшу – доктор юридичних наук, професор (Факультет права, Молдавський державний університет, Молдова);

Станіслав Бука – професор (Балтійська міжнародна академія, Латвія);

Єрмек Бурібасєв – доктор юридичних наук, професор (Казахський національний педагогічний університет імені Абая, Республіка Казахстан);

Олександр Буханевич – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Україна);

Чаба Варга – професор (Інститут правових досліджень, Угорська академія наук, Угорщина);

Марина Великанова – доктор юридичних наук, доцент (Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, Україна);

Анатолій Гетьман – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Євген Гетьман – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Андрій Гриняк – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, Україна);

Костянтин Гусаров – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Наталія Гуторова – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Україна);

Томас Дауліс – професор (Вільнюський державний університет, Литва);

Руслан Джабраїлов – доктор юридичних наук, професор (Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України», Україна);

Ольга Дмитрик – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Оксана Капліна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Фархад Карагусов – доктор юридичних наук, професор (Інститут приватного права Каспійського університету, Республіка Казахстан);

Емануель Кастелляран – професор (Університет Страсбурга, Франція);

Танел Керікмає – професор (Школа права, Талліннський технічний університет, Естонія);

Рольф Кніпер – професор (Університет Гете, Німеччина);

Тетяна Комарова – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олексій Кот – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, Україна);

Олена Кохановська – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна);

Райнер Кульмс – професор (Інститут іноземного та міжнародного приватного права імені Макса Планка, Німеччина);

Дмитро Лук'янов – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Вища рада правосуддя, Україна);

Снсголе Матюльсне – професор (Університет імені Миколаса Ромеріса, Литва);

Катерін Меа – професор (Лісабонський університет, Португалія);

Василь Настюк – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Наталія Оніщенко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Україна);

Олександр Петришин – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Конституційний Суд України, Україна);

Світлана Серьогіна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, Україна);

Ізабела Скомерська-Муховська – професор (Лодзинський університет, Польща);

Олександр Скрипнюк – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Україна);

Жанна Хамзіна – доктор юридичних наук, професор (Казахський національний університет імені Абая, Республіка Казахстан);

Галія Чанишева – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний університет «Одеська юридична академія», Україна);

Віктор Шевчук – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Валерій Шенітько – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Ханс Іоахім Шрамм – професор (Інститут Східного права Університету технології, бізнесу і дизайну, Німеччина);

Раймундас Юрка – професор (Університет Миколаса Ромеріса, Литва).

SCIENTIFIC COUNCIL

Viacheslav Borysov – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Chairman of the Scientific Council) (Scientific and Research Institute for Study of Crime Problems named after Academician V. V. Stachys of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Yurii Barabash – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Valentyna Borysova – Phd (Law), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Garashchuk – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Golina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Viacheslav Komarov – Phd (Law), Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleksandr Krupchan – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Mykola Kucheriavenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Vasyl Lemak – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The Constitutional Court of Ukraine, Ukraine);

Sergii Maksymov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Olena Orlyk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The State Organization «Ukrainian National Office for Intellectual Property and Innovation», Ukraine);

Volodymyr Pylypchuk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine», Ukraine);

Sergii Prylypko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Viacheslav Rumiantsev – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleksandr Sviatotskyi – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Publishing House «Law of Ukraine», Ukraine);

Anatolii Selivanov – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Inna Spasybo-Fateieva – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Tykhyi – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Mykhailo Shulga – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine).

EDITORIAL BOARD

Volodymyr Zhuravel – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Chairman of the Editorial Board) (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Oleksandr Bandurka – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Vice-chairman of the Editorial Board) (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Nataliia Kuznietsova – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Vice-chairman of the Editorial Board) (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Flavius Antoniu Baias – Professor (The University of Bucharest, Romania);

Vladyslava Batyrgareieva – Doctor of Law, Professor (Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Academy of Law Sciences of Ukraine, Ukraine);

William Eliot Butler – Professor (The School of Law, University of Pennsylvania, USA);

Yurii Baulin – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Sergiu Băieșu – Doctor in Law, University Professor (Faculty of law of Moldova State University, Moldova);

Stanislav Buka – Professor (Baltic International Academy, Latvia);

Yermek Buribayev – Doctor of Law, Professor (Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan);

Oleksandr Bukhanevych – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Leonid Yuzkov Khmelnytsky University of Management and Law Khmelnytskyi, Ukraine);

Csaba Varga – Professor (The Institute of Legal Studies, Hungarian Academy of Sciences, Hungary);

Maryna Velykanova – Doctor of Law, Associate Professor (Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Anatolii Getman – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Yevhen Hetman – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Andriy Hryniak – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Konstantyn Gusarov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Nataliia Gutorova – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Tomas Davulis – Professor (Vilnius State University, Lithuania);

Ruslan Dzhabrailov – Doctor of Law, Professor (State organization V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Olga Dmytryk – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oksana Kaplina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Farkhad Karagusov – Doctor of Law, Professor (The Institute of private law of Caspian university, Republic of Kazakhstan);

Emanuel Castellarin – Professor (The University of Strasbourg, France);

Tanel Kerikmäe – Professor (The School of Law, Tallinn Technical University, Estonia);

Rolf Knieper – Professor (Coethe University Frankfurt, Germany);

Tetyana Komarova – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleksii Kot – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Olena Kokhanovska – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine);

Rainer Kulms – Professor (Max Planck Institute of the foreign and international private law, Germany);

Dmytro Lukianov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (High Council of Justice, Ukraine);

Snieguolė Matulienė – Professor (The University of Mykolas Romeris, Lithuania);

Catherine Maia – Professor (The University of Lisbon, Portugal);

Vasyl Nastyuk – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Natalia Onishchenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Oleksandr Petryshyn – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The Constitutional Court of Ukraine, Ukraine);

Svitlana Serohina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute of State Building and Local Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Isabela Skomerska-Mukhovska – Professor (The University of Lodz, Poland);

Oleksandr Skrypniuk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Zhanna Khamzina – Doctor of Law, Professor (Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan);

Galiya Chanysheva – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National University «Odesa Legal Academy», Ukraine);

Viktor Shevchuk – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Valerii Shepitko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Hans Joachim Schramm – Professor (The Institute of Eastern Law of the University of Technology, Business and Design, Germany);

Raimundas Jurka – Professor (The University of Mykolas Romeris, Lithuania).

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВА

МЕРНИК А. М. Універсальність як ознака прав людини	15
ГАЧКЕВИЧ А. О. До питання правової визначеності поняття штучного інтелекту	27

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

ЯРМИШ О. Н., ГРЕЧЕНКО В. А. «Справа лікарів-шкідників» та її резонанс в Україні (1953).....	47
--	----

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство. ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ

ВЕРЕША Р. В., КАРПУНЦОВ В. В. Правове забезпечення та фактори ризику обігу віртуальних активів: національний та міжнародно-правовий аспекти	66
СИНЕГУБОВ О. В. Огляд моделей правового регулювання відновлення платоспроможності в країнах ЄС.....	86
ЗАСТАВНА О. П., ШЕВЧУК О. Р. Міжнародно-правові механізми захисту прав платників податків під час застосування фінансових санкцій.....	117

ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

КУХАРЄВ О. Є. Правовий режим акаунта в соціальній мережі у спадкових правовідносинах	127
КУЛИК О. І. Lex cryptographica як джерело правового регулювання відносин на ринку віртуальних активів.....	150
МАНДРИКА Л. М., ДАНИЛЕНКО О. В. Проривні цифрові технології як засадничі фактори трансформації цивільного права України.....	164

ЧЕРЕВКО Н. О.

Європейська соціальна хартія (переглянута) як фундаментальний документ
забезпечення соціальних прав: історія та імплементація в Україні 191

ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

СТЕЦЕНКО С. Г.

Право на доступ до адміністративного суду та особливості його реалізації
особами, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення..... 205

ЗАЙКІНА Г. М.

Удосконалення нормативно-правового регулювання міграційно-правоохоронної
діяльності громадських формувань в сучасних умовах 221

НІКІФОРЕНКО В. С.

Організаційно-правові засади стратегічного розвитку інтегрованого
управління державним кордоном в Україні 239

ПОЛТАНСЬКИЙ В. С.

Адміністративно-правове регулювання інтеграції ВПО в Україні:
виклики воєнного стану та цифровізації публічного адміністрування 254

ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

ШАМСУТДІНОВ О. В.

Проблеми кваліфікації порушення санітарних правил і норм щодо запобігання
інфекційним хворобам та масовим отруєнням..... 272

РЕЦЕНЗІЇ

ПЕТРИШИН О. В.

Ніна Карпачова – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини 301

ШЕМШУЧЕНКО Ю. С.

Перший Омбудсман України на захисті прав і свобод людини 306

CONTENTS

LEGAL THEORY AND METHODOLOGY

MERNYK A. M. Universality as a symbol of human rights.....	15
HACHKEVYCH A. O. Revisiting the Issue of Legal Determination of the Concept of Artificial Intelligence	27

CONSTITUTIONAL LAW. DEVELOPMENT OF UKRAINIAN STATESHIP

YARMYSH O. N., GRECHENKO V. A. «The Case of the Pest Doctors» and its Resonance in Ukraine (1953).....	47
---	----

INTERNATIONAL LAW. COMPARATIVE JURISPRUDENCE. EUROPEAN INTEGRATION

VERESHA R. V., KARPUNTSOV V. V. Legal Providing and Risk Factors of Virtual Assets Circulation: National and International Legal Aspects	66
SINEGUBOV O. V. An Overview of Legal Regulation Models for Solvency Recovery in the EU Countries	86
ZASTAVNA O. P., SHEVCHUK O. R. International legal Mechanisms for Protecting the Taxpayers Rights During Financial Sanctions Application.....	117

PROBLEMS OF PRIVATE LAW

KUKHARIEV O. Ye. Legal Regime of a Social Network Account Within Hereditary Legal Relations.....	127
KULYK O. I. Lex Cryptographica as a Source of Law Governing Relationships in the Virtual Assets Market	150
MANDRYKA L. M., DANYLENKO O. V. Disruptive Digital Technologies as Fundamental Factors in the Transformation of Civil Law in Ukraine	164

CHEREVKO N. O.	
The European Social Charter (revised) as a Fundamental Document for Ensuring Social Rights: History and Implementation in Ukraine	191

PROBLEMS OF PUBLIC LAW

STETSENKO S. H.	
The Right of Access to Administrative Court and Peculiarities of its Implementation by Persons in Pre-Trial Detention	203
ZAYKINA H. M.	
Improvement of Regulatory and Legal Regulation of Migration and Law Enforcement Activities of Public Organizations in Modern Conditions	221
NIKIFORENKO V. S.	
Organizational and Legal Framework for the Strategic Evolution of Integrated State Border Management in Ukraine	239
POLITANSKYI V. S.	
Administrative and Legal Regulation of IDPs Integration in Ukraine: Challenges of Martial State and Digital Public Administration	254

PROBLEMS OF PREVENTION AND FIGHTING OF CRIME

SHAMSUTDINOV O. V.	
Problems of Qualification for Violation of Sanitary Rules and Standards Related to the Prevention of Infectious Diseases and Mass Poisoning	272

REVIEW

PETRYSHYN O. V.	
Nina Karpachova – Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights	301
<u>SHEMSHUCHENKO YU. S.</u>	
The First Ombudsman of Ukraine for the Protection of Human Rights and Freedoms	306

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 342.1

DOI: 10.31359/1993-0909-2025-32-1 -15

Анастасія Муслімівна Мерник

Науково-дослідний інститут

державного будівництва та місцевого самоврядування

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ ЯК ОЗНАКА ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті наголошується на тому, що концепція прав людини як універсальна цінність наразі є вкрай актуальною, особливо в рамках проблем сучасної теорії міжнародних відносин. Від самого народження людина, незалежно від громадянства, національності, раси та статі, має природні права, які супроводжують її до самої смерті. Такі права дають людині можливість користуватися елементарними, найважливішими благами та умовами безпечного, вільного існування особистості в суспільстві. Проте в умовах глобалізації на перший план виходить як питання їх універсальності, так і питання культурних відмінностей у їх визнанні та здійсненні. У рамках статті ставиться ціль розглянути різні погляди на проблематику універсальності прав людини в умовах сучасності. Розгляд цієї теми є важливим для захисту, насамперед сучасними державами, прав людини, не допущення звеличення будь-якої нації шляхом порушення прав частини людей через їх національність, колір шкіри, відношення до релігії тощо. Для досягнення поставленої мети в роботі використовується система методів наукового пізнання, зокрема загальнонаукові (аналізу, синтезу), приватні (порівняльний, кількісного й якісного аналізу), а також спеціально-юридичні (формально-юридичний, порівняльно-правовий). Вивчаються аргументи критики універсальності, як однієї з ознак категорії прав людини. Наголошується на тому, що критики універсальності прав людини використовують аргументи, основою яких є культурний релятивізм, обґрунтовуючи ідею про те, що міжнародній спільноті й досі не вдалось дійти до універсальної згоди щодо прав людини. Прихильники концепції культурного релятивізму піддають сумніву легітимність теорії прав людини, яка передбачає наявність універсальних цінностей і норм, які застосовуються до всіх людей. Вони стверджують, що традиційне розуміння прав людини, яке покладено в основу Загальної декларації прав людини, необхідно переглянути та модифікувати в зв'язку з тим, що кожен культуру неможливо оцінити на основі універсальних критеріїв. За результатом дослідження зроблено висновок, що універсальність проявляється в тому, що права людини виражають найбільш загальні, основні інтереси їх носіїв, інтереси, від яких індивід не може відмовитися, приміром, життя, свобода, власність. При всій культурній, релігійній, моральній та правовій різноманітності всі люди об'єднані приналежністю до людського роду як біологічні істоти, а також як особистості, які

здебільшого цікавляться можливістю жити, вільно реалізовувати свої здібності, здобувати й утримувати свою власність.

Ключові слова: права людини, універсальність, культурний релятивізм, етнонаціоналізм.

Anastasiia M. Mernyk

Scientific Research Institute of State Building and Local Government
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

UNIVERSALITY AS A SYMBOL OF HUMAN RIGHTS

Abstract. *The article emphasizes that the concept of human rights as a universal value is currently extremely relevant, especially within the framework of the problems of the modern theory of international relations. From birth, a person, regardless of citizenship, nationality, race and gender, has natural rights that accompany him until death. Such rights give a person the opportunity to enjoy the elementary, most important benefits and conditions for a safe, free existence of an individual in society. However, in the context of globalization, both the issue of their universality and the issue of cultural differences in their recognition and implementation come to the fore. The article aims to consider different views on the issue of the universality of human rights in modern conditions. Consideration of this topic is important for the protection, primarily by modern states, of human rights, preventing the exaltation of any nation due to the violation of the rights of some people due to their nationality, skin color or attitude to religion. To achieve the goal, the work uses a system of scientific methods of cognition, in particular general scientific (analysis, synthesis), private (comparative, quantitative and qualitative analysis, approximation), as well as special legal (formal-legal, comparative-legal). The arguments of criticism of universality as one of the features of the category of human rights are studied. It is emphasized that critics of the universality of human rights use arguments based on cultural relativism, substantiating the idea that the international community has still not managed to reach a universal agreement on human rights. Supporters of the concept of cultural relativism question the legitimacy of the theory of human rights, which assumes the existence of universal values and norms that apply to all people. They argue that the traditional understanding of human rights, which is the basis of the Universal Declaration of Human Rights, needs to be revised and modified due to the fact that it is impossible to evaluate each culture on the basis of universal criteria. The study concluded that universality is manifested in the fact that human rights express the most general, basic interests of their bearers, interests from which an individual cannot renounce, for example, life, freedom, property. With all the cultural, religious, moral and legal diversity, all people are united by belonging to the human race as biological beings, as well as individuals who are mainly interested in the opportunity to live, freely realize their abilities, acquire and maintain their property.*

Keywords: human rights, universality, cultural relativism, ethno-nationalism.

ВСТУП

Британський філософ, соціолог та політичний діяч Джон Стюарт Мілль проголошував, що якщо ми називаємо щось правом людини, ми маємо на увазі, що вона

обґрунтовано претендує на свій захист з боку суспільства у своїй можливості володіти цим правом, силою закону або через освіту й формування суспільної думки [1, с. 29]. Як відомо, концепція прав людини як універсальної цінності наразі є вкрай актуальною, особливо в рамках проблем сучасної теорії міжнародних відносин. Від самого народження людина незалежно від громадянства, національності, раси та статі має природні права, які супроводжують її до самої смерті. Такі права дають людині можливість користуватися елементарними, найважливішими благами й умовами безпечного, вільного існування особистості в суспільстві. Отже, права людини можна вважати універсальними цінностями, оскільки їх дотримання є пріоритетним завданням життєдіяльності людини та метою функціонування держави, як форми організації суспільства.

Система прав людини зародилася та знайшла своє утвердження в основних законах демократичних країн Заходу, таких як Білль про права у Великобританії 1689 року [2], Білль про права у США 1789 року [3], Декларація прав людини та громадянина у Франції 1789 року [4]. Норми про права людини стали своєрідним виміром ступеня лібералізму, розвитку, прогресивності держав та можливості міжнародного співробітництва з ними. Проте думка про універсальність прав людини протягом довгого часу мала безліч обмежень, як на практиці, так і в теорії. Протягом багатьох століть частина населення землі, а саме представники соціальних низів, жінки, члени певних релігійних конфесій тощо є обмежені в реалізації великої кількості основних прав.

Гостра необхідність у концепції універсальних прав людини виникла після Другої світової війни як відповідь на ситуацію кризи системи влади, яка уособлювалася національними державами, масовими ідеологіями. Тоді міжнародне співтовариство прийшло до висновку, що права людини мають бути захищені насамперед державою й будь-яка влада в державі не може ставити собі за мету звеличення нації шляхом порушення прав частини людей через їх національність, колір шкіри чи відношення до релігії. Однак основною перепоною стало те, що нормативні акти, які б містили перелік основних прав людини, були прийняті лише в деяких країнах. Частина країн, які за результатами розпаду імперій після Першої та Другої Світових воєн, не мали національного законодавства. З метою вирішення цієї проблеми в 1947 році пройшло перше засідання Комісії Організації об'єднаних Націй (далі – ООН) з прав людини, головою якої було обрано Елеонору Рузвельт. Через різні погляди на питання прав людини Комісія не змогла прийти до згоди щодо загального виду та структури документу. Не допомогло вирішити це питання й створення підкомітету, до якого входили 3 члени та який мав підготувати проєкт документу й надати на обговорення Комісії. Тільки після того, як підготовка була доручена Джону Хамфрі, канадському спеціалісту в сфері міжнародного права, Комісія отримала чорновий документ, який складався з понад 400 сторінок та закріплював усі можливі права людини, які змогла встановити команда професійних юристів. Після опрацювання цього документу було розроблено проєкт Декларації, який декілька разів змінювався.

У грудні 1947 року на засіданні Комісії в місті Женева було погоджено проект Декларації, за який мала голосувати Генеральна Асамблея ООН. Частина статей була проголосована одногосло всіма членами, а деякі піддавалися широкому обговоренню та змінам. У решті резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 було прийнято та проголошено Загальну декларацію прав людини. Після прийняття Декларації її положення стали використовувати в національних законодавствах багатьох країн.

Нова структура міжнародних відносин, створення ООН та прийняття Загальної декларації прав людини мали за мету визнання пріоритету універсальності прав людини над принципом національного суверенітету.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Окремі аспекти універсальності прав людини розглянуті в роботах С. Максимова [5, с. 110], Д. Літман [6], Ф. Аліфрей [7], О. Миронюк [8, с. 59], С. Добрянського [9] та ін. Слід констатувати, що тематика універсальності прав людини не є достатньо дослідженою ані у вітчизняній юридичній науці, ані в зарубіжній.

С. Максимов цілком виправдано наголошує на тому, що в умовах глобалізації в обговоренні проблеми прав людини на перший план виходить питання їх універсальності, з одного боку, і культурних відмінностей у їх визнанні та здійсненні – з іншого. Це зумовлено як необхідністю формування глобального права, що ґрунтується на універсальних засадах, так і загостренням питання збереження культурної різноманітності світу [5, с. 110].

Саме на культурній різноманітності сучасних суспільств і наголошує Д. Літман у своїй статті «Загальні права людини та «Права людини в ісламі», підкреслюючи, що протягом багатьох років деякі держави-члени ООН роблять систематичні зусилля щодо заміни деяких домінуючих парадигм міжнародних відносин. Наприклад, представники Ісламської Республіки Іран продовжують на всіх форумах висувати свої заперечення проти універсального характеру та неподільності прав людини, як вони інтерпретуються в Загальній декларації прав людини, яка є західною світською концепцією іудео-християнського походження, несумісною із ісламським шаріатом [6].

Цікаво, що аргумент, який з першого погляду може здатися корисним для захисту поглядів культурного релятивізму насправді може слугувати й етноцентризму, коли представники певного суспільства визнають та оцінюють явища навколишнього світу лише з позиції етнічної спільноти, до якої вони належать.

Сьогодні в літературі знаходимо певні критичні погляди на етноцентризм, як лише емоційне сприйняття дійсності. Достатньо згадати Ф. Аліфрей та її есе «Етнонаціоналізм і медієвалізм: читання емоційного «англосаксонізму» сьогодні з відкриттям Саттон Ху». У цій роботі авторка стверджує, що англійська уява ранньосередньовічного західного світу довгий час створювалася й продовжує створюватися емоціями [7].

Загалом сучасне визначення етнонаціоналізму знаходимо в роботі Теодора В. Адорно «Авторитарна особистість», де він разом з колегами з Франкфуртської школи дали визначення цього терміну як результат «внутрішньогрупової-позагрупової диференціації», який «поєднує в собі позитивне ставлення до власної етнічної/культурної групи (внутрішньої групи) з негативним ставленням до іншої етнічної/культурної групи (зовнішньої групи)» [10, с. 152].

Американський соціолог Вільямом Г. Самнер, якому приписують авторство самого терміну «етноцентризм», у своїй книзі «Народні звичаї» охарактеризував етноцентризм як те, що найчастіше призводить до гордині, марнославству, вірі в перевагу своєї групи й презирства до чужинців [11].

Етноцентризм завжди був фактором того, як різні культури та групи співвідносилися одна з одною. Прикладом є те, як історично іноземці характеризувалися як «варвари». При цьому сильний вплив мала колонізація й віра в поліпшення суспільств після їх колонізації. Наприклад, Томас Маколей вважав, що «одна полиця західної бібліотеки» містила більше знань, ніж сторіччя текстів та літератури, написаних азіатськими культурами [12, с. 953].

Схожі приклади знаходимо і в не юридичній літературі. Так, Даніель Дефо в найвідомішому творі «Робінзон Крузо» пише: «Отже, ми були тепер у Китаї Коли я порівнюю жалюгідне населення цієї країни з європейцями, то спорудження китайців, їх спосіб життя, їх управління, їх багатство і слава (як інші говорять) здаються мені майже не вартими згадки [13, с. 355]. Або: «Через два дні ми дісталися кордонів московських володінь. Я не міг не відчутти задоволення з нагоди прибуття в християнську країну, або принаймні керовану християнами Проходячи ці міста і селища, ми переконалися, що тільки ці гарнізони були росіяни, а решта населення – язичники, які приносили жертву ідолам і поклонялися сонцю; з усіх бачених мною дикунів і язичників ці найбільше заслуговували на звання варварів...» [13, с. 366].

На противагу цьому культурний релятивізм відстоює положення про те, що концепції та моральні цінності повинні розумітися в їх власному культурному контексті, а не оцінюватися відповідно до стандартів іншої культури. Ф. Боас стверджує рівну обґрунтованість усіх точок зору та відносну природу істини, яка визначається індивідуумом або його культурою [14, с. 353]. Охоплення культур, які можна знайти у зв'язку з будь-яким підвидом, настільки широке, що не може бути зв'язку між культурою й расою.

Критики універсальності прав людини, як раз, і використовують аргументи, основою яких є культурний релятивізм, обґрунтовуючи ідею про те, що міжнародній спільноті й досі не вдалося дійти до універсальної згоди щодо прав людини. Прихильники концепції культурного релятивізму піддають сумніву легітимність теорії прав людини, яка передбачає наявність універсальних цінностей і норм, які застосовуються до всіх людей. Вони стверджують, що традиційне розуміння прав людини, яке покладено в основу Загальної декларації прав люди-

ни, необхідно переглянути та модифікувати в зв'язку з тим, що кожную культуру неможливо оцінити на основі універсальних критеріїв.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для здійснення дослідження було застосовано систему методів наукового пізнання, зокрема загальнонаукові (аналізу, синтезу), приватні методи наукового пізнання, що застосовуються в галузях багатьох наук (порівняльний, кількісного й якісного аналізу), а також спеціально-юридичні (формально-юридичний, порівняльно-правовий). Загальнофілософський (універсальний) метод пізнання використовувався на всіх етапах пізнавального процесу.

За допомогою методу аналізу розкриті характерні ознаки та вивчені окремі особливості універсальності прав людини. Порівняльний аналіз надав можливість виявити різні підходи до поняття «культурного релятивізму». Так, під культурним релятивізмом слід розуміти підхід, згідно якого концепції та моральні цінності повинні розумітися в їхньому власному культурному контексті, а не оцінюватися відповідно до стандартів іншої культури.

За допомогою методу узагальнення виділено фактори, які дозволяють подолати сучасні виклики універсальності прав людини. При всій культурній, релігійній, моральній та правовій різноманітності всі люди об'єднані приналежністю до людського роду як біологічні істоти, а також як особистості, які здебільшого цікавляться можливістю жити, здобувати й утримувати власність, а також вільно реалізовувати свої здібності.

Метод дедукції надав можливість на основі доктринальних поглядів науковців вивести загальний висновок щодо характерних ознак етноцентризму. Етноцентризм означає застосування власної культури або етнічної приналежності як системі відліку для оцінки інших культур, практик, поведінки, вірувань та людей замість використання стандартів конкретної залученої культури.

Індуктивний метод пізнання норм міжнародного права та його джерел щодо прав людини в умовах сучасних глобалізаційних процесів надав можливість одержати загальний висновок щодо значення таких документів для захисту прав людини. Так, структура міжнародних відносин має за мету визнання пріоритету універсальності прав людини над принципом національного суверенітету.

Історичний метод пізнання посприяв розкриттю передумов формування критичних поглядів на універсальність прав людини. Критики універсальності прав людини використовують аргументи, основою яких є культурний релятивізм, обгрунтовуючи ідею про те, що міжнародній спільноті й досі не вдалося дійти до універсальної згоди щодо прав людини. Прихильники концепції культурного релятивізму піддають сумніву легітимність теорії прав людини, яка передбачає наявність універсальних цінностей і норм, які застосовуються до всіх людей.

У статті застосовувалися також і спеціально-юридичні методи, зокрема формально-юридичний і системно-структурний, які було використано під час розробки та вивчення термінологічного апарату цієї роботи, а саме при з'ясуванні

змісту категорій «культурний релятивізм» та «етноцентризм», а також для розкриття особливостей зазначеної дефініції.

Нормативна база для цього дослідження включає міжнародні договори, такі як Білль про права у Великобританії 1689 року [2], Білль про права у США 1789 року [3], Декларація прав людини та громадянина у Франції 1789 року [4], Загальна декларація прав людини [15]. Окрім цього, в роботі використовуються доктринальні джерела, що розкривають різні аспекти універсальності прав людини, як однієї з їх ознак.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

С. Добрянський, розглядаючи універсальність прав людини, зазначає, що слід абстрагуватися від усяких культурних умов і досягти стану трансцендентальної свідомості (чистої раціональності), що, в кінцевому підрахунку, і дасть можливість пізнати справжню людську природу [9]. При цьому цілком виправдано наголошує на тому, що щодо останнього положення в зарубіжній літературі висловлюється обґрунтований сумнів із приводу того, чи вдалося комусь досягти зазначеного стану.

Релігійні правові сім'ї (наприклад, мусульманська та юдейська течії) мають власні уявлення про права людини, які значно відрізняються від ідей, що зародились у працях мислителів епохи Просвітництва в європейських країнах. Головною відмінністю мусульманського права є пріоритет загального блага над індивідуальним, тобто норми права, що складають мусульманську правову систему нібито орієнтовані на досягнення національного благополуччя. Прикладом може слугувати заява представника Ісламської Республіки Іран в ООН Раджана Хорасані до Третього комітету Генеральної Асамблеї ООН у 1984 році, в якій наголошено на необхідності врахування історичних та національно-культурних особливостей держав – учасниць міжнародних угод, що регулюють права, свободи та інтереси людей.

Отже, існують країни, які вважають помилковою ідею того, що права людини є універсальною цінністю. Адже ідея універсальності прав суперечить традиційним моральним устоям, які базуються на етнічній та національній специфіці деяких народів, для яких національні особливості відіграють важливішу роль, аніж забезпечення прав людини.

Проте член Всесвітньої конференції з прав людини, що відбулася у Відні в 1993 році, обговоривши питання універсалізму та культурного релятивізму, прийшли до висновку: «Усі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні й взаємозв'язані. Міжнародне співтовариство повинно відноситися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою. Хоча значення національної й регіональної специфіки і різних історичних, культурних і релігійних особливостей необхідно мати на увазі, держави, незалежно від їх політичних, економічних і культурних систем, зобов'язані заохочувати

й захищати всі права людини й основні свободи» [16, с. 87]. Тому права людини є універсальною цінністю, тому що людська природа – єдина й універсальна.

У межах критики універсальності прав людини часто зустрічається аргумент різного становища та різниці в захисті прав жінок у країнах Європи, зокрема, та країнах, що сповідають іслам. Проте й тут постає питання, чи здатні до кінця зрозуміти філософію ісламу люди, які не мають особистої ідентифікації (історичної, культурної та релігійної) з цієї течією.

Як зазначає Т. Харруб, питання про права жінок в ісламі було спірною темою дискусій та інтенсивних дебатів як у мусульманському світі, так і на Заході. Два домінуючі основні наративи зробили мусульманських жінок жертвами, хоч і по-різному [17]. З одного боку, багато мусульман і мусульманських урядів надають ісламські тексти, щоб виправдати дискримінацію щодо жінок і накласти соціальні й правові обмеження на права жінок. З іншого боку, західні «ісламофобські неоорієнталісти» [17] використовують ці популярні, але традиційні женоненавистницькі прочитання ісламу для підтримки своїх ксенофобських претензій до ісламу та мусульман. Це ставить мусульманських жінок у дилему. Мусульманські жінки, які хочуть мати свої права, стикаються з неправильним тлумачень писань, які використовуються для дискримінації в країнах ісламу. У той же час вони намагаються відповісти на західну критику їх релігійного вірування. Ці жінки зазначають, що іслам шанує та захищає жінок і надає їм повні права. Саме тому питання про права жінок в ісламі дуже складне й потребує великого рівня теологічних, лінгвістичних та історичних знань і навичок для розуміння та аналізу.

Але проблематика універсальності прав людини може набувати більшого масштабу в умовах глобалізації та нового медієвалізму. Так, основні обов'язки щодо захисту прав людини так чи інакше покладаються на держави. Але як бути, коли в умовах сьогодення відбувається певна «ерозія» державних суверенітетів країн. Умовно кажучи поступово формується єдина міжнародна система, де політична влада здійснюється колом осіб, якій не може протистояти одна політична влада, яка має повний суверенітет на своїй території. Процеси, що характеризують цей «новий медієвалізм» включають у себе збільшення повноважень окремих міжнародних організацій, а також поширення субнаціональних і децентралізованих урядів. Поступово формуються приватні військові компанії, транснаціональні корпорації, а роль держави в організації публічного буття знижується. Отже, постає питання про реальну можливість окремої держави гарантувати права людини в обсязі наявних стандартів.

Тут можна згадати слова М. Тетчер: «Можна просто читати текст Хартії Європейського Союзу про основоположні права» та щиро захоплюватися кожною її статтею. Однак досвід підказує, що за загальними фразами криються певні мета й філософія. Мета полягає в підпорядкуванні суверенних держав, демократичних процедур прийняття рішення та національного законодавства міжнародним інститутам і групам тиску [18, с. 57].

ВИСНОВКИ

Таким чином, проблема універсальності прав людини є досить актуальною та потребує дослідження. До того ж актуальність посилюється фактичною відсутністю у вітчизняній юридичній науці таких досліджень. Окрім цього, слід погодитися з С. Максимовим, що: «Парадоксальним є те, що в міру зростання інерції глобалізації посилюється також увага до індивідуальної, комунальної, національної й регіональної ідентичності. Саме це посилює увагу до культурної різноманітності. В основі суперечливих відносин між економічною та культурною глобалізацією лежить складна проблема «одвічних зв'язків», під якими розуміють істотні особливості, що є особливостями буття людини як унікальної особистості» [5, с. 114].

Права людини є універсальними цінностями для будь-якого суспільства, незалежно від національно-культурного контексту. Іноді спірним є питання щодо існуючих у міжнародних документах формулювань прав людини, оскільки при виробленні таких узагальнюючих юридичних положень неминуче виникає питання, з якої теорії прав виходити, які стандарти в цій сфері вважати за взірець. Проте труднощі нормотворчого процесу не виключають ідеї можливого використання прав людини як цінності для всього світу.

Насамперед, їх універсальність проявляється в тому, що вони виражають найбільш загальні, основні інтереси їх носіїв, інтереси, від яких індивід не може відмовитися, приміром, життя, свободу, власність. При всій культурній, релігійній, моральній та правовій різноманітності всі люди об'єднані приналежністю до людського роду як біологічні істоти, а також як особистості, які здебільшого цікавляться можливістю жити, здобувати й утримувати власність, а також вільно реалізовувати свої здібності. Звичайно, з цього правила бувають винятки, проте йдеться не про винятки, а про переважаючу тенденцію, про соціальні цінності, які поділяє більшість.

Отже, не обстоюючи універсальність конкретних формулювань прав людини, можна зробити висновок, що ідея, закладена в них, може претендувати на універсальність на підставі наведених вище властивостей прав людини. При цьому універсальність прав людини не є посяганням на культурну різноманітність, навпаки, це підстава для міжкультурного діалогу, спосіб визначення тих ознак, які є загальними для його учасників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Стюарт Міл Джон. Про свободу: есе / пер. з англ. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.
- [2] Мироненко О. Білль про права. *Політична енциклопедія*. Київ : Парламентське вид-во, 2011. С. 62.
- [3] Конституція США. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/usa_const.htm (дата звернення: 06.02.2025).

- [4] Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1789 // Ministère de la Justice. URL: <http://www.textes.justice.gouv.fr/textes-fondamentaux-10086/droits-de-lhomme-et-libertes-fondamentales-10087/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789-10116.html> (дата звернення: 06.02.2025).
- [5] Максимов С. Універсальність прав людини. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 110–117.
- [6] Littman D. Universal Human Rights and «Human Rights in Islam». Midstream (New York). 1999. URL: https://dhimmitude.org/archive/universal_islam.html. (дата звернення: 06.02.2025).
- [7] Allfrey F. Ethnonationalism and medievalism: reading affective Anglo-Saxonism today with the discovery of Sutton Hoo. *Post medieval*. 2021. № 12 (1-4). P. 75–99. doi:10.1057/s41280-021-00209-9.
- [8] Миронюк О. І. Універсальність прав людини: теоретичний вимір. *Аналітичне-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 56–59. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299659/292184> (дата звернення: 06.02.2025).
- [9] Добрянський С. Права людини з позицій універсалізму та релятивізму. *Вісник Львівського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2004. Вип. 40. С. 3–5. URL: <http://www.lawyer.org.ua/?w=&i=12&d=69>. (дата звернення: 06.02.2025).
- [10] Motyl A. «Ethnocentrism». *Encyclopedia of Nationalism (Two-Volume Set ed.)*. Elsevier. 2000. P. 152–153.
- [11] Shala B., Robin C., Thompson S., eds. *Encyclopedia of diversity and social justice*. Lanham : Rowman & Littlefield Publishers. 2014.
- [12] Neill Mc., William H., Bentley J., Christian D., eds. *Berkshire encyclopedia of world history*. Berkshire. 2010. P. 952–954.
- [13] Дефо Д. Робінзон Крузо. Київ : Навчальна книга Богдан, 2017. 227 с.
- [14] Reichert E., James D., eds. *Human rights and social work*. International encyclopedia of the social & behavioral sciences. Oxford : Elsevier. 2015. P. 353–359.
- [15] Загальна декларація прав людини : прийнята резолюцією 217 А (III) Ген. Асамблеї ООН 10.12.1948 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 20.03.2023).
- [16] Norchi C. *Human rights: a global common interest*. Lynne Rienner publishers, 2004. P. 87.
- [17] Kharroub T. Five things you need to know about women in Islam: implications for advancing women's rights in the Middle East. URL <https://arabcenterdc.org/resource/five-things-you-need-to-know-about-women-in-islam-implications-for-advancing-womens-rights-in-the-middle-east/>. (дата звернення: 06.02.2025).
- [18] Thatcher M. *Statecraft: strategies for a changing world*. Harper, 2002. 486 p.

REFERENCES

- [1] Stuart, M. J. (2001). *On Freedom: an Essay*. Kyiv: Solomiya Pavlychko Publishing House «Fundamentals».
- [2] Myronenko, O. (2011). *Bill of Rights. Political Encyclopedia*. Kyiv: Parliamentary Publishing House, 62.
- [3] US Constitution. Retrieved from: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/usa_const.htm.
- [4]. Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1789. Ministère de la Justice. Retrieved from: <http://www.textes.justice.gouv.fr/textes-fondamentaux-10086/droits-de-lhomme-et-libertes-fondamentales-10087/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789-10116.html>.

- [5] Maksimov, S. (2013). Universality of human rights. *Philosophy of law and general theory of law*, 1, 110–117.
- [6] Littman, D. *Universal Human Rights and «Human Rights in Islam»*. Midstream (New York). 1999. Retrieved from: https://dhimmitude.org/archive/universal_islam.html.
- [7] Allfrey, F. (2021). Ethnonationalism and medievalism: reading affective Anglo-Saxonism today with the discovery of Sutton Hoo. *Post medieval*, 12(1-4), 75–99.
- [8] Myronyuk, O. I. (2024). Universality of human rights: theoretical dimension. *Analytical and comparative law*, 1, 56–59.
- [9] Dobryanskyi, S. (2004). Human Rights from the Positions of Universalism and Relativism. *Bulletin of the Lviv State University. Series: Legal Sciences*, 40, 3–5.
- [10] Motyl, A. (2000). «Ethnocentrism». *Encyclopedia of Nationalism (Two-Volume Set ed.)*. Elsevier, 152–153.
- [11] Shala, B., Robin, C., Thompson, S., eds. (2014). *Encyclopedia of diversity and social justice*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- [12] Neill, Mc., William, H., Bentley, J., Christian, D. eds. (2010). *Berkshire encyclopedia of world history*. Berkshire, 952–954.
- [13] Defoe, D. (2017). *Robinson Crusoe*. Kyiv: Bohdan Textbook.
- [14] Reichert, E., James, D., eds. (2015). Human rights and social work. *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*. Oxford: Elsevier, 353–359.
- [15] Universal Declaration of Human Rights: adopted by resolution 217 A (III) of the UN General Assembly (1948, December). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
- [16] Norchi, C. (2004). *Human rights: a global common interest*. Lynne Rienner publishers, 87.
- [17] Kharroub, T. *Five things you need to know about women in Islam: implications for advancing women's rights in the Middle East*. Retrieved from <https://arabcenterdc.org/resource/five-things-you-need-to-know-about-women-in-islam-implications-for-advancing-womens-rights-in-the-middle-east/>.
- [18] Thatcher, M. (2002). *Statecraft: strategies for a changing world*. Harper, 486.

Мерник Анастасія Муслімівна

Доктор юридичних наук, доцент

Провідний науковий співробітник

Сектор теоретико-методологічних проблем організації державної влади

Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування

Національної академії правових наук України

61002, вул. Чернишевська, 80, Харків, Україна

Anastasiia M. Mernyk

Doctor of Law, Associate Professor

Leading Researcher of the Sector Theoretical and Methodological

Problems of the Organization of State Power

Scientific Research Institute of State Building and Local Government
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61002, 80 Chernyshevskaya St., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Мерник А. М. Універсальність як ознака прав людини. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Том 32. № 1. С. 15–26.

Suggested Citation: Mernyk, A. M. (2025). Universality as a symbol of human rights. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 15–26.

Стаття надійшла / Submitted: 07/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 07/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

Андрій Олександрович Гачкевич

Кафедра міжнародного та кримінального права
Національний університет «Львівська політехніка»
Львів, Україна

ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ПОНЯТТЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Анотація. Проблема формування понятійно-термінологічного апарату категорії штучного інтелекту набуває все більшої важливості в правовій сфері внаслідок активного поширення новітніх технологій та зростання їхнього впливу на суспільні відносини. У цій статті розгляду підлягає поняття штучного інтелекту, яке породжує жваві дискусії у юриспруденції на тлі того, що воно все частіше з'являється в національному, іноземному та міжнародному праві. Предметом дослідження є положення, які розкривають зміст терміна «штучний інтелект» у правових системах держав, що належать до технологічно передових у світі за даними Глобального індексу штучного інтелекту 2024 р. (США, Китаю, Сінгапуру, Великобританії, Франції, Південної Кореї, Німеччини, Канади, Ізраїлю, Індії). Крім уже прийнятих нормативно-правових актів та законопроектів на розгляді, автор також вивчає «м'яке право» – тобто рекомендаційні норми. Особлива увага відведена еволюції розуміння в документах ЄС. У процесі дослідження були узагальнені основні підходи до формулювання визначення штучного інтелекту – методологічний, пов'язаний із послідовністю операцій, та функціональний, який своєю чергою акцентує на результатах виконання завдань, описаних або в об'єктивній формі, або в суб'єктивній. Внаслідок зіставлення відображених у правових положеннях ознак поняття штучного інтелекту, виявлення спільних та відмінних елементів, автор прийшов до висновку щодо того, яким може бути розширене визначення. У статті запропоноване авторське пояснення штучного інтелекту як виду технологій, які на основі застосування моделей, побудованих завдяки опрацюванню отриманої інформації, створюють для поставлених цілей вихідні дані – рішення, прогнози, рекомендації, контент, – тотожні результатам втілення когнітивних здібностей людини. Автор узагальнює ознаки штучного інтелекту як поняття: інтерактивність, націленість, адаптивність, автономність, методологічність, результативність, системність, а також імітаційність. Висновки статті підкреслюють важливість подальшого вивчення правової визначеності поняття штучного інтелекту та можуть бути використаними для забезпечення законодавчого регулювання штучного інтелекту в Україні. Ознайомлення з результатами дослідження сприяє більш повному розумінню поняття штучного інтелекту тими особами, які цікавляться тематикою новітніх технологій.

Ключові слова: штучний інтелект; поняття штучного інтелекту; визначення штучного інтелекту; законодавство щодо штучного інтелекту; правове забезпечення використання штучного інтелекту; машинне навчання.

Andrii O. Hachkevych

Department of International and Criminal Law
Lviv Polytechnic National University
Lviv, Ukraine

REVISITING THE ISSUE OF LEGAL DETERMINATION OF THE CONCEPT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. *The problem of forming a conceptual and terminological framework for the category of artificial intelligence is becoming increasingly significant in the field of law due to the widespread dissemination of new technologies and their growing influence on social relations. This article addresses the concept of artificial intelligence, which is generating lively debates in the field of jurisprudence as it becomes more prevalent in national, foreign, and international law. The object of the research are the provisions containing the definition of «artificial intelligence» in the legal systems of world's technologically leading countries, according to the Global Artificial Intelligence Index 2024, which includes the USA, China, Singapore, the UK, France, South Korea, Germany, Canada, Israel, and India. In addition to analyzing existing legislative acts and proposed laws, the author also examines soft law, which consists of recommendatory norms. Special attention is given to the evolution of the understanding of artificial intelligence in EU documents. The article summarizes the main approaches to defining artificial intelligence: methodological, related to the sequence of operations, and functional, which emphasizes task performance described in either objective or subjective manner. By comparing the features of the concept of artificial intelligence as reflected in various legal provisions, the author identifies both commonalities and distinctive elements, ultimately suggesting a broad definition of artificial intelligence as a type of technology that builds and implements models by processing received information to produce output data for the fulfilment of set objectives – such as decisions, forecasts, recommendations, and content – that closely resembles outcomes derived from human cognitive abilities. The author summarizes the features of artificial intelligence as a concept: interactivity, efficiency, goal-based performance, adaptability, autonomy, imitativeness, consistency, and methodological nature. This research underscores the importance of further exploring the legal determination of the concept of artificial intelligence. The conclusions of the article can aid in ensuring legislative regulation of artificial intelligence in Ukraine. The findings presented herein provide a more comprehensive understanding of artificial intelligence for those interested in new technologies.*

Keywords: *artificial intelligence; concept of artificial intelligence; definition of artificial intelligence; legal framework on artificial intelligence; legal support of the use of artificial intelligence; machine learning.*

ВСТУП

Використання терміна «штучний інтелект» по відношенню до позначення характерних для сучасних пристроїв виконувати часто архіскладні задачі можливостей, які видаються нефахівцям надзвичайними, стало сьогодні широко розповсюдженим.

Для представників технічних професій, штучний інтелект, як і споріднені з ним поняття алгоритму, машинного навчання чи автоматизації, самі по собі є зрозумілими в контексті розробки та застосування новітніх технологій для поставлених задач. В той же час, правова сфера, в якій чіткість визначень та логічне співвідношення понять гарантують узгодженість системи права як одного з пріоритетів, стикнулася з викликом забезпечення понятійної визначеності штучного інтелекту.

Від одного з перших відомих випадків використання терміна «штучний інтелект» минуло понад 70 років – у 1956 р. американським вченим Джоном Маккарті невдовзі після смерті Алана Тюрінга, автора тесту на перевірку можливостей комп'ютера демонструвати когнітивні здібності людини. Разом з тим до недавнього часу, поки в низці держав не були прийняті стратегії штучного інтелекту (2017 р. – Канада, Сінгапур, Фінляндія, Японія та ін.), а згодом – спеціальні правові положення у формі як звичного «твердого права», так і «м'якого права», тобто рекомендаційних норм (2019 р. – Директива про автоматизоване прийняття рішень Канади, Типові рамки управління штучним інтелектом Сінгапуру, Соціальні принципи людиноорієнтованого штучного інтелекту Японії, Рекомендація зі штучного інтелекту Ради ОЕСР тощо), у законодавчій сфері не існувало необхідності забезпечення визначеності даного поняття.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Пошук відповіді на питання, що таке штучний інтелект, об'єднує велику кількість українських вчених сучасності. В їхніх працях порушені важливі аспекти проблеми формування понятійно-термінологічного апарату категорії штучного інтелекту, а також – правового забезпечення використання сучасних технологій.

Аналізуючи наявні визначення штучного інтелекту, О. Баранов відзначив потребу в інваріантній дефініції [1, с. 42]. Ю. Сидорчук вказала на багатогранність досліджуваного поняття та робить спробу узагальнити різні пояснення терміна як такі, що описують «інтелектуальні можливості комп'ютерів під час прийняття ними рішень» [2, с. 19]. С. Корнеєва при розгляді підходів до визначення поняття зауважила виокремлення двох концепцій стосовно штучного інтелекту як предмету регулювання: по-перше, обґрунтування формування цілком нової галузі, по-друге, доцільності вдосконалення тих галузей права, які вже сформовані [3, с. 55]. За оцінками О. Парамонові та І. Варави, складна природа штучного інтелекту як явища вимагає переосмислення його філософського сприйняття соціумом, а також подальшої розробки належного правового регулювання [4]. Серед інших українських вчених, які досліджували проблему понятійно-термінологічного апарату категорії штучного інтелекту, слід назвати: Г. Андрощука, О. Добровольську та В. Штанько, М. Єфремова та Ю. Єфремова, А. Погореленко, Д. Пчелянського та С. Воїнову та ін. В їхніх працях зроблені спроби розкриття змісту терміна «штучний інтелект», необхідного для вдосконалення законодавчого регулювання інформаційної та інших сфер.

До цього часу положення нормативно-правових та рекомендаційних актів, а також законопроектів на розгляді, що є частиною правових систем іноземних держав, на предмет визначеності поняття штучного інтелекту, крім Закону ЄС про штучний інтелект, практично не вивчалися в українській науці, що певною мірою можна пояснити швидкими темпами розвитку права як динамічного явища. Ще у 2022 році Ю. Тюря звертала увагу на те, що «у жодному офіційному документі нормативного визначення поняття «штучний інтелект» не міститься, хоча сам термін активно використовується у багатьох країнах» [5, с. 58]. Разом з тим проведене нами дослідження показує, що станом на січень 2025 року ситуація кардинально змінюється.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

При виборі держав, які належать до передових зі штучного інтелекту, використані дані Глобального індексу штучного інтелекту, розрахованого компанією Tortoise Media з 2019 року. В основі Індексу лежать три групи показників: впровадження (кадри, інфраструктура, а також робоче середовище), інновації (дослідження та розробка) та інвестиції (комерційна екосистема та урядова стратегія) [6, с. 1–4]. За результатами, оприлюдненими в 2024 році, найвищі позиції займали: США, Китай, Сінгапур, Великобританія, Франція, Південна Корея, Німеччина, Канада, Ізраїль, Індія (порядок збережений) [7]. У перелічених державах застосовані різні моделі для впливу на явище штучного інтелекту: від прийняття спеціального закону з жорсткими правилами до оприлюднення рекомендацій.

На наступній стадії проведеного дослідження виявлені нормативно-правові акти та акти «м'якого права» цих десяти держав зі штучного інтелекту. Крім уже прийнятих, включаючи нещодавній південнокорейський закон про штучний інтелект, до уваги була взята й низка законопроектів, як-от британського, канадського, китайського та ін. Зауважимо, що правові системи США та Канади підлягали вивченню і на федеральному рівні, і на рівні суб'єктів федерацій, а при розкритті змісту терміна «штучний інтелект» у документах ЄС ми врахували еволюцію розуміння від 2018 до 2024 років.

Далі положення виявлених правових актів та законопроектів були дослідженими на предмет визначення поняття штучного інтелекту. Варто звернути увагу на те, що в більшості випадків це поняття ототожнювалося з системами штучного інтелекту. Крім того, різні акценти були поставлені стосовно головної характеристики: або імітації когнітивних здібностей людини, або виконання конкретних завдань, наприклад, прогнозування, або способу функціонування, що залежить від використаних при розробці методів. І нарешті – знайдені визначення підлягали детальному вивченню.

Застосування порівняльного методу шляхом зіставлення відображених у правових положеннях ознак поняття штучного інтелекту та виокремлення спільних і відмінних елементів дозволило прийти до висновку щодо того, які з елементів

є найбільш типовими та яким може бути розширене визначення штучного інтелекту. При цьому ми також намагалися з'ясувати:

– чи основним терміном, який підлягає використанню, є «штучний інтелект», чи поряд з ним існує якийсь інший;

– яке ключове слово демонструє суть штучного інтелекту, що своєю чергою показує його приналежність до однієї з більш загальних категорій;

– наскільки розуміння поняття відповідає «наділенню безвідносними властивостями», чи все-таки містить у собі таку особливість, як «імітація людських когнітивних функцій» [1, с. 42];

– в якому значенні «штучний інтелект» розуміють автори проаналізованих документів – як науковий напрям чи як технології [5, с. 57], як доступний сьогодні штучний інтелект, обмежений у підсильних йому завданнях, чи як гіпотетичний штучний суперінтелект.

Метою цієї статті є вироблення рекомендацій щодо правової визначеності поняття штучного інтелекту з урахуванням аналізу особливостей розкриття змісту цього терміна в правових системах держав, що належать до технологічно передових у світі за даними Глобального індексу штучного інтелекту 2024 року.

Цією статтею введені до наукового вжитку положення іноземного права щодо визначення поняття штучного інтелекту, які подані в перекладі автора.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

3.1 Північна Америка

У законодавстві США на федеральному рівні визначення штучного інтелекту закріплене в Кодексі США – параграфі 9401 «Визначення» глави 119 «Національна ініціатива зі штучного інтелекту» 2020 року в розділі 15 «Комерція та торгівля». Під штучним інтелектом розуміють машинну систему, яка для певного набору цілей, указаних людиною, може створювати прогнози, рекомендації або рішення, що впливають на реальне чи віртуальне середовище [8]. В основі даного визначення лежить розуміння, відображене в напрацьованих Організацією економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) принципах для штучного інтелекту 2019 року: система штучного інтелекту – це машинна система, яка здатна впливати на навколишнє середовище, створюючи рекомендації, прогнози або рішення для визначених цілей [9, с. 7].

Поряд з цим у Кодексі США також використовують термін «системи штучного інтелекту» – для таких систем характерна послідовність наступних операцій: (1) сприйняття реального або віртуального середовища завдяки отриманим даним, (2) автоматизована побудова моделей на основі самостійного аналізу, (3) застосування моделей для розробки варіантів (інформації чи рішень). Та сама послідовність наведена і в поясненнях ОЕСР, за винятком того, що побудова моделей може відбуватись не тільки автоматизовано, а й власноруч користувачем [10].

Пояснення поняття штучного інтелекту знаходимо в праві окремих штатів, наприклад, *Каліфорнії, Алабами, Техасу та Луїзіани*. Відповідно до Закону Калі-

формії про прозорість штучного інтелекту 2024 року, який становить окрему главу Ділового та професійного кодексу в межах розділу 8, «штучний інтелект» означає інженерну або машинну систему з різним рівнем автономності, яка на основі вхідних даних для досягнення очевидних та неочевидних цілей здатна робити висновки щодо того, як генерувати вихідні дані, що можуть мати вплив на фізичне або віртуальне середовище [11]. Варто відзначити високий рівень подібності цього визначення з відображеним в іншому документі ОЕСР – пояснювальній записці, за винятком того, що система може бути інженерною [12]. Орієнтування законодавців у США на досвід цієї міжнародної організації, яке також характерне для Канади, Південної Кореї та інших держав, свідчить про те, що напрацювання ОЕСР стосовно понятійно-термінологічного апарату категорії штучного інтелекту мають високий авторитет для національного права.

Прийнятий у 2024 році Закон Алабами про кримінальну та цивільну відповідальність за розповсюдження завідомо неправдивих матеріалів, що мають на меті вплинути на вибори, пояснює штучний інтелект як будь-яку штучну систему або систему генеративного штучного інтелекту, яка виконує завдання в різноманітних і непередбачуваних обставинах без істотного нагляду людини або яка може навчатися з досвіду та покращувати продуктивність під впливом наборів даних [13].

Ще одне визначення знаходимо в законопроекті Техасу про відповідальне управління штучним інтелектом: використання машинного навчання та пов'язаних з ним технологій для навчання статистичних моделей з метою надання комп'ютерним системам можливості виконувати завдання, які зазвичай пов'язані з людським інтелектом або сприйняттям, зокрема: комп'ютерний зір, обробка мовлення або природної мови, переклад, прийняття рішень і генерування контенту [14]. На відміну від абсолютної більшості представлених визначень, запропоноване в цьому законопроекті описує штучний інтелект як процес, тим самим втілений малопоширений динамічний підхід до розкриття змісту терміна «штучний інтелект», як і у південнокорейському законі та рекомендаціях французького агентства із захисту даних, розглянутих далі.

У законопроекті Луїзіани щодо порядку використання штучного інтелекту медичними закладами штучний інтелект позначає розроблену як комп'ютерна програма, фізичне обладнання або в іншому вигляді штучну систему, яка виконує завдання, що звичайно вимагають людського сприйняття, пізнання, планування, вивчення, взаємодії чи фізичних дій [15].

Директива про автоматизоване прийняття рішень 2019 року, прийнята на федеральному рівні у Канаді для того, щоб забезпечувати належне використання штучного інтелекту при наданні адміністративних послуг, визначає штучний інтелект як інформаційну технологію, спроможну виконувати завдання, які зазвичай потребують біологічної сили мозку (розуміння мови, вивчення поведінки або розв'язання проблем) [16].

Одним із найбільш обговорюваних у Канаді залишається законопроект про штучний інтелект та дані, що є частиною Білля С-27 [17]. Під системою штучно-

го інтелекту в ньому розуміють технологічну систему, яка повністю або частково автономно обробляє дані, пов'язані з людською діяльністю, використовуючи генетичний алгоритм, нейронну мережу, машинне навчання або інший метод з метою генерування контенту або прийняття рішень, рекомендацій чи прогнозів. У процесі обговорення канадський профільний міністр запропонував більш лаконічне визначення: технологічна система, яка, використовуючи модель, робить висновки, щоб генерувати вихідні дані, включаючи прогнози, рекомендації або рішення [18].

Визначення штучного інтелекту наявні в праві провінцій, включаючи *Онтаріо та Квебек*. У Законі Онтаріо про посилення цифрової безпеки та зміцнення довіри штучний інтелект 2024 року пояснений аналогічно до Закону Каліфорнії про прозорість штучного інтелекту та відповідно пояснювальної записки ОЕСР [19]. Таке ж розуміння штучного інтелекту представлено в минулорічних рекомендаціях Інноваційної ради Квебеку щодо відповідальної розробки та розгортання систем штучного інтелекту 2024 року. Автори документа уточнюють, що дане розуміння відповідає такому явищу, як «слабкий штучний інтелект», – можливість виконувати завдання обмежені спеціальним характером та нездатністю імітувати усі інтелектуальні процеси людини [20, с. 4].

3.2 Азія

На відміну від США, які очолюють рейтинг за даними Глобального індексу штучного інтелекту 2024 року, законодавство *Китаю* для штучного інтелекту перебуває на етапі зародження. Можемо припустити, що це питання часу, – в даний момент існує законопроект про штучний інтелект, який називає штучним інтелектом технології, при використанні яких здійснюється імітація розумної поведінки людини з метою прогнозування, надання рекомендацій, прийняття рішень, генерування контенту тощо для спеціальних або загальних цілей [21]. Крім того, як рекомендаційний акт прийняті Основи управління безпекою штучного інтелекту, в яких штучний інтелект названий новою сферою розвитку людства. З одного боку, він відкриває перед світом значні можливості, з іншого – несе в собі різноманітні ризики та виклики, які й дали поштовх до підготовки цього документа. Водночас дефініція штучного інтелекту в ньому відсутня [22].

Схожий стан речей характерний для *Південної Кореї*. У час написання цієї статті стало відомо про нещодавнє прийняття закону про штучний інтелект, або Базового закону про розвиток штучного інтелекту та зміцнення довіри до нього. У тексті штучний інтелект пояснений як реалізація людських інтелектуальних здібностей, таких як навчання, міркування, сприйняття, судження та розуміння мови за допомогою електронних засобів. Крім того, наведено визначення поняття систем штучного інтелекту (близьке за змістом до визначення ОЕСР), а також технологій штучного інтелекту як апаратного та програмного забезпечення, необхідних для впровадження та використання штучного інтелекту [23]. Відмінність

між системами та технологіями, безумовно, заслуговує окремої уваги, водночас, положення цього закону відповідають позиції, згідно з якою система включає в себе технології, а також інші елементи (процеси, дані та користувачі).

У *Сінгапурі* з ініціативи органів влади розроблені акти «м'якого права», як-от Типові рамки управління штучним інтелектом Сінгапуру (далі – Типові рамки). Перша з редакцій Типових рамок 2019 року містить наступне визначення: вид технологій, які покликані імітувати такі особливості людини, як формування обізнаності, розмірковування, розв'язання проблем, сприйняття, навчання та планування; основу технологій штучного інтелекту складають алгоритми штучного інтелекту для створення моделей [24]. У другій редакції 2021 року це визначення доповнене тим, що технології штучного інтелекту виводять результат або дають рішення (наприклад, прогноз, рекомендацію, та/або класифікацію) в залежності від моделі [25].

У результаті співпраці органів державної влади *Ізраїлю*, Міністерства інновацій, науки та технологій та Міністерства юстиції, розроблені Основи державної політики щодо регулювання та етики штучного інтелекту 2023 року під девізом відповідальних інновацій. У документі знаходимо розширене пояснення поняття штучного інтелекту.

По-перше, цей термін має відношення до машин (комп'ютерів), які демонструють прояви розуму та здатні виконувати складні задачі. По-друге, штучним інтелектом називають здатність відповідних систем швидко та самостійно приймати рішення, формулювати рекомендації та ін., тим самим замінюючи людський інтелект. По-третє, системи штучного інтелекту створюють вихідні дані на підставі великих обсягів вхідних даних і при цьому результати їхнього застосування часто вважаються недосяжними для людей.

Показаний широкий спектр застосувань систем штучного інтелекту, зокрема для перевезень автономними транспортними засобами, візуалізації у сфері медицини, оцінки кредитного ризику, торгівлі цінними паперами, персоналізованого навчання та працевлаштування, а також відзначений величезний потенціал до збільшення впливу на суспільство у різних сферах діяльності.

Основи державної політики передбачають необхідність розробки збалансованого визначення штучного інтелекту для нормативно-правового забезпечення в тому розумінні, що поняття повинне включати ті системи, які несуть або можуть нести ризики. Водночас включення відносно простих та безпечних систем не є виправданим.

Зауважимо, що в документі виокремлені два підходи до пояснення штучного інтелекту: визначення технологічного характеру та функціонального. Представники першого акцентують на об'єктивних можливостях та використовуваних методах, зокрема науки про дані та згаданого вище машинного навчання, а другого – оперують такими категоріями, як інтелект або мислення, та вказують на те, що штучний інтелект здатен певним чином імітувати людський [26, с. 19–22; 27, с. 2].

Основоположним для права *Індії* є визначення штучного інтелекту, яке міститься в Національній стратегії розвитку штучного інтелекту 2018 року [28],

а згодом взяте за основу в Принципах відповідального штучного інтелекту 2021 року в 2 частинах, підготовлених Національним інститутом трансформації Індії [29; 30]. У загальному штучний інтелект визначений як сукупність технологій, які дозволяють машинам діяти з вищим рівнем інтелекту та імітувати людські здібності сприймати (комп'ютерний зір і обробка звуку), розуміти (обробка природної мови та представлення знань) та діяти (машинне навчання та експертні системи). Відзначена важлива особливість сучасних систем штучного інтелекту – спроможність функціонувати в непередбачуваних обставинах – на зміну тим системам, які не були здатними адаптуватись [29, с. 7].

В індійській стратегії штучного інтелекту наведена класифікація штучного інтелекту, яка полягає у виділенні трьох пар понять відповідно до обсягу можливостей, які виникають внаслідок використання систем штучного інтелекту. Слід зауважити, що на основі кожної з пар можемо сформувати окремий спектр. Перша пара – слабкий-сильний – наскільки штучний інтелект здатен проявляти когнітивні здібності людини та усвідомлювати, друга – вузький-загальний – чи штучний інтелект вміє виконувати завдання різних видів у різних сферах, третя – наявний сьогодні звичайний штучний інтелект та перспективний суперінтелект [28, с. 19]. Варто додати, в кожному зі спектрів розвиток рівня техніки спричиняє поступове наближення до більш прогресивної полярності, що своєю чергою продемонструвала поява генеративного штучного інтелекту та таких чат-ботів, як ChatGPT чи Copilot. Разом з тим сьогодні штучний суперінтелект вважається радше гіпотетичним рівнем штучного інтелекту, а отже питання правової визначеності стосується радше звичайного штучного інтелекту, який у практичному плані залишається вузьким і слабким.

3.3 Європа

Біла книга про штучний інтелект *Великобританії*, «Інноваційний підхід до регулювання штучного інтелекту», була оприлюднена в 2023 році для сприяння пошуку оптимальної моделі впливу на галузь штучного інтелекту з врахуванням потенційних та реальних небезпек [31]. У цьому документі об'єднані за значенням терміни «штучний інтелект», «системи штучного інтелекту» та «технології штучного інтелекту» як продукти та послуги, для яких характерні дві ознаки: адаптивність та автономність. Своєю чергою, суть адаптивності пов'язана з тим, що штучний інтелект здатен на самовдосконалення в процесі функціонування, водночас, пояснення цієї особливості породжує певні труднощі. Через адаптивність виникає феномен «чорної скриньки», коли функціонування систем штучного інтелекту стає непридатним до пояснюваності.

Ми вже згадували про «спроможність функціонувати в непередбачуваних обставинах» та притаманну для систем штучного інтелекту послідовність операцій (отримання даних – сприйняття дійсності – формування моделей – застосування моделей – виведення даних). Автономність означає те, що людина може не брати

участі в роботі окремих систем штучного інтелекту, вони не потребують контролю ззовні. На нашу думку, ідея автономності – це «палиця з двома кінцями» з позиції пошуку оптимальної моделі, адже чим більше самостійності демонструє штучний інтелект, тим ймовірнішою є втрата управління людини над технікою.

Слід згадати й про британський проєкт Біллоу про штучний інтелект, в якому подане розширене тлумачення штучного інтелекту як парасолькового терміна, тобто такого, який вживається для кількох схожих між собою понять [32]. По-перше, для «слабкого штучного інтелекту», який у тексті документа названий «вузьким», – він радше допомагає людині, а не замінює її. По-друге, для «загального штучного інтелекту», сильного за своїм проявом через те, що йому підсилені різнопланові завдання, включаючи ручну працю. По-третє, для машинного навчання як методу, що лежить в основі систем штучного інтелекту, а також, по-четверте, для різновиду машинного навчання – глибокого, – коли спосіб виконання завдань максимально нагадує процеси, які відбуваються в людському мозку (нейронні мережі) [32, с. 3–4].

У рамках Європейського Союзу (*Франція та Німеччина*) визначення штучного інтелекту зазнало еволюції за період від 2018 року до 2024 року, коли був прийнятий Закон ЄС про штучний інтелект. Окремі етапи цієї еволюції відображають представлені в Таблиці 1 розуміння.

Таблиця 1

Еволюція розуміння штучного інтелекту в документах ЄС

Назва документу	Пояснення поняття
Повідомлення Комісії Європейському парламенту, Європейській раді, Раді ЄС, Європейському соціально-економічному комітету та Комітету регіонів (2018)	Штучний інтелект – це системи з певним рівнем автономності, які здатні демонструвати розумну поведінку для досягнення конкретних цілей шляхом аналізу навколишнього середовища і виконання окремих дій. Крім того, у цьому документі виокремлені два види систем на основі штучного інтелекту: програмні для віртуального середовища та вбудовані в апаратні пристрої для реального середовища [33, с. 1].
Звіт Групи експертів високого рівня зі штучного інтелекту «Визначення штучного інтелекту: основні можливості та наукові дисципліни» (в редакції 2019)	Системи штучного інтелекту – це розроблені людиною системи програмного і також можливого апаратного забезпечення, які діють у фізичному або цифровому просторі для досягнення складної цілі. Вони здійснюють: сприйняття навколишнього середовища за допомогою збору даних, інтерпретацію зібраних структурованих або неструктурованих даних, міркування на основі знань або обробку інформації, отриманої з цих даних, і прийняття рішення, як найкраще діяти для досягнення поставленої цілі.

Назва документу	Пояснення поняття
	Штучний інтелект у значенні наукової дисципліни пояснений через застосування кількох підходів і методів, таких як машинне навчання, машинне мислення та робототехніка [34, с. 6].
Пропозиція до Регламенту Європейського парламенту та Європейської ради, що встановлює гармонізовані правила для штучного інтелекту (Закон про штучний інтелект) та вносить зміни до окремих законодавчих актів ЄС (2021)	Система штучного інтелекту – це система, розроблена для функціонування з елементами автономності, яка на основі даних, наданих машиною та/або людиною, робить висновки про те, як досягти низки цілей, використовуючи машинне навчання та/або підходи, засновані на логіці та знаннях, і видає створені системою результати, такі як контент (генеративні системи штучного інтелекту), прогнози, рекомендації або рішення, що впливають на середовище, з яким взаємодіє система штучного інтелекту [35, с. 71]
Регламент 2024/1689 Європейського парламенту та Європейської ради, що встановлює гармонізовані правила для штучного інтелекту (Закон про штучний інтелект)	Система штучного інтелекту – це машинна система, розроблена для функціонування з різними рівнями автономності, що може демонструвати адаптивність після розгортання, і яка, для досягнення очевидних або неочевидних цілей, на основі отриманих вхідних даних визначає, як створювати вихідні, такі як прогнози, контент, рекомендації або рішення, які можуть впливати на фізичне або віртуальне середовище [36].

Як бачимо, у документах ЄС термін «штучний інтелект» ототожнений із системами штучного інтелекту, водночас в одному з документів виділене й окреме розуміння штучного інтелекту як наукової дисципліни для напряму досліджень, пов'язаних із машинним навчанням та машинним мисленням, а також робототехнікою. Враховуючи наведені визначення, варто зауважити, головними ознаками систем штучного інтелекту є: наявність автономності певного рівня (*ознака автономності*), обумовленість функціонування певними цілями (*націленості*), здатність до адаптивності (*адаптивності*), взаємодія з навколишнім середовищем – віртуальним чи цифровим та реальним або фізичним (*інтерактивності*), а також спеціальна методологія, на якій базується розробка таких систем (*методологічності*). При цьому ми відзначаємо, що ці ознаки є також елементами визначень, наведених раніше.

На завершення цього огляду пропонуємо ще одне визначення поняття, яке використовує французьке агентство із захисту даних, Національна комісія з питань інформатики та свободи (CNIL): штучний інтелект – це логічний і автоматизований процес, який, як правило, базується на алгоритмі та здатний виконувати чітко визначені завдання [36].

3.4 Порівняльна характеристика особливостей змісту поняття штучного інтелекту

Штучний інтелект як термін в абсолютній більшості випадків використаний для позначення систем штучного інтелекту, на противагу іншим сучасним технологіям – зазвичай більш зрозумілим. Крім цього, він може означати окремий напрям досліджень, пов'язаний з розробкою та використанням таких систем. Застосування терміна в правовій сфері в першому зі значень вимагає якомога точнішого розкриття його змісту, адже законодавче поле, призначене серед іншого для захисту суспільства від ризиків та загроз штучного інтелекту, потребує чітких критеріїв для відокремлення систем штучного інтелекту від інших. Штучний інтелект у значенні напряму досліджень охоплює не тільки системи штучного інтелекту як об'єкт діяльності, а й низку процесів та явищ, які споріднені з ними, наприклад, машинне навчання, автоматизацію, моделі штучного інтелекту, обробку природної мови та ін. Слід додати, обидва значення терміна можуть бути вжитими в загальногалузевому контексті, а також – по відношенню до окремих галузей, наприклад, охорони здоров'я чи сільського господарства.

Проведений аналіз показує, що найчастіше ключовим словом для демонстрації суті штучного інтелекту є «система» (насамперед – машинна, також – інженерна, технологічна, штучна) як сукупність пов'язаних між собою елементів, включаючи програмне та апаратне забезпечення, завдяки яким штучний інтелект функціонує та виконує поставлені завдання (*ознака системності*). Разом з тим роль ключового слова, яке відображає приналежність до більш загальної категорії, в деяких визначеннях виконує «технологія» (чи «технології»), близьке за значенням до «система». Вважаємо, що під технологією слід розуміти спосіб виконання завдання, а також відзначаємо необхідність більш детального вивчення цього поняття в українській науці, як і поняття інформаційної технології, в контексті правових досліджень штучного інтелекту.

Узагальнюючи представлені визначення, можемо виокремити кілька підходів, що лежать в їхній основі: (1) методологічний, пов'язаний з послідовністю операцій та здебільшого пояснюваний через зміст машинного навчання, (2) функціональний, який своєю чергою акцентує на виконанні завдань, описаних або в об'єктивній формі, або в суб'єктивній. Об'єктивна форма, застосовувана при перелічуванні можливостей штучного інтелекту, – від найбільш поширеної формули «рішення, прогнози, рекомендації» до деталізованих, як-от – «комп'ютерний зір, обробка мовлення або природної мови, переклад, прийняття рішень і генерування контенту» (*ознака результативності*). Штучний інтелект може виконувати різноманітні завдання за наслідками для віртуального середовища, навіть включаючи створення програмного коду, а також – реального, коли новітнім розробкам підсильна ручна праця. Суб'єктивна форма полягає в тому, що для визначеності поняття штучного інтелекту законодавець застосовує аналогію з когнітивними здібностями людини, «формуванням обізнаності, розмірковуванням, розв'язанням

проблем, сприйняттям, навчанням та плануванням» (ознака імітаційності). Водночас, доступні сьогодні системи штучного інтелекту залишаються слабкими по відношенню до проявів людського інтелекту найвищого рівня, зокрема наявності свідомості.

На підставі розглянутих визначень, можемо узагальнити перелік ознак штучного інтелекту, пояснених вище, та представити його на Рисунку 1.

Рисунок 1

ВИСНОВКИ

Результати дослідження показують, що в технологічно провідних державах світу за даними Глобального індексу штучного інтелекту 2024 року за останні роки сформувалась широка правова база для дослідження поняття штучного інтелекту, яку слід використати і для забезпечення законодавчого регулювання штучного інтелекту в Україні.

Порівнюючи положення, які розкривають зміст терміна «штучний інтелект» у правових системах досліджуваних держав, ми виявили низку закономірностей. По-перше, єдине розуміння штучного інтелекту є відсутнім, натомість для демонстрації його суті використані різні ключові слова, різні підходи лежать в основі визначення поняття, а також – не існує єдності стосовно головних ознак. Такий стан речей дозволяє розглядати поняття штучного інтелекту з широкої перспективи, включаючи його зв'язки з іншими явищами та процесами. На нашу думку, в українській правовій системі найбільш оптимальним ключовим словом для пояснення штучного інтелекту є «технологія». Ми також вважаємо, слід керуватися поєднанням різних підходів та шукати формулювання, які будуть урахувати якомога більше істотних ознак поняття. Разом з тим слід уникати невиправдано широких визначень, наприклад, тих, в яких не відображено характерну для

штучного інтелекту методологію. Крім того, залишається актуальним питання уніфікації визначення змісту поняття, на вирішення якого позитивно впливають новітні ініціативи Ради Європи, ООН та інших міжнародних організацій із прийняття міжнародно-правових актів щодо штучного інтелекту. Для правових систем технологічно провідних держав світу високий авторитет мають напрацювання ОЕСР, зокрема запропоновані цією організацією визначення поняття. Слід також відзначити важливу роль прогресивного Закону ЄС про штучний інтелект.

По-друге, поряд із терміном «штучний інтелект» часто застосовується термін «системи штучного інтелекту». За результатами використання формально-правового методу в більшості випадків їх можна розглядати як тотожні в праві технологічно провідних держав світу. Водночас законодавець часто пояснює за допомогою слова «система» суть штучного інтелекту, що відображає сприйняття останнього в цілях правового регулювання як практично застосовуваного об'єкта у вигляді програмного забезпечення, апаратних пристроїв та інших складових відповідних систем. Інший спосіб сприйняття – як напряму досліджень – не поширений, хоча, за нашими оцінками, його цілком доречно використовувати в законодавстві щодо вироблення та реалізації державної політики в галузі інформаційних технологій. Вважаємо, повністю обґрунтованим кваліфікування терміна «штучний інтелект» як парасолькового. Поряд з цим, можемо констатувати існування окремої категорії штучного інтелекту, яка об'єднує низку явищ та процесів, зокрема: машинне навчання, машинне мислення, автоматизацію, моделі штучного інтелекту, обробку природної мови, робототехніку, нейронні мережі, комп'ютерний зір та ін.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Представлені в статті підходи до визначення штучного інтелекту можуть слугувати орієнтиром для оцінки критеріїв приналежності сучасних технологій до систем штучного інтелекту. Функціональний підхід ставить на пріоритетне місце можливості та завдання штучного інтелекту, які, з одного боку, можуть мати об'єктивну форму вираження – досягнення значимих для користувачів результатів через виконувані функції (ступінь їхньої конкретизації може бути різним – від прийняття рішення до синхронного перекладу), а з іншого – суб'єктивну, яка полягає у спроможності демонструвати когнітивні здібності людини (штучний інтелект функціонує схоже до людського розуму). Методологічний підхід, сприяючи тому, щоб не включати до систем штучного інтелекту відносно прості та зрозумілі технології, наприклад, розроблені на основі «дерева рішень», акцентує увагу на машинному навчанні та глибокому машинному навчанні як складових методологій, на якій базується розробка таких систем і для якої характерна певна послідовність операцій.

У статті запропоноване **авторське пояснення штучного інтелекту**, що поєднує наявні підходи до визначення штучного інтелекту, як *виду технологій, які на основі застосування моделей, побудованих завдяки опрацюванню отриманої*

інформації, створюють для поставлених цілей вихідні дані – рішення, прогнози, рекомендації, контент, – тотожні результатам втілення когнітивних здібностей людини.

При забезпеченні законодавчого регулювання штучного інтелекту в Україні слід урахувати такі моменти: високий авторитет та важливу роль напрацювань ОЕСР (пояснення Групи експертів зі штучного інтелекту 2019 року) та Регламенту ЄС № 2024/1689, відомого як Закон ЄС про штучний інтелект; розуміння штучного інтелекту як систем штучного інтелекту, в основі яких лежать технології (для вдосконалення законодавства щодо вироблення та реалізації державної політики в галузі інформаційних технологій можна також використовувати розуміння як напряму досліджень); двоякість поглядів на суть поняття – чи воно позначає доступний сьогодні штучний інтелект, обмежений у підсильних йому завданнях, чи гіпотетичний штучний суперінтелект або інші різновиди, які ймовірно будуть створеними в майбутньому; наявність у штучного інтелекту таких ознак, як: інтерактивність, націленість, адаптивність, автономність, методологічність, результативність, системність, а також імітаційність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Баранов О. О. Визначення терміну «штучний інтелект». *Інформація і право*. 2023. № 1. С. 32–49.
- [2] Сидорчук Ю. М. Філософсько-правові проблеми використання штучного інтелекту. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 16–19.
- [3] Корнєєва С. Р. Теоретичні підходи до визначення поняття та правового регулювання штучного інтелекту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Т. 66. С. 50–55.
- [4] Парамонова О. Ю., Варава І. П. Місце штучного інтелекту в системі права. *Юридичний вісник «Повітряне та космічне право»*. 2023. Вип. 3 (68). С. 73–80.
- [5] Тюря Ю. І. Аналіз філософсько-правових підходів до визначення поняття «штучний інтелект». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2022. № 52. С. 54–58.
- [6] The Global Artificial Intelligence Index. Methodology Report. September 2024. URL: [https:// legacy.tortoisemedia.com/wp-content/uploads/sites/3/2024/09/AI-Methodology-2409.pdf](https://legacy.tortoisemedia.com/wp-content/uploads/sites/3/2024/09/AI-Methodology-2409.pdf) (дата звернення: 01.02.2025).
- [7] The Global AI Index. URL: <https://www.tortoisemedia.com/intelligence/global-ai> (дата звернення: 01.02.2025).
- [8] U. S. Code: Title 15 – Commerce And Trade. URL: (дата звернення: 01.02.2025).
- [9] Scoping the OECD AI principles. Deliberations of the Expert Group on Artificial Intelligence at the OECD (AIGO). November 2019. No. 291. URL: https://www.oecd.org/en/publications/scoping-the-oecd-ai-principles_d62f618a-en.html (дата звернення: 01.02.2025).
- [10] Artificial Intelligence in Society. URL: https://www.oecd.org/en/publications/artificial-intelligence-in-society_eeedfee77-en.html (дата звернення: 01.02.2025).
- [11] Chapter 25. AI Transparency Act [22757–22757.6]. URL: https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codes_displayText.xhtml?lawCode=BPC&division=8.&title=&part=&chapter=25.&article= (дата звернення: 01.02.2025).

- [12] Explanatory memorandum on the updated OECD definition of an AI system. OECD Artificial Intelligence Papers. URL: https://www.oecd.org/en/publications/explanatory-memorandum-on-the-updated-oecd-definition-of-an-ai-system_623da898-en.html (дата звернення: 01.02.2025).
- [13] Alabama House Bill 172. URL: <https://legiscan.com/AL/text/HB172/2024> (дата звернення: 01.02.2025).
- [14] Texas Bill HB 1709. URL: <https://capitol.texas.gov/BillLookup/History.aspx?LegSess=89R&Bill=HB1709> (дата звернення: 01.02.2025).
- [15] Louisiana House Bill 916. URL: <https://legis.la.gov/legis/BillInfo.aspx?i=247118> (дата звернення: 01.02.2025).
- [16] Directive on Automated Decision-Making. URL: <https://www.tbs-sct.canada.ca/pol/doc-eng.aspx?id=32592> (дата звернення: 01.02.2025).
- [17] House of Commons of Canada Bill C-27. URL: (дата звернення: 01.02.2025).
- [18] Letter to Joël Lightbound concerning Bill C-27, the Digital Charter Implementation Act, 2022. URL: <https://www.ourcommons.ca/content/Committee/441/INDU/WebDoc/WD12751351/12751351/MinisterOfInnovationScienceAndIndustry-2023-11-28-Combined-e.pdf> (дата звернення: 01.02.2025).
- [19] Bill 194, Strengthening Cyber Security and Building Trust in the Public Sector Act, 2024. URL: <https://www.ola.org/en/legislative-business/bills/parliament-43/session-1/bill-194> (дата звернення: 01.02.2025).
- [20] Rapport Prêt pour l'IA. Répondre au défi du développement et du déploiement responsables de l'IA au Québec. URL: https://conseilinnovation.quebec/wp-content/uploads/2024/02/Rapport_IA_CIQ-1.pdf (дата звернення: 01.02.2025).
- [21] Artificial Intelligence Law of the People's Republic of China (Draft for Suggestions from Scholars). URL: https://cset.georgetown.edu/wp-content/uploads/t0592_china_ai_law_draft_EN.pdf (дата звернення: 01.02.2025).
- [22] AI Safety Governance Framework. URL: <https://www.tc260.org.cn/upload/2024-09-09/1725849192841090989.pdf> (дата звернення: 01.02.2025).
- [23] Basic Law on the Development of Artificial Intelligence and Creation of Trust Base (in Korean). URL: https://likms.assembly.go.kr/bill/billDetail.do?billId=PRC_R2V4H1W1T2K5M1O6E4Q9T0V7Q9S0U0 (дата звернення: 01.02.2025).
- [24] Model Artificial Intelligence Governance Framework. First edition. URL: (дата звернення: 01.02.2025).
- [25] Model Artificial Intelligence Governance Framework. Second edition. URL: https://www.pdpc.gov.sg/-/media/files/pdpc/pdf-files/resource-for-organisation/ai_sgmodelaigovframework2.pdf (дата звернення: 01.02.2025).
- [26] Principles, Policy, Regulation and Ethics in the Field of Artificial Intelligence 2023 (in Hebrew). URL: https://www.gov.il/he/pages/ai_23 (дата звернення: 01.02.2025).
- [27] Israel's Policy on Artificial Intelligence Regulation and Ethics. URL: https://www.gov.il/BlobFolder/policy/ai_2023/en/Israels%20AI%20Policy%202023.pdf (дата звернення: 01.02.2025).
- [28] National Strategy for Artificial Intelligence #AIforAll. June 2018. URL: (дата звернення: 01.02.2025).
- [29] Responsible AI #AIforALL. Approach Document for India. Part 1 – Principles for Responsible AI. URL: <https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2021-02/Responsible-AI-22022021.pdf> (дата звернення: 01.02.2025).
- [30] Responsible AI #AIforALL. Approach Document for India: Part 2 – Operationalizing Principles for Responsible AI. URL: (дата звернення: 01.02.2025).

- [31] A pro-innovation approach to AI regulation. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/ai-regulation-a-pro-innovation-approach/white-paper#section321> (дата звернення: 01.02.2025).
- [32] House of Lords Artificial Intelligence (Regulation) Bill [HL]. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/LLN-2024-0016/LLN-2024-0016.pdf> (дата звернення: 01.02.2025).
- [33] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Artificial Intelligence for Europe. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0237&from=EN> (дата звернення: 01.02.2025).
- [34] High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. A definition of AI: Main capabilities and scientific disciplines. URL: https://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=56341 (дата звернення: 01.02.2025).
- [35] Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts. URL: (дата звернення: 01.02.2025).
- [36] The final text of the AI Act (Regulation (EU) 2024/1689). URL: https://www.artificial-intelligence-act.com/Artificial_Intelligence_Act_Article_3.html (дата звернення: 01.02.2025).
- [37] CNIL Intelligence artificielle: le plan d'action de la CNIL. URL: (дата звернення: 01.02.2025).

REFERENCES

- [1] Baranov, O. (2023). Definition of the term «artificial intelligence». *Information and law*, 1, 32–49.
- [2] Sydoruk, Y. (2017). Philosophical and legal problems of using artificial intelligence in modern society. *Law and society*, 3, 16–19.
- [3] Kornieieva S. (2021). Theoretical approaches to the definition and legal regulation of artificial intelligence. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 66, 50–55.
- [4] Paramonova, O., Varava, I. (2023). The place of artificial intelligence in the legal system. *Law Journal «Air and Space Law»*, 3 (68), 73–80.
- [5] Tiuria Y. (2022). Analysis of philosophical and legal approaches to the definition of the concept of «artificial intelligence». *Scientific Bulletin of the International Humanities University. Series: Jurisprudence*, 52, 54–58.
- [6] The Global Artificial Intelligence Index. Methodology Report. September 2024. (2024, September 18). Retrieved from legacy.tortoisemedia.com/wp-content/uploads/sites/3/2024/09/AI-Methodology-2409.pdf
- [7] The Global AI Index. (n.d.). Retrieved from <https://www.tortoisemedia.com/intelligence/global-ai>
- [8] U. S. Code: Title 15 – Commerce And Trade. (n.d.). Retrieved from <https://uscode.house.gov/download/annualhistoricalarchives/pdf/2020/2020usc15.pdf>
- [9] Scoping the OECD AI principles. Deliberations of the Expert Group on Artificial Intelligence at the OECD (AIGO). November 2019. No. 291. (2019, November 15). Retrieved from https://www.oecd.org/en/publications/scoping-the-oecd-ai-principles_d62f618a-en.html

- [10] Artificial Intelligence in Society. (2019, June 11). Retrieved from https://www.oecd.org/en/publications/artificial-intelligence-in-society_ceedfee77-en.html
- [11] Chapter 25. AI Transparency Act [22757–22757.6]. (n.d.). Retrieved from https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codes_displayText.xhtml?lawCode=BPC&division=8.&title=&part=&chapter=25.&article=
- [12] Explanatory memorandum on the updated OECD definition of an AI system. OECD Artificial Intelligence Papers. (2024, March 5). Retrieved from https://www.oecd.org/en/publications/explanatory-memorandum-on-the-updated-oecd-definition-of-an-ai-system_623da898-en.html
- [13] Alabama House Bill 172. (2024, May 16). Retrieved from <https://legiscan.com/AL/text/ HB172/2024>
- [14] Texas Bill HB 1709. (2024, December 31). Retrieved from <https://capitol.texas.gov/BillLookup/History.aspx?LegSess=89 R&Bill=HB1709>
- [15] Louisiana House Bill 916. (2024, April 2). Retrieved from
- [16] Directive on Automated Decision-Making. (2023, April 25). Retrieved from <https://www.tbs-sct.canada.ca/pol/doc-eng.aspx?id=32592>
- [17] House of Commons of Canada Bill C-27. (2022, June 16). Retrieved from https://www.parl.ca/Content/Bills/441/Government/C-27/C-27_1/C-27_1.pdf
- [18] Letter to Joël Lightbound concerning Bill C-27, the Digital Charter Implementation Act, 2022. (2023, November 30). Retrieved from <https://www.ourcommons.ca/content/Committee/441/INDU/WebDoc/WD12751351/12751351/MinisterOfInnovationScienceAndIndustry-2023-11-28-Combined-e.pdf>
- [19] Bill 194, Strengthening Cyber Security and Building Trust in the Public Sector Act, 2024. (2024, November 25). Retrieved from <https://www.ola.org/en/legislative-business/bills/parliament-43/session-1/bill-194>
- [20] Rapport Prêt pour l'IA. Répondre au défi du développement et du déploiement responsables de l'IA au Québec. (2024, February 5). Retrieved from https://conseilinnovation.quebec/wp-content/uploads/2024/02/Rapport_IA_CIQ-1.pdf
- [21] Artificial Intelligence Law of the People's Republic of China (Draft for Suggestions from Scholars). (n.d.). Retrieved from https://cset.georgetown.edu/wp-content/uploads/t0592_china_ai_law_draft_EN.pdf
- [22] AI Safety Governance Framework. (2024, September 9). Retrieved from <https://www.tc260.org.cn/upload/2024-09-09/1725849192841090989.pdf>
- [23] Basic Law on the Development of Artificial Intelligence and Creation of Trust Base (in Korean). (2024, December 19). Retrieved from https://likms.assembly.go.kr/bill/billDetail.do?billId=PRC_R2V4H1W1T2K5M1O6E4Q9T0V7Q9S0U0
- [24] Model Artificial Intelligence Governance Framework. First edition. (2019, June 20). Retrieved from <https://ai.bsa.org/wp-content/uploads/2019/09/Model-AI-Framework-First-Edition.pdf>
- [25] Model Artificial Intelligence Governance Framework. Second edition. (2020, August 7). Retrieved from <https://www.pdpc.gov.sg/-/media/files/pdpc/pdf-files/resource-for-organisation/ai/sgmodelai.govframework2.pdf>
- [26] Principles, Policy, Regulation and Ethics in the Field of Artificial Intelligence 2023 (in Hebrew). (n.d.). Retrieved from https://www.gov.il/he/pages/ai_23
- [27] Israel's Policy on Artificial Intelligence Regulation and Ethics. (2023, December 14). Retrieved from https://www.gov.il/BlobFolder/policy/ai_2023/en/Israels%20AI%20Policy%202023.pdf

- [28] National Strategy for Artificial Intelligence #AIforAll. June 2018. (2020, March 13). Retrieved from <https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2019-01/NationalStrategy-for-AI-Discussion-Paper.pdf>
- [29] Responsible AI #AIforALL. Approach Document for India. Part 1 – Principles for Responsible AI. (2021, February 22). Retrieved from <https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2021-02/Responsible-AI-22022021.pdf>
- [30] Responsible AI #AIforALL. Approach Document for India: Part 2 – Operationalizing Principles for Responsible AI. (2021, August 10). Retrieved from <https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2021-08/Part2-Responsible-AI-12082021.pdf>
- [31] A pro-innovation approach to AI regulation. (2023, August 3). Retrieved from <https://www.gov.uk/government/publications/ai-regulation-a-pro-innovation-approach/white-paper#section321>
- [32] House of Lords Artificial Intelligence (Regulation) Bill [HL]. (2024, March 18). Retrieved from <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/LLN-2024-0016/LLN-2024-0016.pdf>
- [33] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Artificial Intelligence for Europe. (2018, April 25). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0237&from=EN>
- [34] High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. A definition of AI: Main capabilities and scientific disciplines. (2019, April 5). Retrieved from https://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=56341
- [35] Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending certain Union legislative acts. (2022, November 11). Retrieved from <https://artificialintelligenceact.eu/wp-content/uploads/2022/11/AIA-CZ-Draft-General-Approach-11-Nov-22.pdf>
- [36] The final text of the AI Act (Regulation (EU) 2024/1689). (n.d.). Retrieved from https://www.artificial-intelligence-act.com/Artificial_Intelligence_Act_Article_3.html
- [37] CNIL Intelligence artificielle: le plan d'action de la CNIL. (2023, May 16). Retrieved from <https://www.cnil.fr/fr/intelligence-artificielle-le-plan-daction-de-la-cnil>

Андрій Олександрович Гачкевич

Кандидат юридичних наук, доцент

Доцент кафедри міжнародного та кримінального права

Національний університет «Львівська політехніка»

79000, вул. Князя Романа, 1/3, Львів, Україна

Andrii O. Hachkevych

PhD in Law, Associate Professor

Associate Professor of the Department of International and Criminal Law

Lviv Polytechnic National University

79000, 1/3 Kniazia Romana St., Lviv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Гачкевич А. О. До питання правової визначеності поняття штучного інтелекту. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32(1). С. 27–46.

Suggested Citation: Hachkevych, A. O. (2025). Revisiting the Issue of Legal Determination of the Concept of Artificial Intelligence. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 27–46.

Стаття надійшла / Submitted: 04/02/2025

Доопрацьовано / Revised: 04/03/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)»1953»
DOI: 10.31359/1993-0909-2025-32-1-47

Олександр Назарович Ярмиш

*Національна академія правових наук України
Харків, Україна*

*Кафедра теорії та історії держави і права
Національна академія Служби безпеки України
Київ, Україна*

Володимир Анатолійович Греченко

*Кафедра гуманітарних дисциплін та українознавства
Харківський національний університет внутрішніх справ
Харків, Україна*

«СПРАВА ЛІКАРІВ-ШКІДНИКІВ» ТА ЇЇ РЕЗОНАНС В УКРАЇНІ (1953)

Анотація. У статті вперше у вітчизняній історико-правничій літературі аналізуються основні аспекти політико-ідеологічної кампанії, яку, за вказівкою з Москви, проводило компартійне керівництво республіки та її регіонів у зв'язку зі справою «лікарів-шкідників» на початку 1953 року, відгуки різних верств населення, різних національностей (у тому числі, єврейської), з більшості регіонів України на цю кампанію на початку неї (січень, 1953) та після її завершення (квітень, 1953). Це була вершина антисемітської політики радянської держави, яка прагнула русифікувати та асимілювати всі народи СРСР, нівелювати національні відмінності й базуватися на російській культурі та мові. Аналіз даної інформації дає можливість зробити висновок, що перед нами великий спектр думок населення про справу «лікарів-шкідників». Ці точки зору автори об'єднують у такі основні: 1. Засудження дії «лікарів-шкідників», обурення ними та беззастережне схвалення цієї кампанії влади. 2. Вихід за первісні рамки кампанії й поширення звинувачень у ворожості радянській владі на весь єврейський народ, прояви різкого антисемітизму, вимоги виселення євреїв, заборони їм займатися певними видами діяльності, передусім у сфері медицини та торгівлі. 3. Вияви недовіри до лікарів узагалі, але особливо єврейської національності. 4. Прояви хуліганства стосовно осіб єврейської національності, погрози їм, побиття їх, поширення антисемітських листівок. 5. Вияви недоліків у роботі різних медичних установ, вимоги покращити їхню діяльність, посилити ідейно-виховну роботу серед їхніх співробітників та всього населення республіки. 6. Деякі форми спротиву та намагання виправдатися з боку єврейського населення. Окрему групу складають документи,

які показують реакцію населення на завершення цієї справи й виправдання «лікарів-шкідників». Тут теж мав місце спектр різних точок зору: 1. Обурення тим, що населення було введено в оману цією кампанією, переконання, що це був чийсь недогляд, скоріше всього органів держбезпеки, або тиск з боку міжнародних сіоністських кіл або безпосередньо США. 2. Схвалення виправдання «лікарів-шкідників». 3. Недовіра до цього рішення, переконання, що євреї «однаково-вороги». 4. Ностальгія за Сталіним, при якому нібито був порядок і такого перегляду справи не сталося б.

Ключові слова: Україна, 1950-ті роки, сталінізм, антисемітизм, органи державної безпеки, «справа лікарів».

Oleksandr N. Yarmysh

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*Department of Theory and History of State and Law
National Academy of the Security Service of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

Volodymyr A. Grechenko

*Department of Humanities and Ukrainian Studies
Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, Ukraine*

«THE CASE OF THE PEST DOCTORS» AND ITS RESONANCE IN UKRAINE (1953)

Abstract. *The article analyzes for the first time in domestic historical and legal literature the main aspects of the political and ideological campaign, which, on instructions from Moscow, was carried out by the Communist Party leadership of the republic and its regions in connection with the case of the «pest doctors» in early 1953, the responses of different segments of the population, different nationalities (including Jewish), from most regions of Ukraine to this campaign at its beginning (January, 1953) and after its completion (April, 1953). This was the peak of the anti-Semitic policy of the Soviet state, which sought to Russify and assimilate all the peoples of the USSR, to eliminate national differences and to be based on Russian culture and language. Analysis of this information allows us to conclude that we have before us a wide range of opinions of the population about the case of the «pest doctors». The authors combine these points of view into the following main ones: 1. Condemnation of the actions of the «pest doctors», indignation at them and unconditional approval of this campaign by the authorities. 2. Going beyond the initial framework of the campaign and spreading accusations of hostility to the Soviet authorities to the entire Jewish people, manifestations of sharp anti-Semitism, demands for the eviction of Jews, prohibitions for them to engage in certain types of activities, primarily in the field of medicine and trade. 3. Expressions of distrust of doctors in general, but especially of Jewish nationality. 4. Expressions of hooliganism towards persons of Jewish na-*

tionality, threats to them, beatings of them, distribution of anti-Semitic leaflets. 5. Identification of shortcomings in the work of various medical institutions, demands to improve their activities, strengthen ideological and educational work among their employees and the entire population of the republic. 6. Certain forms of resistance and attempts to justify themselves on the part of the Jewish population. A separate group consists of documents that show the reaction of the population to the conclusion of this case and the acquittal of the «pest doctors». Here too, there was a spectrum of different points of view: 1. Outrage that the population was misled by this campaign, the belief that it was someone's oversight, most likely by the state security agencies, or pressure from international Zionist circles or directly from the USA. 2. Approval of the acquittal of the «pest doctors». 3. Distrust of this decision, the belief that Jews are «all enemies». 4. Nostalgia for Stalin, under whom there was supposedly order and such a review of the case would not have happened.

Keywords: *Ukraine, 1950s, Stalinism, anti-Semitism, state's security bodies, «the doctor's case».*

ВСТУП

Справа «лікарів-шкідників», основними фігурантами якої стали лікарі єврейської національності, тісно пов'язана з сутністю сталінізму, його антигуманним, людиноненависницьким характером. І ця проблема має не лише історичний аспект. У сьогоднішній Росії Сталін і тепер «живіший за всіх живих». Він на прапорі тих, хто вторгся в Україну, і тих, хто підтримує цю злочинну агресію. Політика сталінізму, її прийоми, засоби впливу, облудність та брехливість знову на озброєнні сучасних російських неосталіністів. Той менталітет у багатьох представників російського населення, який яскраво виявився в підтримці сталінських репресій, силовому придушенні будь-якого інакомислення, і сьогодні присутній у настроях, поведінці та діях багатьох росіян. Нині в період російської агресії проти України московська пропаганда піднімає питання про «денацифікацію» України, подолання так званої «жидобандерівщини». Вся їхня ідеологічна діяльність базується на російському шовінізмі та фашизмі, коріння якого в радянському минулому, зокрема й у подіях навколо справи «лікарів-шкідників».

Явище, яке ми аналізуємо у своїй статті, достатньо яскраво демонструє реальне звіряче обличчя сталінізму в останні місяці життя тирана, його безумства та мізантропію. Але слід також підкреслити, що згадані події початку 1953 року тісно пов'язані політикою антисемітизму, яка стала швидко проростати в СРСР уже в другій половині 30-х рр. ХХ ст. На зміну ідеї «пролетарського інтернаціоналізму» впроваджувалась ідеологія «радянського патріотизму». Роль об'єднувача «братніх» радянських республік відводилася російському народу. Кінець 1940-х років ознаменувався початком відвертої антисемітської кампанії. Починаючи з 1948 року в СРСР вже йшла кампанія боротьби з космополітизмом, яка набула антисемітських форм, оскільки в ролі так званих «безрідних космополітів» найчастіше опинялися люди з єврейськими прізвищами. З'явилися негласні вказівки не допускати євреїв до відповідальних посад. У 1952 році розстрілом 13 відомих єврейських громадських діячів та репресіями щодо понад 100 осіб завершилася

справа Єврейського антифашистського комітету. Раніше в СРСР проходили процеси, в яких лікарі звинувачувалися в умисному вбивстві пацієнтів, зокрема Третій московський процес (1938), де серед підсудних були троє лікарів (І. М. Козаков, Л. Г. Левін та Д. Плетньов), яких звинувачували у вбивствах М. Горького та ін. Піком державного антисемітизму післявоєнного періоду стала так звана «Справа лікарів-шкідників».

Ця тема є фактично недослідженою в українській історико-правничій літературі. Деякі аспекти, які стосуються історичного фону подій, ситуації, що склалася на початку 1953 року в правоохоронних органах, досліджуються в монографіях О. М. Бандурки (1), В. Т. Окіпнюка (2), дисертаціях С. А. Саблука [3], О. В. Пристайко [4], М. М. Геруса [5], М. М. Лагоші, М. М. [6], М. М. Войцеховського [7]. Ця тема також знайшла своє певне висвітлення в монографії авторів даної статті «Міліція в Україні в період часткової лібералізації політичного режиму (березень 1953 – серпень 1962 рр.): історико-правове дослідження» [8] та деяких попередніх публікаціях авторів [9; 10], монографії І. Г. Біласа [11], колективній монографії «Керівники Харківської міліції/поліції (1918–2021)» [12]. Деякі узагальнення стосовно даного періоду містяться в науково-популярному виданні «Міліція України: історичний нарис, портрети, події» [13]. Цікавий узагальнюючий матеріал міститься в статті (2013) тоді першого віцепрезидента НАМН України, академіка НАН України Ю. І. Кундієва (1927–2017) «Справа лікарів» – 60 років потому» [14], публікації радянського та ізраїльського письменника та дослідника Фелікса Канделя, який у своїй 6-ти томній «Книзі часів та подій» (Історія євреїв у Росії та СРСР), присвятив спеціальний нарис (86-й) «Справа лікарів-шкідників» [15]. Основним джерелом для даної публікації стала справа з Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ) – Ф.1 Оп. 24. Спр. 2773 [16], матеріали якої раніше не публікувалися в науковій літературі. Автори поставили собі за мету проаналізувати сутність справи «лікарів-шкідників», розгортання компартійною верхівкою республіки політико-ідеологічної кампанії навколо неї, відгуки різних верств населення, різних національностей (у тому числі, єврейської) з різних регіонів України на цю кампанію на початку неї (січень, 1953) та після її завершення (квітень, 1953).

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Базовою методологічною засадою даного дослідження став загальнонауковий *діалектичний* метод, який обґрунтовує взаємозв'язок та взаємообумовленість соціальних процесів і суспільних явищ. Він ґрунтується на розумінні процесів та явищ у взаємозв'язку та взаємодії, дозволяючи бачити їхній розвиток та зміну в часі. Діалектичний підхід забезпечив розуміння того, які чинники сприяли розвитку та зміні історичних явищ, та які фактори заважали цьому розвитку. Одним із найважливіших принципів методології, на який спиталися автори, був *історизм*. Використання цього принципу дозволило вивчати історичні події та явища з точки зору того часу, в якому вони відбувалися, та з урахуванням усіх історичних

чинників, які впливали на радянське суспільство на початку 1950-х років і, особливо, в перші місяці 1953 р. Застосування принципу історизму дало можливість зрозуміти контекст, у якому відбувалися події, а також уникнути анахронізмів щодо значення й оцінки історичних подій та процесів. *Антропологічний підхід* теж був використаний нами як один із найважливіших принципів методології історичної науки. Його застосування означало розгляд історичних подій і процесів із точки зору взаємодії людської культури та суспільства. Антропологічний підхід дозволив нам виявити, які чинники впливали на розвиток та зміну правових та інших соціальних норм, та які фактори зумовлювали їхню сталість та збереження в часі.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Повідомлення про арешт лікарів та подробиці «змови» з'явилися в статті без підпису «Підлі шпигуни та вбивці під маскою професорів-лікарів», опублікованій у московській газеті «Правда» – центральному друкованому органі КПРС, 13 січня 1953 року. Стаття, як і урядове повідомлення, наголошувала на сіоністському характері справи: «Більшість учасників терористичної групи – Вовсі, Б. Коган, Фельдман, Грінштейн, Етінгер та ін. – були куплені американською розвідкою. Вони були завербовані філією американської розвідки – міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією «Джойнт» [17].

Хроніка про арешт групи лікарів була опублікована в республіканських газетах 13 січня 1953 року, а в обласних – 14 січня. Уже на другий день оприлюднення цього матеріалу (14 січня) відділом партійних, профспілкових і комсомольських органів ЦК КП України була підготована інформація секретареві ЦК КПУ Л. Г. Мельникову «Про реагування трудящих Української РСР на опубліковану в пресі хроніку ТАРС про арешт групи лікарів-шкідників».

У ній зразу «справа лікарів» характеризувалася як «жахливі злочини терористичної групи лікарів-шкідників» і запевнялося, що це викликало «виняткове обурення та гнів трудящих Української РСР». У цій інформації повідомлялося, що «у репродукторів при передачі цієї хроніки по радіо збиралися сотні людей і тут же, слухаючи повідомлення, висловлювали свою пекучу ненависть до учасників терористичної банди, які запродалися американській та англійській розвідкам, були завербовані філією американської розвідки – міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією «Джойнт». У своїх висловлюваннях трудящі вимагають нещадного винищення підлих виродків, шпигунів та вбивць, які прикривалися маскою професорів-лікарів. Трудящі висловлюють глибоке задоволення, що викриття зраї лікарів-шкідників є нищівним ударом по американсько-англійським підпалювачам війни, по міжнародній сіоністській організації» [16, арк. 1–2].

Наводилися й відповідні приклади. Так, у м. Києві слюсар заводу «Більшовик» Казіміренко заявив: «Глибоко обурений злочинною діяльністю цих виродків, не-

людів... Я, як учасник української делегації на похоронах Жданова, зараз з особливим болем згадую про цю величезну втрату» [16, арк. 2]. Професор Київського університету, доктор геолого-мінералогічних наук Головцин заявив: «Не можна без здригання читати матеріали про підлу банду шпигунів та вбивць... Смерть усім тим, хто заважає нашому переможному руху до комунізму» [16, арк. 3].

У Харкові робітник заводу транспортного машинобудування Морозов у бесіді з колегами по роботі сказав: «Гартованим залізом повинні ми випалювати ворожі гнізда». Доктор медичних наук, декан лікувального факультету Харківського медінституту Грищенко з цього приводу сказав таке: «Викриті лікарі-диверсанти – це одна банда з американськими та японськими лікарями-фашистами та їхніми господарями, які ведуть бактеріологічну війну проти китайського та корейського народів» [16, арк. 4].

В Одесі всесвітньо відомий офтальмолог, академік В. П. Філатов у бесіді з лікарями інституту сказав: «Ми тавруємо ганьбою професорів-лікарів, які спрямували свої знання не на оздоровлення людини, а на вбивство» [16, арк. 4]. Це були типові зразки інформації про реакцію населення на справу «лікарів-шкідників», які повторювалися в щоденних звітах партійних органів своєму вищому керівництву. Їх можна звести до кількох слів: «Обурені. Гнівно засуджуємо. Вимагаємо суворо покарати».

Але вже у першій інформації наводилися й інші приклади. У Львові, як повідомляв обком компартії, мало місце таке висловлювання: «Це ще одне нещастя на голову нашого бідного єврейського народу», – заявив кандидат медичних наук, співробітник Львівського венерологічного інституту Атлас (член КПРС) у розмові з науковою співробітницею інституту Пленіною та працівницею інституту Лебединською [16, арк. 5]. Очевидно, що хтось із цих співробітниць і повідомив про його висловлювання у відповідні органи, і воно ввійшло у цю довідку.

Водночас в інформації відмічалися й недоліки в проведенні агітаційно-пропагандистської роботи з цього приводу. Так, секретарі Полтавського (Базилевич) та Ізмаїльського (Ненадович) обкомів компартії заявили по телефону, що інформації про реагування трудящих на це повідомлення ТАРС не мають. Секретар Тернопільського обкому Петрик телефонував, що він «не в курсі справи», так як у газеті ще цей матеріал не публікували, а радіо він не слухав [16, арк. 5]. Видно було, що ці партійні керівники не зорієнтувалися в подіях, що відбувалися, не зрозуміли значення кампанії, що проводилася, фактично «проспали» її початок.

У другій інформації теж від 14.01.1953 тому ж Л. Г. Мельникову повідомлялося, що робота в даному напрямі розширюється та активізується, і вже агітатори проводять у колективах читки повідомлень ТАРС та редакційної статті газети «Правда» «Підлі шпигуни та вбивці під маскою професорів-лікарів» і бесіди, в яких трудящі беруть активну участь.

Обком КП України повідомляв, що у Полтавській області мали місце неправильні реагування на згадане повідомлення ТАРС. 13 січня 1953 року громадян-

ка Кубітько звернулася з хворою дитиною до лікаря туберкульозного диспансера Вайнштейна. Останній майже не оглянувши дитини сказав, що він сам собі не вірить, хай дитину огляне головлікар. Мати дитини зрозуміла це так, що лікар підозрює тяжку хворобу в дитини, але коли вона звернулася до головлікаря тубдиспансера Якиша, той відповів, що «заява лікаря Вайнштейна пояснюється не тяжким станом дитини, а важким станом самого лікаря». У Миколаївській області в Ново-Одеському районі мали місце окремі факти, коли в бесідах виказувалася недовіра лікарям, були висловлювання: «напевно, у нас всі лікарі так роблять» [16, арк. 12].

На Київському мотоциклетному заводі 13 січня 1953 року робітники та інженерно-технічні працівники в цехах окремими групами читали повідомлення про лікарів-шкідників. Заслужений лікар республіки, завідувач інфекційним відділенням лікарні ім. Жовтневої революції Г. А. Шорніков заявив у бесіді зі співробітниками: «За всі 37 років своєї лікарської діяльності я не бачив нічого подібного, я не міг припустити, що в наш час серед лікарів можуть бути такі страшні злочинці. Вважаю, що треба вжити найрішучіших заходів щодо всіх осіб, які не вселяють довіри й не тільки серед медичних працівників, але й інших професій...» [16, арк. 14]. Звертаємо увагу на останню частину фрази цього лікаря – він намагався відвести «грозу» від лікарів, але не виправдовуючи їх, а запропонувавши розгорнути фронт критики, поширивши його й на інші професії.

Але були й ті, що підкреслювали, що такі заходи треба було проводити раніше, і критикували за це органи державної безпеки, що в ті часи було досить сміливим вчинком. Так, у Київській обласній лікарні медична сестра О. М. Касілова висловила думку, що наші органи Державної Безпеки (у документі назва цієї організації написана, як видно, з «глибокої пошани», з великої букви) ще слабо викривають ворогів у медичних закладах. Вона сказала, що у Києві люди вже – 3 роки говорять про те, що деякі лікарі шкідницьки лікують населення, заражають їх різними хворобами, а заходи не вживаються. Колгоспник с. Лебедин Шполянського району Токаренко сказав: «Я обвинувачую наші органи безпеки, які тринадцять років не могли розкрити цих продажних виродків» [16, арк. 17, 19].

Секретар партійної організації лікарні ім. Жовтневої революції у м. Києві Добровольський висловив думку, що викрита група лікарів-шкідників, очевидно, мала зв'язок із київським професором Губергріцем. На його похорони приїжджав викритий професор Вовсі, – один із головних обвинувачених у цій справі. У свій час, інформував Добровольський, професор Губергріц оточив себе в медінституті лише лікарями єврейської національності. «І зараз, коли на кафедрі прийшов працювати професор Примак, співробітники кафедри єврейської національності створюють для нього нетерпиму обстановку» [16, арк. 17]. У результаті в Київському медичному інституті (нині – Національний медичний університет) ім. О. О. Богомольця під виглядом скорочення штатів чи боротьби з сімейністю були звільнені з роботи молоді талановиті вчені – учні академіка А. І. Черкеса – Ю. С. Каган, М. Л. Тараховський, майже повністю розігнано кафедру терапії, якою

раніше завідував академік М. М. Губергріц. Професора Є. І. Ліхтенштейна зняли з посади заступника головного редактора журналу «Лікарська справа», йому довго не могли пробачити сміливу заяву на відкритих партійних зборах, яка мала засудити «лікарів-вбивць». Коли йому надали слово для виступу, він публічно заявив: «А я слова не просив». Так він потрапив у розряд «неблагонадійних». З посади міністра охорони здоров'я було звільнено Л. І. Медведя¹, який багато зробив для відновлення зруйнованої війною системи охорони здоров'я [14, с. 158–159].

Співробітник Київського автодорожнього інституту К. М. Ухов заявив: «Коли ж буде кінець? Адже всі вони євреї. Стає просто нестерпно, живи та озирайся. Цим шкідникам слід придумати найстрашнішу смерть» [16, арк. 17].

У 3-й поліклініці м. Києва співробітниця С. В. Ленотьева заявила, що 13 січня 1953 року хворі відмовлялися записуватися на прийом до лікарів-євреїв і вимагали записати їх до лікарів російської національності, яких у поліклініці майже не було (!). Лікар Зіскіс, за національністю єврей, пішов на квартиру до хворого, але його в квартиру не пустили, вимагали лікаря слов'янської національності. Замість нього пішла лікар Агаркова [16, арк. 17].

Кілька секретарів партійних організацій медичних установ повідомляли, що багато хто з лікарів єврейської національності не виявляли активності при обговоренні повідомлення ТАРС та ухилялися від висловлювання щодо викриття лікарів-шкідників. Більше того, вони не сприймали інформації офіційних органів і намагалися виправдатися, розуміючи, що почалася антисемітська кампанія, навіть порівнювали те, що відбувається з 1937 роком. Головлікар 3-ої поліклініки м. Києва А. Н. Лізик, єврей, заявив: «Тепер нам треба бути дуже обережними, щоб не втрапити в якусь неприємність» [16, арк. 18]. Викладач математики 155-ої середньої школи Р. С. Ріхтер, єврейка, член КППС, заявила: «Ніколи не повірю, що в наш час існують та діють сіоністські організації» [16, арк. 18]. Заступник голови артлі «Київтрикотажник» К. Д. Вітвіцька, єврейка, заявила: «Це мені нагадує 1937 рік, коли говорили про Горького та інших, що їх смерть прискорили. Я особисто цьому не вірю» [16, арк. 18]. Касир тресту «Будматеріали» П. Д. Печнікова, єврейка, заявила: «Ось уже неправда, Міхоелса вже давно вбили американці й він не був ворогом народу». Присутня при цьому О. А. Касаткіна сказала: «Скоро почнеться і в нас. Ось Губергріц був справжнім сіоністом» [16, арк. 18]. В артлі «Київтрикотажник» Б. П. Дожинська, єврейка, висловила припущення, що скоро буде рішення уряду й усіх євреїв виселять» [16, арк. 18].

Повідомлення з Києва та області щодо вказаної кампанії підписував секретар Київського обкому компартії Г. Є. Гришко.²

¹ **Медведь** Левко Іванович (1905–1982) – український гігієніст. 1927 року із відзнакою закінчив Вінницький хіміко-фармацевтичний інститут. Згодом закінчив Київський медичний інституті. У 1947–1952 рр. був міністром охорони здоров'я УРСР. Академік Академії медичних наук СРСР (1969). Заслужений діяч науки УРСР (1965).

² **Гришко** Григорій Єлисейович (1906–1959) – український радянський державний і партійний діяч. Член ВКП(б) з жовтня 1930 р. У 1932 році закінчив Одеський сільсько-господарський інститут. У 1949–1951 рр. – 1-й секретар Херсонського обласного коміте-

Не менший розмах антисемітська компанія мала й у Харкові, там було створено спеціальну комісію з перевірки кадрів медичних працівників (приблизно те саме, що і «чистка» у 1930-ті роки). Органи держбезпеки заарештували відомого терапевта професора В. М. Когана-Ясного. Його звинуватили в наклепі на бійців Радянської армії: на лекції він навів випадок, що стався з солдатом, який захворів на базедову хворобу після того, як його взвод пішов в атаку. Йому згадали також публікацію «Про патологію ендокринної системи у євреїв». Завідувача кафедри гігієни професора З. Д. Горкіна, який мав свою особисту думку щодо подій, що відбуваються, виключили із компартії та зняли з роботи. Нарівні з медиками дісталось і визначним фізиком та математикам – Н. І. Ахієзеру, В. Г. Дрінфельду, М. Г. Кейну [14, с. 159].

Були відгуки, які свідчили про певну недовіру до офіційних повідомлень. Так, лікар-педіатр поліклініки Облліксанупру м. Києва О. І. Балакірева сказала, що їй «не віриться, що московська професура умисно призвела до смерті Жданова і Щербакова. Тепер доводиться всього боятися, зробиш помилку, скажуть, що ти шкідник» [16, арк.19]. Заступник начальника планового відділу «Донбасенергобуд» Е. Д. Епштейн, єврей сказав, «що справа не в цій групі. Я дуже боюся, якби цей процес не наробив багато бід для євреїв. Цей момент можна розцінювати як сигнал. У районах справа може дійти до безчинств. Я впевнений, що якщо не буде спеціального роз'яснення уряду, багато євреїв покладуть голову» [16, арк. 23].

У повідомленнях з Сталінської (Донецької) області критика торкнулася вже й органів охорони здоров'я. Відзначалося, що вони неглибоко контролюють роботу медичних установ з точки зору лікувальної, не піддають серйозній критиці недоліки, які мають місце, часто були глухі до сигналів трудящих щодо недоліків у їхній роботі [16, арк. 20–21], тобто почалися більш широкі узагальнення й розповсюдження кампанії боротьби з «лікарями-шкідниками» і на управління медичними установами також.

Слід відзначити, що в повідомленні Сталінського обкому компартії вказувалося, що невірним реагуванням слід вважати те, що окремі представники населення ототожнюють групу євреїв-шкідників з усім єврейським населенням. Це можна оцінити як спробу дещо зменшити хвилю антисемітизму, яка вже почала набирати висоти. У цьому повідомленні наводилися такі приклади поширення антисемітизму в регіоні: 13 січня 1953 р. в гуртожитку медичного інституту м. Сталіно були знайдені летючки «Геть жидів, які торгують Батьківщиною!», «Геть жидів, які підривають нашу Вітчизну!». Домогосподарка з м. Сталіно заявила: «Жиди сидять на шиї у народу, працювати не хочуть, душити їх треба» [16, арк. 25]. На бавовнопрядильній фабриці м. Києва було вивішено оголошення біля прохідної будки: «Увага! Вигнання жидів! Товариші, зневажайте усіх євреїв, по-

ту КП(б) України. У 1951–1952 рр. – секретар ЦК КП(б) України. У 1952–1957 рр. – 1-й секретар Київського обласного комітету КП України. 1957–1959 р. – інспектор ЦК КП України.

давайте адреси про місцезнаходження всіх абрамів у 11 відділення міліції. Женіть їх в шию, щоб не пахло іншим духом на нашій землі! Розпорядження головного управління міста» [16, арк. 32]. Тобто хтось намагався видати свої антисемітські побажання за розпорядження офіційної влади, що вже було правопорушенням.

Повідомлення від Сталінського обкому КПУ містило й конкретні пропозиції щодо розгортання кампанії проти «лікарів-шкідників» Зокрема, пропонувалося:

1) провести нараду секретарів парторганізацій лікувальних закладів щодо покращення їхньої роботи;

2) перевірити роботу відділів охорони здоров'я щодо їхнього контролю над роботою лікувальних закладів;

3) заслухати результати на бюро обкому;

4) вивчити біографії медичних працівників, які мають зв'язки із закордоном, характер цих зв'язків;

5) посилити агентурну й оперативну роботу МДБ у плані виявлення ворожої діяльності в медичних закладах та єврейського націоналізму;

6) посилити ідеологічну роботу щодо роз'яснення всілякого буржуазного націоналізму [16, арк. 27].

Як бачимо, окрім заходів суто партійних, ставилися й завдання перед органами держбезпеки. Ці заходи були досить конкретними, традиційними для партійної роботи того часу, але не мали крайнього характеру. Підписав їх секретар Сталінського обкому О. І. Струєв.¹

У деяких школах м. Києва учні використали кампанію проти лікарів-шкідників для вчинення хуліганства проти учнів єврейської національності. Так, 14 січня 1953 р. учні 5-б класу школи № 71 Коробецький (син робітника), Іванов (син директора електростанції КПІ) побили учня цієї ж школи Новака. Свій вчинок вони пояснювали тим, що Новак єврей, а євреї убили Жданова і Щербакова. Учні 6-го класу цієї ж школи Кудрявкін, Куриченко, Семенов (син майора радянської армії) побили учня Мішіна. Учень школи № 54 Зденко написав на класній дошці гасло, яке закликала до побиття євреїв. З учнями та їхніми батьками було проведено роз'яснювальні бесіди [16, арк. 28].

Були й випадки запопадливості з боку євреїв, надмірного схиляння перед владою й визнання цієї кампанії справедливою та правильною. Так, вчитель Васильківської школи А. Я. Шляк, єврей, заявив: «Я не можу вдарити кішку, а таких гадів я б різав на куски» [16, арк. 32]. Очевидно, це робилося для того, щоб убе-

1 Струєв Олександр Іванович (1906–1991) – український радянський і компартійний діяч. Народився в м. Алчевську Луганської області. Член ВКП(б) з 1927 року. Під час німецько-радянської війни у 1942–1943 рр. – начальник Управління воєнторгів низки фронтів. У 1944–1947 рр. – голова виконавчого комітету Сталінської обласної ради депутатів трудящих. У 1947–1953 рр. – 1-й секретар Сталінського обласного комітету КП(б)У. У 1963–1983 рр. – міністр торгівлі СРСР. Зумів протриматися на цій «козирній» посаді фактично весь брежнєвський період і пішов (чи його «пішли») з приходом до влади Ю. В. Андропова. Нагороджений 5-ма орденами Леніна, Герой Соціалістичної Праці (1976). З 1983 р. – на пенсії.

регти себе від можливих репресій чи цькування, щоб його не змішували з іншими євреями, які можуть бути ворогами, а от він – ні.

Були також повідомлення дещо несподіваного для того часу характеру. Так, викладач англійської мови в Київській спецшколі-інтернаті І. М. Юровський повідомив, що про справу лікарів-шкідників дізнався о 7-ій годині ранку з *передач американської та англійської радіостанцій*, (підкреслювання наше – Авт.), які говорили, що «метою цього процесу є посилення антисемітської кампанії в СРСР. Це має на меті також показати Америці, що вона некоректно веде себе стосовно СРСР. Подібні процеси свідчать про хиткість нашого ладу» [16, арк. 33]. Звертає увагу на себе те, що цей вчитель (очевидно, непоганої кваліфікації й знання англійської мови), дізнався про кампанію проти «лікарів-шкідників» не з повідомлення ТАРС чи радянських газет, а ще раніше з повідомлень іноземних радіостанцій. Він фактично поширив точку зору цих радіостанцій про посилення антисемітської кампанії в СРСР, а також про те, що це є елементом протистояння між СРСР і США. Нагадаємо, що в цей час ще продовжувалася Корейська війна, в якій обидві згадані держави брали активну участь.

Деякі представники єврейського народу, які мали певний життєвий досвід, намагалися заперечити твердження офіційної преси, що «Джойнт» – це шпигунська організація. Так, комірник заводу ім. Дзержинського в м. Києві, В. Ш. Кушнірський сказав, що «Джойнт – це шляхетні люди, чесні та багаті та вони допомагали євреям. Мало хто може бути шпигуном, бувають і росіяни шпигунами чи ворогами. У СРСР євреїв переслідують, саджають у в'язниці, народ став зле ставитися до євреїв, але я не вірю, щоб усі євреї були ворогами» [16, арк. 34]. Отже, автор даного висловлювання справедливо підкреслив, що не лише євреї можуть бути шпигунами, а й представники «старшого брата» народів СРСР – росіяни. Бухгалтер заводу ім. Дзержинського М. М. Айзенштейн висловився ще рішучіше, обвинувативши владу: «Ну, знаєте, це вже відкритий погром. Сам уряд дає привід черні та розпалює погромні настрої» [16, арк. 34]. Зав. відділом інформації газети «Вечірній Київ» Ю. М. Кац після заяви ТАРС сказав, що «це повідомлення наробить більше біди, ніж зробив Гітлер» [16, арк. 39]. Ось таке порівняння дій радянської влади з гітлеризмом, яке не було безпідставним! Первинна партійна організація газети розцінила цю заяву Каца як «контрреволюційну» й виключила його з лав КПРС. Лікар Васильківської лікарні Чернявська, українка, не схвалювала публікацію ТАРС для широкого загалу, вважаючи, що це може призвести до того, що не будуть вірити всім лікарям [16, арк. 34].

На протипагу цьому, деякі з тих, чий висловлювання були зафіксовані та викладені в інформації парткерівництву республіки, фактично вимагали постійного пресингу щодо єврейського населення. Так, викладач Київського фінансово-економічного інституту Є. В. Долгополов підкреслив, що «пройде якийсь час і знову почнеться нахабне єврейське крадійство та шпигунство. З ними добром нічого не зробиш... Цей порід прямо знущається над владою та над ідеалами трудящої людини» [16, арк. 34]. Вахтер 4-ої взуттєвої фабрики в м. Києві Іван Лошек ви-

словився так: «У мене пістолет заряджений сімома патронами, я б із задоволенням застрелив би сім євреїв» [14, арк. 40]. Він був викликаний в Подільське відділення МДБ та суворо попереджений.

Після публікації повідомлення ТАРС, в Уманський міськком компартії надійшли 2 заяви на секретарів парторганізації пивзаводу Шернера і родильного будинку Хаймовича, що вони мають зв'язки з Америкою, та 4 заяви по Змішторгу про негайне вигнання усіх євреїв з торгівельної системи, оскільки вони живуть за рахунок експлуатації трудящих: крадіжок, обдурювання та усіляких шахрайських комбінацій [16, арк.41].

Деякі завзяті антисеміти вимагали оригінального покарання для учасників групи «лікарів-шкідників». Так, дехто С. Модорський з Херсону пропонував: «Треба зробити клітку. Посадити цих лікарів туди і возити по містах та селах, щоб кожна людина, яка не втратила совість, могла б плюнути їм в обличчя» [16, арк. 45]. Такі покарання використовували ще в XVIII ст., коли за наказом Катерини II Пугачова возили у клітці по містах і селах. Але, незважаючи на дикість та анахронізм цієї пропозиції, її автор був недалекий від істини. Один із тодішніх очільників СРСР М. О. Булганін (на початку 1953 р. – заступник голови уряду СРСР) пізніше розповідав, що суд над лікарями намічався в середині березня 1953 року, а засуджених планувалося публічно повісити на центральних площах великих міст СРСР.

Цікаве спостереження зробив головлікар міської лікарні Сталінського району м. Києва Шевчук, який повідомив, що медичні працівники-євреї, які до цього розмовляли російською мовою, почали розмовляти єврейською мовою (очевидно, ідиш – авт.) [16, арк. 50].

У Сумській обком надійшов лист, де євреям намагалися нагадати всі їхні «гріхи» перед радянською владою, згадували, зокрема, й єврейку Каплан, яка нібито вчинила замах на Леніна, порівнювали євреїв із калмиками, інгушами та кримськими татарами, які також нібито є «народами-зрадниками» [16, арк. 53–54].

У зв'язку зі «справою лікарів» Київський обком КПУ згадав про негативні епізоди в діяльності медичних установ області, які трапилися напередодні цієї кампанії. У 1952 році обком отримав сигнал про неблагополучний стан роботи у Фастівській районній лікарні. Перевіркою було встановлено, що головний лікар лікарні Хорошанський злочинно ставився до лікування хворих. За вчинені злочини був засуджений до 10 років позбавлення волі. Факти недбало злочинного ставлення лікарів до хворих були виявлені обкомом партії у 3-й залізничній лікарні Південно-Західної залізниці в м. Києві. Молода робітниця Козиренко після тривалого лікування у лікаря Уманського стала інвалідом 2-ї групи. Обком партії за цей вчинок виключив Уманського з кандидатів у члени партії та він був притягнутий до кримінальної відповідальності [16, арк. 35]. Тим самим, була спроба показати, що «справа лікарів» базується на певному підґрунті на місцях і злочинність у медицині має місце, але обком з цим боровся, тобто вищому керівництву

хотіли показати, що партійні очільники області з цим явищем боролися й борються та не «пасуть задніх», щоб не потрапити «під роздачу».

У матеріалах, спрямованих у ЦК КПУ, називалися помилки, допущені лікарями з різних регіонів, які призвели до тяжких наслідків, недоліки в роботі медичних закладів, скарги населення на погане медичне обслуговування, і це розцінювалося як шкідництво [16, арк. 58–60].

Були випадки, коли особи єврейської національності чинили певний опір антисемітській пропаганді. У Володарсько-Волинському районі Житомирської області в середній школі одна з учениць читала учням повідомлення ТАРС. Увійшов учитель Ландман, який вирвав з її рук газету й пригрозив, а на уроці поставив їй двійку. Завідувач газетним кіоском у цьому ж місті Гройсман намагався затримати продаж газет з повідомленням про викриття групи лікарів-шкідників [16, арк. 61].

Слід відзначити, що повідомлення про арешт лікарів стали темою численних статей у закордонних газетах. Євреї Нью-Йорка виходили на демонстрації. Фізик А. Ейнштейн протестував проти антиєврейської політики Кремля. Конгрес США засудив «переслідування євреїв у Радянському Союзі». Президент США Д. Ейзенхауер заявив, що розвідувальні служби Америки не мали жодного стосунку до заарештованих лікарів; подібну заяву зробили й офіційні особи в Лондоні. Але пропагандистська кампанія продовжувалась. Повідомляли читачам, що в роки війни «американські імперіалісти» посилали до СРСР сотні тисяч пакетів із насінням овочів; у ці пакети спеціально закладали насіння бур'янів, а також комах – сільськогосподарських шкідників.

«Справа лікарів» викликала в Ізраїлі багато протестів, і невідомі особи підклали бомбу в дворі радянського посольства у Тель-Авіві. 9 лютого 1953 року, пізно ввечері, пролунав вибух, будівлі було завдано шкоди, двоє співробітників посольства та дружина посла отримали поранення. Уряд і президент Ізраїлю засудили терористичний акт, вибачилися, але це не допомогло. Через два дні після вибуху Москва заявила в офіційній ноті, що зловмисники діяли «за явного потурання поліції», звинуватила уряд Ізраїлю «у систематичному розпалюванні ненависті та ворожнечі до Радянського Союзу», розірвала дипломатичні відносини та анулювала торговий договір на покупку в Ізраїлі великої партії цитрусових [15].

Але в усій цій історії про «лікарів-шкідників» був несподіваний фінал. Смерть Сталіна зняла з порядку денного цю кампанію. Всіх заарештованих у «справі лікарів» було звільнено (3 квітня 1953 р.) та відновлено на роботі. Було офіційно оголошено (4 квітня), що визнання обвинувачених було отримано за допомогою «неприпустимих методів слідства». 6 квітня 1953 р. у «Правді» з'явилася велика редакційна стаття на першій сторінці. У матеріалі під назвою «Радянська соціалістична законність недоторканна» ще раз повідомлялося про зняття наклепницьких звинувачень із лікарів та про арешти працівників слідства, про що в попередній заяві йшлося без подробиць.

В інформації від місцевих парторганів до першого секретаря ЦК КП України Л. Г. Мельникова містяться й відгуки на звільнення від звинувачень лікарів.

Начальник Південелектромонтаж М. С. Панькін: «Це небачена, нечувана в історії нашої партії самокритика. Зробили неймовірну велику помилку й так справедливо її виправили». Висловлювався жаль, що цього не зробили в роки репресій 1930-х років. У 1937–38 роках, як відзначав М. С. Панькін, – «можна було врятувати дуже багато людей, які були ні в чому не винуваті, але тоді не вистачило стільки мужності, як це зробили зараз. У народі посіяли страшний антисемітизм, євреї відчули себе пригніченими й ображеними, над ними навис Дамоклів меч» [16, арк. 87]. Як бачимо, тут ця подія розцінюється як самокритика, як виправлення власної значної помилки й висловлюється жаль, що цього не зробили в роки великих репресій.

Агент інспекції Держстраху Печерського району А. А. Ліхтарев звинуватив органи МДБ в тому, що вони були невірно орієнтовані. «Честь і слава нашому більшовицькому керівництву. Євреї лише зараз відчують, що вони рівноправні члени сім'ї серед народів СРСР».

Інженер Б. М. Левінсон висловив думку, що «виправдання лікарів зроблено після втручання іншої держави ззовні, тому що не віриться, раптом їх зразу виправдали..., це хтось змусив їх зробити. Ну, тепер, наші євреї знову заживуть, як було весь час, так як усі переконалися, що ми маємо в світі велику вагу й вирішуємо долю народів» [16, арк. 88]. Тут ми бачимо навіть хвалькуватість з боку представника єврейської національності.

Але у відгуках містилися й елементи несприйняття реабілітації «лікарів-шкідників», переконання, що це було зроблено під тиском з боку західних держав. Музикант театру російської драми в Києві, чех за національністю, М. Ф. Волчек: «Мене ніхто не переконає, що серед євреїв немає ворогів, вони є і ми повинні бути пильними. Вони зараз всі торжествують, підняли голови, говорять: Янкель воскрес» [16, арк. 89]. О. Г. Доріченко – співробітниця Української контори «Головшвейзбут» в Києві: «Ми отримали великого ляпаса, нас кинули в помийну яму. Вже ніхто цього не чекав. Наш уряд злякався розмов за кордоном ... Америка притиснула нас» [16, арк. 91]. Бухгалтер «Швидкої допомоги» в м. Києві Л. С. Бондаренко: «Це просто анекдот. Розповіли всьому світу про шкідництво лікарів, про їхнє шпигунство, а тепер виправдовують їх» [16, арк. 91]. У тому, що так сталося, – звинувачували й органи держбезпеки. Зокрема, пенсіонер С. С. Куліченко з Києва сказав таке: «Як же так вийшло, що у такому відповідальному органі, як колишнє міністерство державної безпеки, працюють, як видно зі справи, безвідповідальні люди» [16, арк. 95].

Дехто відверто виявляв ностальгію за Сталіним, вважаючи, що при ньому було більше порядку. Ветеринарний лікар м'ясо-контрольної станції в м. Києві М. С. Кочинок: «Я боюся, що тепер без товариша Сталіна ослабне наше керівництво. Коли був живим товариш Сталін, то кожен з нас відчував, що є така сильна людина, яка огорджує нас від будь-якої небезпеки» [16, арк. 90].

Такого ще не було в Радянському Союзі! Щойно – місяць тому – таврували «вбивць у білих халатах», вихваляли Лідію Тимашук і раптом публічно визнали, що заарештовані невинні, і до них застосовувалися недозволені методи слідства. Подібне треба було прийняти, осмислити, а, головне, повірити в те, що трапилося, і не випадково виник шквал відгуків на цю подію. Як бачимо, одні громадяни беззастережно погодилися з реабілітацією лікарів, подібно до того, як вони раніше погоджувалися з будь-якими рішеннями компартії та радянського уряду. Інші залишалися здивовані: «Краще б не оголошували, бо виходить сором і ганьба...». Треті категорично засуджували звільнення «лікарів-вбивць».

Під час бесід після закриття цієї справи, агітаторам в установах та підприємствах задавалися питання: «Чи заарештована Тимашук?» (з її доносу розпочалася «справа лікарів» – авт.), «Чи працюють реабілітовані професори?» У колективах почалася читка передової статті газети «Правда» «Радянська соціалістична законність недоторканна» [16, арк. 105].

Влітку 1953 року на пленумі ЦК КПРС вже говорили, що публічна реабілітація лікарів була зроблена «на шкоду інтересам нашої держави» і справила на радянське суспільство «тяжке враження» [15].

ВИСНОВКИ

Так розпочинався 1953-й рік, багато в чому зламний, рік не тільки крутих поворотів у політиці, а й повних розворотів (як у цьому випадку). З наведеної інформації чітко видно, що являла собою партія вмираючого Сталіна, з його клубком жахливих людиноненависницьких комплексів і маній, та його наступників (уже в перші тижні колективного керівництва). Партапарат КП України та обкомів у цей час виглядали просто жалюгідно, бездумно, по-рабськи виконуючи канібальські забаганки Москви.

Отже, аналіз даної інформації дає можливість зробити висновок, що перед нами цілий спектр думок населення про справу «лікарів-шкідників». Ці думки можна розділити на кілька груп.

1. Засудження та обурення діями «лікарів-шкідників», безумовна підтримка цієї кампанії влади.

2. Розширення рамок кампанії і поширення звинувачень на весь єврейський народ, прояви явного антисемітизму, вимоги виселення євреїв, заборони їм займатися певними видами діяльності, передусім у сфері медицини та торгівлі.

3. Вияви недовіри до лікарів, особливо єврейської національності.

4. Прояви хуліганства стосовно осіб єврейської національності, погрози їм, побиття, поширення антисемітських листівок.

5. Вияви недоліків у роботі медичних установ, вимоги покращити їхню діяльність, посилити ідеологічну роботу.

6. Деякі форми спротиву та намагання виправдатися з боку єврейського населення.

Окрему групу складають документи, які показують реакцію населення на завершення цієї справи й виправдання «лікарів-шкідників». Тут теж мав місце спектр думок.

1. Обурення тим, що населення було введено в оману цією кампанією, переконання, що це був чийсь недогляд, скоріше всього органів держбезпеки, або тиск з боку міжнародних сіоністських кіл або безпосередньо США.

2. Схвалення виправдання «лікарів-шкідників».

3. Недовіра до цього рішення, переконання, що євреї «однаково – вороги».

4. Ностальгія за Сталіним, при якому нібито був порядок і такого перегляду справи не сталося б.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Бандурка О. М. Секретарі, наркоми, міністри внутрішніх справ України в 1917–2022 роках. Харків : Майдан, 2022. 544 с.
- [2] Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.) : монографія. Херсон : ОЛДПЛЮС, 2019. 416 с.
- [3] Саблук С. А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922–1960 рр. : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 ; Нац. акад. внутр. справ, Київ, 2017. 476 с.
- [4] Пристайко О. В. НКВС-МВС УРСР (1934–1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження) : дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Нац. акад. внутр. справ, Київ, 2021. 272 с.
- [5] Герус М. М. Кримінальне судочинство в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 рр.): історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2021. 272 с.
- [6] Лагоша М. М. Міліція України в 1945–1953 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 ; Донец. держ. ун-т, 2000. 24 с.
- [7] Войцеховський М. М. Правові основи організації та діяльності міліції України у повоєнний період (1946–1953 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2001. 176 с.
- [8] Греченко В. А., Яриш О. Н. Міліція в Україні в період часткової лібералізації політичного режиму (березень 1953 – серпень 1962 рр.): історико-правове дослідження. Харків : Промарт, 2024. 452 с.
- [9] Греченко В. А. 1953-й рік в історії міліції Української РСР. *Світ Книо*. 2021. №2(1). С. 36–47.
- [10] Яриш О. Н., Греченко В. А. Смерть тирана. Як населення України реагувало на кончину Сталіна. (Із донесень, перлюстрацій та зведень державної безпеки). *LexInform. Юридичні новини України*. 2022. 6 лист.
- [11] Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь – Військо України, 1994. Кн. 2. 686 с.
- [12] Керівники Харківської міліції/поліції (1918–2021 рр.): історико-правове дослідження : монографія / за заг. ред. В. А. Греченка. Харків : Майдан, 2021. 402 с.
- [13] Смирнов Ю. О., Михайленко П. П., Святоцький О. Д., Ануфрієв М. І. Міліція України: історичний нарис, портрети, події : наук.-попул. вид. / за заг. ред. Ю. О. Смирнова. Київ : Ін Юре, 2002. 798 с.

- [14] Кундієв Ю. І. «Справа лікарів» – 60 років потому. *Науковий журнал МОЗ України*. 2013. №2(3). С. 156–161.
- [15] Кандель Фелікс. «Справа лікарів-шкідників». Нарис 86. Книга часів та подій. URL: <https://felixkandel.org/books/320.html>
- [16] Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies (TSAGOU) F.1 Op.24. File 2773. Ark. 1–105.
- [17] Справа лікарів. URL: <https://uk.wikipedia.org>

REFERENCES

- [1] Bandurka, O. M. (2022). *Secretaries, People's Commissars, Ministers of Internal Affairs of Ukraine in 1917–2022*. Kharkiv: Maidan.
- [2] Okipnyuk, V. T. (2019). *Soviet State Security Agencies in Ukraine during the Totalitarian Regime (1929–1953)*. Kherson: OLDIPLYUS.
- [3] Sabluk, S. A. (2017). Criminal and legal control over crime in Ukraine in 1922–1960 (Dr. Law dissertation, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine).
- [4] Prystaiko, O. V. (2021). NKVD–MVS of the Ukrainian SSR (1934-1954): structural structure and functions (historical and legal research) (Candidate dissertation, National Academy of Internal Affairs Kyiv, Ukraine).
- [5] Gerus, M. M. (2021). Criminal proceedings in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945-1958): historical and legal research (Candidate dissertation, Kharkiv. National University of Internal Affairs, Ukraine).
- [6] Lagosha, M. M. (2000). Militia of Ukraine in 1945–1953 (Candidate thesis, Donetsk State University, Ukraine).
- [7] Voitsekhovskiy, M. M. (2001). Legal foundations of the organization and activity of the militia of Ukraine in the post-war period (1946-1953) (Candidate dissertation, Kharkiv. National University of Internal Affairs, Ukraine).
- [8] Grechenko, V. A., & Yarmysh, O. N. (2024). *Militia in Ukraine during the period of partial liberalization of the political regime (March 1953 – August 1962): historical and legal research*. Kharkiv: Promart.
- [9] Grechenko, V. A. (2021). 1953 in the history of the militia of the Ukrainian SSR. *World of Clio*, 2(1), 36–47.
- [10] Yarmysh, O. N., & Grechenko, V. A. (2022). The Death of a Tyrant. How the Ukrainian Population Reacted to Stalin's Death. (from Reports, Illustrations, and State Security Reports). *LexInform. Legal News of Ukraine*, 6, november.
- [11] Bilas, I. G. (1994). *Repressive and punitive system in Ukraine. 1917–1953: socio-political and historical and legal analysis*: in 2 books. Kyiv: Lybid – Army of Ukraine, 2.
- [12] *Heads of the Kharkiv Militia/Police (1918–2021): Historical and Legal Research*. (2021). In V. A. Grechenko (Ed.). Kharkiv: Maidan.
- [13] Smyrnov, Yu. O., Mykhailenko, P. P., Svyatotsky, O. D., & Anufriev, M. I. (2002). *The Ukrainian Police: Historical Essay, Portraits, Events: Scientific and Popular Edition*. In Yu. O. Smyrnov (Ed.). Kyiv: In Yure.
- [14] Kundiev, Yu. I. (2013). «The Doctors' Case» – 60 Years Later. *Scientific Journal of the Ministry of Health of Ukraine*, 2(3), 156–161.
- [15] Kandel Felix. «The Case of the Pest Doctors». *Essay 86. The Book of Times and Events*. Retrieved from <https://felixkandel.org/books/320.html>

- [16] Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' ta ukrayiniky (TSDAHOU). Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies (TSAGOU) С.1 D.24. F.2773. L.1–105.
- [17] The doctors' case. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org>

Олександр Назарович Ярмиш

Доктор юридичних наук, професор
Член-кореспондент НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Григорія Сковорода, 70, Харків, Україна

Професор кафедри теорії та історії держави і права
Національна академія Служби безпеки України
03066, вул. Михайла Максимовича, 22, Київ, Україна.

Oleksandr N. Yarmysh

Doctor of Law, Professor
Corresponding Member of the NALS of Ukraine.
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Professor of the Department of Theory and History of State and Law
National Academy of the Security Service of Ukraine
03066, 22 Mykhaila Maksymovycha Str., Kyiv, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4811-4520>

Володимир Анатолійович Греченко

Доктор історичних наук, професор
Завідувач кафедра гуманітарних дисциплін та українознавства
Харківський національний університет внутрішніх справ
61000, проспект Льва Ландау, 27 Харків, Україна

Volodymyr A. Grechenko

Doctor of Historical Sciences, Professor
Head of Department of Humanities and Ukrainian Studies
Kharkiv National University of Internal Affairs
61000, 27 Lva Landau Ave., Kharkiv, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

Рекомендоване цитування: Ярмиш О. Н., Греченко В. А. «Справа лікарів-шкідників» та її резонанс в Україні (1953). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 1. С. 47–65.

Suggested Citation: Yarmysh O. N., & Grechenko, V. A. (2025). «The Case of the Pest Doctors» and its Resonance in Ukraine (1953). *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 47–65.

Стаття надійшла / Submitted: 17/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 17/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство. ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ

УДК 342.7

DOI: 10.31359/1993-0909-2025-32-1 -66

Роман Вікторович Вереша

Кафедра кримінального та адміністративного права
Академія адвокатури України
Київ, Україна

Валерій Віталійович Карпунцов

Кафедра політичних наук та права
Київський національний університет будівництва та архітектури
Київ, Україна

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ФАКТОРИ РИЗИКУ ОБІГУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНО- ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ

Анотація. Віртуальні активи є поняттям, яке останнім часом міцно увійшло в сучасний фінансово-правовий обіг. Навколо нього формуються ринки, з ним проводяться транзакції, воно є об'єктом підвищеного інтересу в сфері інвестиційної діяльності. Необхідність правового регулювання нових видів суспільних відносин, що переходять у віртуальну площину, стимулює законодавців вживати активних заходів, що стосуються формування законодавчої основи в цій сфері. Національне законодавство про віртуальні активи, визначає правові основи для використання віртуальних активів як платіжного засобу. При цьому залишаються актуальні виклики, що постають перед українським законодавцем у світлі прийняття цього закону, виходячи з існуючих зарубіжних практик. Дослідження дає підстави говорити про те, що в даний час до таких викликів відносяться не лише питання термінологічних розбіжностей, а й юридичної кваліфікації протиправних дій у сфері поводження з віртуальними активами, питання теоретико-правового осмислення нових правовідносин. Створені технологічні інновації та формування нових, пов'язаних із ними правовідносин, вимагають відповідного нормативно-правового регулювання. На міжнародному рівні відсутня всеосяжна й загальноприйнята типологія криптоактивів, незважаючи на загальне розуміння їх суті, існують розбіжності у визначенні того, що саме включає в себе термін «віртуальний актив». З урахуванням транснаціонального характеру правовідносин у сфері обігу віртуальних активів, у майбутньому понятійний апарат у цій сфері вимагатиме розробки єдиної термінології. Це питання здається актуальним як для зарубіжних країн, так і для України. Український законодавець на даний момент зробив лише перший крок у створенні правової основи для

регулювання правовідносин у сфері обігу віртуальних активів, однак у світлі законодавчих ініціатив Європейського Союзу очевидно, що незабаром правові визначення та механізми доведеться узгоджувати з термінологією Європейського Союзу. Те саме стосується і питань визначення відповідальності, внесення змін до кримінального та адміністративного законодавства. Разом з тим існуючі виклики для правового регулювання багато в чому пов'язані з відсутністю теоретичної основи, що зможе пояснити особливості нових правовідносин.

Ключові слова: законодавче регулювання, криптоактиви, провайдер послуг віртуальних активів, фіатні валюти

Roman V. Veresha

Department of Criminal and Administrative Law
Academy of Advocacy of Ukraine
Kyiv, Ukraine

Valerii V. Karpuntsov

Department of Political Science and Law
Kyiv National University of Construction and Architecture
Kyiv, Ukraine

LEGAL PROVIDING AND RISK FACTORS OF VIRTUAL ASSETS CIRCULATION: NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS

Abstract. *Virtual assets are a concept that has made its way into the modern financial and legal lexicon in recent years. Markets are formed around them, transactions are conducted with them, they are the object of increased interest in the field of investment activities. The need for legal regulation of new types of social relations transiting to the virtual plane stimulates lawmakers to take active measures concerning the formation of a legislative basis in this area. In 2021 Ukraine adopted the Law «On Virtual Assets», which defines the legal basis for the use of virtual assets as a means of payment. This study intends to consider the challenges facing the Ukrainian legislator in the light of the adoption of this law based on existing foreign practices. The study suggests that such obstacles now include not only terminological differences, but also issues of legal classification of illegal actions with cryptoassets, issues of theoretical and legal understanding of the new legal relations. The created technological innovations and the formation of new, related legal relations require appropriate regulatory and legal regulation. At the international level, there is no comprehensive and generally accepted typology of crypto assets, despite the general understanding of their essence, there are disagreements in the definition of what exactly the term «virtual asset» includes. Taking into account the transnational nature of legal relations in the field of virtual asset circulation, in the future the conceptual apparatus in this area will require the development of a unified terminology. This issue seems to be relevant both for foreign countries and for Ukraine. The Ukrainian legislator has so far taken only the first step in creating a legal framework for regulating legal relations in the field of circulation of virtual assets, but in the light of the legislative initiatives of the European Union, it is obvious*

that soon legal definitions and mechanisms will have to be harmonized with the terminology of the European Union. The same applies to the issues of determining responsibility, amending criminal and administrative legislation. At the same time, the existing challenges for legal regulation are largely related to the lack of a theoretical basis that can explain the features of new legal relations.

Keywords: *cryptoassets; fiat currencies; legislative regulation; virtual asset service provider.*

ВСТУП

Останнім часом цифрові технології активно впроваджуються у сферу публічних та приватних фінансів. Досягнення у фінансово-технічній сфері ставлять учених із суб'єктами політико-правової ініціативи перед необхідністю дати пояснення новим явищам і, відповідно, розробити механізми регулювання видів суспільних відносин, відсутніх раніше. Поява поняття «віртуальних активів» (криптоактивів) породило певні питання щодо їх значущості для фінансової індустрії, а також щодо можливих викликів у сфері правового регулювання [29]. Ставлення світових центробанків до електронної валюти лише за кілька останніх років пройшло шлях від повного заперечення можливості використання криптоактивів, до здійснення пілотних проєктів у межах розробки та запровадження національної цифрової валюти [28]. Віртуальні активи – це технологічні інновації, які сьогодні стоять на початку формування нової цифрової економіки. Оскільки віртуальний актив існує у цифровій формі, здатність до обігу означає можливість його переказу чи передачі в такій формі. Очевидно, крім суто технологічних обмежень обігу віртуальних активів, мають існувати правові обмеження, створені задля врегулювання суспільних правовідносин щодо таких віртуальних активів, як із позиції публічного, так і приватного права [4]. При цьому виникає низка закономірних питань щодо використання таких активів у цивільному обігу поряд з фіатними валютами [3]. Одна з перешкод для розуміння так званих «нетипових» валют та активів, полягає у невиробленні понятійного апарату. Відмінності в теоретико-прикладному розумінні, пов'язані з визначенням цифрових валют, віртуальних валют, криптовалют, криптоактивів, і не завжди зрозуміло чи використовуються ці терміни взаємозамінно чи кожен із них має конкретне значення [26].

Виходячи з існуючих термінологічних підходів, віртуальні активи здебільшого визначають як нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та відображається у вигляді сукупності даних в електронній формі [13; 3]. Питання про вироблення на міжнародному рівні єдиних поглядів щодо того, що слід називати віртуальним активом, має принципово важливе значення. Певний правовий статус віртуальних активів дає юридичний захист користувачам та учасникам ринку, а державний бюджет набуває можливості отримати нові джерела надходжень від операцій із віртуальними активами [3].

Правове регулювання криптоактивів у світі ґрунтується на різних підходах, починаючи від повної заборони та криміналізації будь-яких дій із криптоактива-

ми до розробки державних аналогів, що передбачають, відповідно, механізми державного впливу. При цьому заперечення ВА може свідчити про виведення за межі юридичної площини широкого спектру правовідносин [5].

Міжурядова організація Financial Action Task Force (*далі – FATF*), яка надає країнам світу експертну підтримку в питаннях розробки фінансових заходів щодо боротьби з відмиванням грошей, зазначає, що криптоактиви не загрожують глобальній фінансовій стабільності, але потребують моніторингу. Інноваційні рішення у сфері *hi-tech*, електронні продукти та пов'язані з ними послуги мають значний потенціал для стимулювання технологічних нововведень у сфері фінансів, підвищення ефективності та розширення охоплення фінансовими послугами всіх верств населення. Разом з тим нові технології створюють можливості для різного роду зловживань, що пов'язані з легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом або фінансуванням протизаконної діяльності. У зв'язку з цим FATF здійснює активні дії, пов'язані з моніторингом ризиків, зумовлених появою нових технологій [13]. Необхідність розробки регулювання системи обігу криптовалют безпосередньо взаємопов'язана з правильним сприйняттям та усвідомленням її суті та закріпленням у національному законодавстві необхідних адміністративних та кримінально-правових механізмів. Цьому, своєю чергою, має сприяти теоретична складова, розуміння теоретико-правових засад із урахуванням зарубіжного досвіду.

Сучасні дослідження у сфері правового забезпечення обігу віртуальних активів присвячені таким питанням як боротьба з крипто-злочинністю в ЄС [16; 15], оподаткування криптоактивів [30], відмивання грошей за допомогою використання криптовалют [9], міжнародне співробітництво в розслідуванні економічних злочинів, пов'язаних з оборотом криптовалют [20], особливості оподаткування криптоактивів в Україні, криптоактиви в системі податкової звітності [35; 34; 2], правові аспекти ринку криптоактивів та можливі загрози національній безпеці України [19]. При цьому актуальними залишаються питання щодо стану нормативно-правового регулювання у сфері обігу віртуальних активів, а також визначення викликів прикладного спрямування [18, с. 192].

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Ця робота ґрунтується на вивченні й аналізі українських та провідних іноземних законодавчих актів, що діють у системі обігу віртуальних активів (Закон України «Про віртуальні активи», Directive 2009/110/EC of the European Parliament and of the Council of 16 September 2009 on the taking up, pursuit and prudential supervision of the business of electronic money institutions amending Directives 2005/60/EC and 2006/48/EC and repealing Directive 2000/46/EC, Directive 2014/65/EU of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 on markets in financial instruments and amending Directive 2002/92/EC and Directive 2011/61/EU), а також аналітичних матеріалів міжнародних організацій (прес-реліз по застосуванню

ризик-орієнтованого підходу FATF, аналітичний документ Дослідницької служби Європейського парламенту Digital finance: Emerging risks in crypto-assets – Regulatory and supervisory challenges in the area of financial services, institutions and markets).

За допомогою методу політико-правового аналізу в роботі розглядаються міжнародні ініціативи й практики, що стосуються законодавчого регулювання відносин у сфері обігу криптовалюти, фактори ризику при здійсненні операцій із віртуальними активами з точки зору системного підходу, а також ініціативи національного законодавця у цій сфері. У межах діалектичних складових розглядаються позиції переваг і недоліків, на підставі чого визначаються перспективи законодавчого регулювання оподаткування віртуальних активів із урахуванням існуючих світових тенденцій.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Цифрові фінанси відіграють важливу роль у наданні фінансових послуг у Європейському Союзі (*далі – ЄС*). Швидкий прогрес у галузі оцифрування, аналізу даних та обчислювальних потужностей дозволяє використовувати новий спектр фінансових послуг і транзакцій, сприяючи розвитку інновацій. Зокрема, велику увагу привернули поширення та розвиток криптоактивів за допомогою цифрових фінансових технологій, оскільки вони можуть запропонувати певний потенціал для економічного розвитку та зростання, якщо будуть пом'якшені пов'язані з цим ризики. Криптоактиви надзвичайно швидко диверсифікуються відповідно до поточних структурних перетворень у технологіях, перевагах та використанні серед інвесторів і споживачів. Крім того, слід ураховувати міжнародний аспект, пов'язаний з криптоактивами, оскільки криптоактиви за своєю природою є транскордонними, виходячи зі специфіки своїх технологічних особливостей. Ці побоювання посилюються, коли криптоактиви не підтримуються підзвітною особою, яка може бути пов'язана з правилами та нести відповідальність за можливі порушення регулювання. Тому важливою є можливість чітко визначити, що вони собою являють та які правила, якщо такі є, застосовуються [9, 29].

Станом на 2020 рік регулювання відносин у сфері використання криптоактивів та технології блокчейн у тому чи іншому вигляді було лише в десяти країнах [22]. Уже з 2021 року країни почали активніше адаптувати законодавство до нових видів правовідносин. Проте зазвичай зміни мали фрагментарний характер. В одних країнах зміни вносилися лише до податкового законодавства, в інших – до актів, що регулюють протидію тероризму або відмивання брудних грошей [6].

В умовах, коли національні уряди вживають обережних кроків у питаннях законодавчого регулювання обігу віртуальних активів, орієнтиром для експертів та законодавців виступають рекомендації наддержавних органів, наприклад FATF [22]. У 2018 році Рекомендації FATF були доповнені роз'ясненнями щодо сфери їх дії по колу об'єктів. Починаючи з цього періоду їх дія охоплює фінансову діяльність, пов'язану з віртуальними активами. Тоді ж термінологічний апарат

документа було розширено, включивши два нові визначення: «віртуальні активи» та «провайдер послуг віртуальних активів» (*далі – ППВА*) [21, с. 131]. Організація визначає ВА як цифрове уявлення вартості, яке може бути продано або передано у цифровому вигляді, а також може бути використане з платіжною або інвестиційною метою. У Рекомендаціях надаються роз'яснення щодо того, як ці визначення можуть бути застосовані. Просте цифрове представлення фіатних валют, цінних паперів та інших фінансових активів, що підпадають під дію FATF в іншому місці, не призначене для того, щоб розглядатись як ВА без властивої самої здатності продаватися або передаватися у цифровому вигляді, а також допустимості використання з метою оплати або інвестиційних цілей. Так, цифровий банківський запис, який просто представляє право власності на конкретний фінансовий актив, не може розглядатись як віртуальний актив. Цифрові валюти центрального банку також не є віртуальними активами й натомість відносяться до категорії «фіатних валют». У рекомендаціях також згадуються невзаємозамінні токени (NFT). FATF зазначає, що NFT можуть вважатись віртуальними активами, якщо «на практиці вони будуть використовуватись для платіжних або інвестиційних цілей» [25].

Віртуальні активи та пов'язані з ними послуги можуть стимулювати інновації в фінансовому секторі та підвищувати його ефективність. Однак їх особливості відкривають і нові можливості для здійснення неправомірної діяльності. Можливість здійснювати швидкі транскордонні операції, яку дає технологія блокчейн, дозволяє не лише купувати, здійснювати переміщення та зберігання активів у цифровому вигляді (часто поза межами фінансового регулювання), а й зберігати таємницю особи відправника й одержувача коштів, що у свою чергу ускладнює своєчасне виявлення підозрілої діяльності. Згадані чинники створюють додаткові складності в межах здійснення компетентними владними органами діяльності з виявлення та розслідування окремих кримінально протиправних діянь [14].

Також використання віртуальних активів пов'язане із стурбованістю влади щодо цілісності ринку, захисту прав споживачів, а також можливих наслідків для фінансової стабільності. Органи фінансового сектора в Європейському Союзі та в усьому світі здійснюють різні дії щодо криптоактивів у межах своїх повноважень. Такі міжнародні організації, як G20, OECD та інші, проводять роботу з криптоактивів, спрямовану на моніторинг їх впливу на глобальну фінансову стабільність та координацію зворотних заходів політики. У даний час відсутня загальна типологія криптоактивів та загальне розуміння того, як слід відноситися до криптоактивів з точки зору регулювання. У більшості юрисдикцій відсутнє законодавче регулювання щодо оподаткування криптовалюти. Тому транзакції з віртуальними активами здійснюються в межах існуючих податкових режимів, заснованих на загальних принципах та відповідно до чинного регулювання, виданого національними податковими органами. На сьогоднішній день ряд криптовалютних бірж регулярно надсилають звіти вітчизняному регулятору, які містять дані користувачів [14].

У 2019 році FATF доповнила свої Рекомендації роз'ясненнями щодо того, як вимоги організації повинні бути застосовані до віртуальних активів та ППВА. Серед іншого, йдеться про застосування ризик-орієнтованого підходу до діяльності та операцій, пов'язаних із віртуальними активами та ППВА; питання регламентації наглядово-контрольних функцій щодо ПУВА в межах вжиття заходів щодо протидії відмиванню грошей та фінансування тероризму; питання щодо процедур ліцензування або реєстрації; превентивних заходів, зокрема відповідної верифікації клієнтів, зберігання записів та документів, а також повідомлення компетентних служб про підозрілі операції; механізмів санкційного, правозастосовного впливу; міжнародної взаємодії.

Говорячи про термінологію, необхідно зазначити, що FATF розглядає ППВА як будь-яку фізичну або юридичну особу, яка здійснює один або кілька з наступних видів діяльності або операцій на користь або від імені іншої фізичної або юридичної особи:

- обмін між віртуальними активами та фідуціарними валютами;
- обмін між однією або декількома формами віртуальних активів;
- передача віртуальних активів;
- зберігання та (або) управління віртуальними активами або інструментами, що забезпечують контроль над віртуальними активами;
- участь та надання фінансових послуг, пов'язаних із пропозицією емітента та (або) продажем віртуальних активів [25].

Зважаючи на наведене визначення FATF, слід зазначити, що багато національних юрисдикцій щодо суб'єкта ППВА дотримуються інших підходів. Так, у деяких юрисдикціях обмін між однією чи декількома формами криптоактивів не входить до нормативної площини. В інших випадках провайдери випуску tokenів не є ППВА. Інші приклади свідчать про те, що іноді влада виходить за межі, визначені FATF. Так, в Японії, мережеві оператори, розробники платформ і додатків та постачальники технічного обслуговування, відносять до тих, хто підпадає під визначення ППВА. Такі розбіжності не сприяють уніфікації підходів до визначення ППВА, оскільки останні мають відповідати нормативним вимогам як на внутрішньому рівні, так і між юрисдикціями. Вони мають включати вимоги, пов'язані з авторизацією, вимоги до капіталу, управління ризиками, власне управління, безпеки, операційної стійкості, звітності, поведінки на ринку та фінансової цілісності. При цьому такі нормативні вимоги можуть відрізнятися залежно від характеру послуги, що надається або ризиків, пов'язаних з особливістю криптоактиву, для якого надається послуга [7].

Окреме питання стосується системи оподаткування віртуальних активів [37; 23]. У сфері регулювання обігу віртуальних активів сучасні законодавчі механізми, що впроваджуються у багатьох країнах, зазвичай мають багато прогалів і залежать від технічних нововведень, науково-технічного прогресу. Країни індивідуально приймають та застосовують, як правило, національне законодавство, що регулює криптовалюти та їх оподаткування. Наприклад, деякі криптоактиви

підпадають під дію чинного законодавства ЄС, але більшість із них – ні. Це створює потенційну загрозу як інвесторам, так і споживачам. Ураховуючи характер криптоактивів, необхідно постійно оцінювати існуюче законодавство, щоб перевірити чи можна його ефективно застосувати до цього типу активів, чи необхідні певні поправки та рекомендації.

Існує декілька підходів щодо того, що саме включає в себе термін «криптоактиви». Крім того, іноді складно орієнтуватися в різних класифікаціях криптоактивів, що сприяє високому рівню фрагментації між державами. Цей високий рівень невизначеності й складності в середовищі, що швидко змінюється, ставить перед європейським законодавцем ряд питань, пов'язаних із регулюванням криптоактивів [9; 29].

Унаслідок відсутності типології нових технологій, відсутня правова визначеність щодо поводження з криптоактивами у фінансовому регулюванні ЄС, а також незрозуміло, чи існує й яким чином існує регулювання фінансових послуг ЄС застосовується до деяких криптоактивів. Так, на сьогоднішній день ЄС щодо цього обмежено застосовує існуючі законодавчі механізми. Правовідносини, що частково виникають, підпадають під дію існуючого законодавства ЄС про фінансові послуги. Зокрема, йдеться про віртуальні активи, які можуть бути кваліфіковані як фінансові інструменти відповідно до Директиви ЄС «Про ринки фінансових інструментів» (MiFID II), та тих, які можуть бути визначені як електронні гроші, відповідно до Директиви ЄС про прийняття, здійснення та пруденційний нагляд за діяльністю установ електронних грошей (EMD2). Як зазначила Єврокомісія в початковій оцінці впливу, проблема з криптоактивами полягає в тому, що інтерпретація та застосування існуючих вимог у чинному законодавстві можуть різнитися залежно від юрисдикції однієї держави-члена до іншої. Це може призвести до фрагментації поводження з криптоактивами, зниження рівня транзакцій та додаткових транзакційних витрат для інвесторів [29].

Відсутність загальних стандартів щодо технологій розподіленого реєстру також може ускладнити застосування законодавства. Для криптоактивів, які не підпадають під дію чинного законодавства ЄС про фінансові послуги, мета полягає в тому, щоб визначити, чи потрібен регулюючий підхід ЄС. Відсутність загальних правил, створює високий рівень ризику для інвесторів, значно знижуючи потенціал для розвитку нових класів активів, в які можуть інвестувати споживачі та підприємства ЄС. Як зазначає Європарламент, потенційна асиметрія інформації, викликана відсутністю ясності та складністю технології, також може збільшити ризик шахрайства та, отже, зменшити довіру та інвестиції. Це, у свою чергу, призводить до низького рівня ліквідності, що ще більше посилює волатильність цін і потенціал контролю над ринком деякими учасниками. Отже, якщо не буде запроваджено загальну правову основу існує також ризик різноспрямованих законопроектних дій на рівні держав-членів, що ще більше ускладнить нормативно-правове регулювання [29, 36].

Законодавчим орієнтиром у питаннях регулювання правовідносин у межах ринків віртуальних активів може стати документ ЄС, а саме «Пропозиція щодо Регламенту Європейського парламенту та Ради Європи для ринків криптоактивів та внесення змін до Директиви (ЄС) 2019/1937». Цей регламент установлює правила для емітентів, Oferentів віртуальних активів, постачальників послуг у сфері криптоактивів. У разі прийняття правила стануть обов'язковими для всіх організацій, які здійснюють свою діяльність у ЄС. При цьому існує висока ймовірність того, що ці правила незабаром стануть міжнародними стандартами. Як випливає з тексту документа та супровідної документації, ЄС підтверджує свою зацікавленість у розвитку та сприянні впровадженню трансформаційних технологій у фінансовому секторі, включаючи технологію розподіленого реєстру. Акцентується увага на тому, що документ покликаний підтримати інновації та чесну конкуренцію, забезпечуючи при цьому високий рівень захисту власників криптоактивів і сумлінність на ринках криптоактивів, дати можливість постачальникам послуг у цій галузі розширити свій бізнес на транскордонній основі та полегшити їх доступ до банківських послуг для безперешкодного здійснення своєї діяльності [1].

Найбільшої популярності, а також практичного розвитку блокчейн-технології набули в США. Багато в чому це обумовлено лояльним законодавчим режимом, у сфері застосування блокчейн та криптовалюти з моменту їх утворення та введення у цифровий обіг як цифрового фінансового активу [8, с. 268]. У межах регулювання та нагляду за операціями в сфері обігу віртуальних активів, застосовується комплексний і технологічно неупереджений регуляторно-контрольний режим, що поширюється з метою протидії відмиванню доходів та фінансування тероризму і охоплюють провайдерів та види діяльності у згаданій сфері. Цей режим переважно відповідає тому регулюванню, яке застосовується щодо провайдерів послуг нецифрових активів у межах протидії відмиванню доходів та фінансування тероризму, встановленого для фінансових установ країни. В американському підході використовуються інструменти та повноваження різних департаментів і відомств, включаючи Міністерство фінансів США, уповноважені органи боротьби з фінансовими злочинами, управління з контролю за іноземними активами, податкова служба тощо [13].

Чинне законодавство України про віртуальні активи є необхідною регуляторною основою для їх обігу в країні. Віртуальні активи – це нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, що має вартість і виражене у вигляді сукупності даних в електронній формі. Віртуальний актив може засвідчувати майнові права, у тому числі права вимоги на інші об'єкти цивільних прав.

Закон визначає сферу його застосування, правовий режим учасників ринку віртуальних активів, їх права й обов'язки, послуги з обміну віртуальних активів. Також закон установлює загальні принципи державного регулювання обороту віртуальних активів та органи, що здійснюють державне регулювання у сфері обороту віртуальних активів, визначає повноваження Національного банку в сфері обороту віртуальних активів, повноваження Національної комісії з цінних па-

перів та фондового ринку у сфері обороту віртуальних активів та послуг, пов'язаних із обігом віртуальних активів. Законом також визначено загальні принципи міжнародного співробітництва у сфері обороту віртуальних активів та повноваження державних органів щодо забезпечення міжнародного співробітництва у сфері обороту віртуальних активів, а також порядок їх реалізації [33].

Державні інституції, зокрема, Національний банк України, висловлюють повну зацікавленість у тому, щоб зробити обіг віртуальних активів максимально зручним і безпечним, і максимально адаптувавши технологію до вимог усіх стейкхолдерів. Одночасно звертається увага на дискусію про ризики як для монетарної політики України, так і для її фінансової стабільності. Найбільше ризиків може виникнути саме в контексті монетарної політики – вони полягають у появі емісійного центру (центрів) в Україні – та можливості їх впливу на політику Нацбанку [31]. Беручи до уваги обмежену поширеність віртуальних активів та їх високу цінову волатильність, останні не мають значного впливу на монетарну політику та фінансову стабільність, однак незабаром це може змінитися за рахунок зростання зацікавленості інвесторів при одночасному зниженні волатильності.

Так, потенційними ризиками в поширенні віртуальних активів є:

- ризик заміщення національної валюти та виникнення паралельного грошового обігу за межами контролю з боку Національного банку;
- ризик використання віртуальних активів в обхід чинного державного регулювання та нагляду;
- ризики перетікання частини банківських депозитів у віртуальні активи та витіснення традиційного банкінгу, що може посилити загрози фінансової стабільності банківської системи та фінансової системи країни загалом [27].

Розглядаючи фактори ризику під час операцій із віртуальними активами, необхідно відмітити, що стосовно ППВА, FATF зазначає, що при оцінці ризиків необхідно брати до уваги всі фактори, які ППВА, а також їх компетентні органи розглядають як актуальні, включаючи, але не обмежуючись такими складовими як: види послуг, продуктів або операцій, що надаються; клієнтські ризики; географічні фактори і вид (види) віртуальних активів, що обмінюються. В основі такої системи перебувають три основні детермінанти – це транскордонний характер, потенційно високий ступінь анонімності віртуальних активів, а також те, що діяльність, пов'язана з обігом віртуальних активів, сприяє встановленню ділових відносин та здійсненню операцій без особистого контакту [13].

Кримінально-правовий контекст обігу віртуальних активів насамперед пов'язаний з питаннями фінансової кримінально протиправної діяльності, відмивання грошей та фінансуванням тероризму [15; 20; 9; 5]. Кримінально-правова складова обігу віртуальних активів, дає можливість виділити характерні особливості правовідносин, що з'являються в аналізованій сфері, представивши їх як елементи поведінки з віртуальними активами, а саме:

Мал. Фактори ризику під час операцій з віртуальними активами

- характер емітента віртуальних активів (зокрема, виходячи з категорій «ідентифікований-неідентифікований», «державний-приватний», «регульований-нерегульований»);
- призначення віртуального активу (інвестиції, платежі);
- права власників віртуальних активів (при взаємодії категорій «володіння ключем – володіння активом»);
- контроль над реєстром (відкритий, закритий);
- валідація реєстру (з дозволом, без дозволу);
- механізм передачі права власності на віртуальний актив [7; 17].

Визначаючи кримінально-правову складову нових видів правовідносин у сфері поводження з віртуальними активами, слід зазначити, що на сьогоднішній день законодавство переважної більшості країн світу, включаючи Україну, не поширюється на правове регулювання кримінальної відповідальності за незаконний обіг віртуальних активів, що, зокрема, обумовлено питаннями як теоретичного, так і нормативно-правового характеру. Так, немає єдиних підходів щодо розуміння онтології та типології кібер- та криптозлочинів. Відсутність напрацювань у цій сфері частково пов'язана з деяким зміщенням наукових інтересів у межах домінуючого в останні два роки пандемічного порядку денного [10; 32], а частково з науково-технологічним контекстом, що інтенсивно змінюється.

Водночас за даними на 2021 рік протиправна активність у криптосуспільстві становить менше одного відсотка від усіх транзакцій. А в період з 2017 по 2021 рік більшість економічних кримінальних правопорушень були скоєні за допомогою традиційних фінансових інструментів. Найпопулярніша кримінально протиправна активність у світі криптовалюти – не відмивання грошей, торгівля людьми чи фінансування тероризму, а крадіжка криптовалюти в інших користувачів [12].

Водночас з позицій кримінально-правової кваліфікації об'єктивна сторона кримінальних правопорушень не зазнала суттєвих змін. Однак поведження з криптоактивами породило як нові правовідносини, так і нові детермінанти кримінально протиправної діяльності, середовище та інструменти скоєння кримінальних правопорушень.

Показники ризику при поведженні з віртуальними активами, на які, зокрема, звертає увагу FATF, не завжди є обов'язковою умовою визначення тієї чи іншої діяльності як протиправної. Але коли вони проявляються в поєднанні з іншими індикаторами, це може свідчити про так звану «підозрілу» активність, зокрема:

- використання так званих «грошових мулів» або підроблених документів на легальних біржах;

- використання неліцензованих бірж. Платформи P2P відокремлені від великих централізованих бірж, які активно керують замовленнями для великих книг клієнтів. Вони виступають як координаційні центри для користувачів криптовалюти, щоб взаємодіяти безпосередньо при обміні фіату та криптовалют, у тому числі за допомогою особистих обмінів, що включають прямі грошові перекази. Такі платформи відіграють важливу роль в екосистемі криптоактивів, дозволяючи власникам криптоактивів взаємодіяти без великих централізованих посередників;

- використання децентралізованих обмінних сервісів, що надають можливість обійти контроль відповідності;

- незаконні перекази за допомогою використання банкоматів для криптоактивів. Зокрема, для конвертації фіатних грошей у криптовалюту чи навпаки, та переведення незаконних коштів членам кримінально протиправної мережі;

- використання сервісів азартних ігор-онлайн у схемах відмивання грошей [12].

Існуючі випадки, пов'язані з шахрайством, коли законні учасники ринків криптоактивів зазнали суттєвих збитків, поставили питання про необхідність більш ефективного регуляторного нагляду за крипторинками, зокрема, про те, як таке регулювання має здійснюватися і ким. Так, криптовалюти використовувалися як спосіб оплати за купівлю незаконних наркотичних речовин на чорному онлайн-ринку Silk Road, який ФБР США закрило у жовтні 2013 року. У 2017 році Управління боротьби з наркотиками Міністерства юстиції США опублікувало звіт, в якому робиться висновок про те, що віртуальні валюти, такі як біткойн, дозволяють транснаціональним злочинним організаціям легко переказувати незаконні доходи на міжнародному рівні. Частково у відповідь на ці проблеми деякі фірми, що займаються віртуальними активами, добровільно зазнали регулюючого нагляду. Наприклад, у червні 2018 року Coinbase купила зареєстрованого брокера Keystone Capital, який використовує альтернативну торговельну систему, що дозволило Coinbase створити ринок криптоактивів. Coinbase також має ліцензії як мінімум у 37 штатах та уповноважена на торгівлю токенами, які класифікуються як цінні папери [11; 24].

Чинне законодавство України покладає частину відповідальності за неправомірну діяльність із віртуальними активами на Міністерство цифрової трансформації України. Останнє здійснює контроль і нагляд за дотриманням учасниками ринку віртуальних активів законодавства України про обіг віртуальних активів та притягнення таких осіб до відповідальності. Проте на нормативному рівні не врегульовані питання про сертифікацію брокерів (дилерів) у сфері обігу криптоактивів. Те саме стосується й питань визначення відповідальності.

ВИСНОВКИ

Створені технологічні інновації та формування нових, пов'язаних з ними правовідносин, вимагають відповідного нормативно-правового регулювання. На міжнародному рівні відсутня всеосяжна й загальноприйнята типологія криптоактивів, незважаючи на загальне розуміння їх суті, існують розбіжності у визначенні того, що саме включає в себе термін «віртуальний актив». З урахуванням транснаціонального характеру правовідносин у сфері обігу ВА, у майбутньому понятійний апарат у цій сфері вимагатиме розробки єдиної термінології. Це питання здається актуальним як для зарубіжних країн, так і для України. Український законодавець на даний момент зробив лише перший крок у створенні правової основи для регулювання правовідносин у сфері обігу ВА, однак у світлі законодавчих ініціатив Європейського Союзу очевидно, що незабаром правові визначення та механізми доведеться узгоджувати з термінологією ЄС. Те саме стосується і питань визначення відповідальності, внесення змін до кримінального й адміністративного законодавства. Разом з тим, існуючі виклики для правового регулювання багато в чому пов'язані з відсутністю теоретичної основи, що зможе пояснити особливості нових правовідносин.

Запорукою того, що ринок віртуальних активів в Україні буде працювати ефективно, є:

- 1) запровадження чіткої й однозначної термінології (зокрема, що охоплює суб'єктів та правовідносини, які існують у країнах ЄС та США);
- 2) визначення правил взаємодії держави з учасниками ринку віртуальних активів та належний контроль за ним;
- 3) внесення змін і доповнень до адміністративного та кримінального законодавства України в частині гарантування реалізації положень чинного законодавства України щодо функціонування системи віртуальних активів;
- 4) застосування конкретних заходів відповідальності за допущені порушення на ринку віртуальних активів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Proposal for a REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on Markets in Crypto-assets, and amending Directive (EU) 2019/1937COM/2020/593 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52020PC0593>

- [2] Brukhanskyi R., Spilnyk I. V. Crypto assets in the system of accounting and reporting. *The Problems of Economy*. 2019. №2. P. 145–156. URL: https://www.problecon.com/article/?year=2019&abstract=2019_2_0_145_156&lang=en
- [3] Cedillo Lazcano, I. Inside Money Creation in the Digital Era. *Innovations in Social Finance*. Palgrave Macmillan, Cham. 2021. P. 213–234. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-72535-8_10
- [4] Chimienti M. T., Kochanska U., Pinna A. Understanding the crypto-asset phenomenon, its risks and measurement issues. *Economic Bulletin Articles*. 2019. №5. URL: <https://ideas.repec.org/a/ecb/ecbart/201900053.html>
- [5] Choo K. K. R. Cryptocurrency and virtual currency: Corruption and money laundering/terrorism financing risks? *Handbook of digital currency* Academic Press. 2015. P. 283–307. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780128021170000151>
- [6] Co N. O. Regulation of Cryptocurrency in Various Jurisdiction across the World. 2021. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3841589
- [7] Coelho R., Fishman, J., Garcia Ocampo D. Supervising cryptoassets for anti-money laundering. *FSI Insights*. 2021. №31. URL: <https://www.bis.org/fsi/publ/insights31.pdf>
- [8] Вереша Р. В. Система віртуальних активів в механізмі кримінально-правового регулювання. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. «Двадцять перші осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 6 жовт. 2022 р.). Хмельницький : Хмельниц. ун-т управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 268–269.
- [9] Dupuis D., Gleason K. Money laundering with cryptocurrency: open doors and the regulatory dialectic. *Journal of Financial Crime*. 2020. URL: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JFC-06-2020-0113/full/html>
- [10] Dzhuzha O. M., Veresha R. V., Tychna D. M., Vasilevich V. V. Criminological policy in the conditions of spread of acute respiratory disease COVID-19. 2020. URL: http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/%D0%9D%D0%90%D0%9F%D0%A0%D0%9D%D0%A3_%D1%82%D0%BE%D0%BC_27_2_2020%20_142-155.pdf
- [11] Edwards F. R., Hanley K., Litan R., Wei, R. L. Crypto assets require better regulation: Statement of the financial economists roundtable on crypto assets. *Financial Analysts Journal*. 2019. № 75(2). P. 14–19. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/015198X.2019.1593766>
- [12] Elliptic. Financial Crime Typologies in Cryptoassets The Concise Guide for Compliance Leaders. 2020. URL: <https://www.elliptic.co/resources/typologies-concise-guide-crypto-leaders>
- [13] Force F. A. T. Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers. 2019. URL: <https://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/recommendations/RBA-VA-VASPs.pdf>
- [14] Force F. A. T. Virtual assets red flag indicators of money laundering and terrorist financing. 2020. URL: <https://www.fatf-gafi.org/publications/fatfrecommendations/documents/Virtual-Assets-Red-Flag-Indicators.html>
- [15] Frick T. A. Virtual and cryptocurrencies-regulatory and anti-money laundering approaches in the European Union and in Switzerland. *Era Forum*. 2019. Vol. 20. No. 1. P. 99–112. Springer Berlin Heidelberg. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12027-019-00561-1>
- [16] Hardjono T., Lipton A., Pentland A. A Contract Service Provider Model for Virtual Assets. *The Journal of FinTech*. 2022. URL: <https://arxiv.org/pdf/2009.07413.pdf>

- [17] Veresha R., Karpuntsov V. Legal aspects of virtual assets regulation in Ukraine. *DANUBE*. 2023. N 14(3). Iss. 3. P. 235–252. DOI: 10.2478/danb-2023–0014. URL: <https://sciendo.com/article/10.2478/danb-2023–0014>
- [18] Вереша Р. В. Віртуальні активи як об'єкт кримінально-правової охорони. *Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути* : матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 21–22 жовт. 2022 р.) / редкол. : В. Я. Тацій, Ю. А. Пономаренко, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2022. С. 192–196.
- [19] Kostenko S. O., Strilchuk V. A., Chernysh R. F., Buchynska A. J., Fedoronchuk A. V. Legal aspects of the cryptoassets market and its possible threats to the national security of Ukraine and Poland. *Amazonia Investiga*. 2021. N 10(41). P. 53–64. URL: <https://www.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1625>
- [20] Kremynskyi O., Kuzmenko O., Antoniuk A., Smahlo O. International cooperation in the investigation of economic crimes related to cryptocurrency circulation. *Studies of Applied Economics*. 2021. N 39(6). URL: <https://ojs.ual.es/ojs/index.php/eea/article/view/5247>
- [21] Вереша Р. В., Карпунцов В. В. Етимологія віртуальних активів. *The III International Scientific and Practical Conference «Theories, methods and practices of the latest technologies»* (Tokyo, Japan, 07–09 November 2022). С. 129–132. URL: <https://eu-conf.com/ua/events/theories-methods-and-practices-of-thelatesttechnologies/>
- [22] Kud A. A. The phenomenon of virtual assets: economic and legal aspect. 2020. URL: <https://virtualasset.science/fenomen-virtualnyh-aktivov-ekonomiko-pravovoj-aspekt-ru.pdf>
- [23] Lerer M. The taxation of Cryptocurrency: Virtual transactions bring real-life tax implications. *The CPA Journal*. 2019. N 89(1). P. 40–43. URL: <https://www.cpapjournal.com/2019/01/24/the-taxation-of-cryptocurrency/>
- [24] Leukfeldt E. R., Lavorgna A., Kleemans E. R. Organised Cybercrime or Cybercrime that is Organised? An Assessment of the Conceptualisation of Financial Cybercrime as Organised Crime. *Eur J Crim Policy Res*. 2017. N 23. P 287–300. <https://doi.org/10.1007/s10610-016-9332-z>. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10610-016-9332-z>
- [25] Lom A., Caine K., Browndorf R. New FATF guidance released on virtual assets and virtual asset service providers. 2021. URL: <https://www.nortonrosefulbright.com/en/knowledge/publications/024b3d80/new-fatf-guidance-released-on-virtual-assets-and-virtual-asset-service-providers#:~:text=The%20FATF%20defines%20a%20%E2%80%9Cvirtual,how%20to%20apply%20these%20definitions>
- [26] Navamani T. M. A Review on Cryptocurrencies Security. *Journal of Applied Security Research*. 2021. P. 1–21. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/19361610.2021.1933322>
- [27] Novitsky V., Fitsa V. Formation and development of legal regulation of the circulation of virtual assets. *Information and Law*. 2021. N 4(39), P. 179–186. URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/249302>
- [28] Peneder M. Digitization and the evolution of money as a social technology of account. *Journal of Evolutionary Economics*. 2021. P. 1–29. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00191-021-00729-4>
- [29] Saulnier J., Giustacchini I. Digital Finance: Emerging Risks in Crypto-assets: Regulatory and Supervisory Challenges in the Area of Financial Services, Institutions and Markets: European Added Value Assessment. 2020. *European Parliament*. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/654177/EPRS_STU\(2020\)654177_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/654177/EPRS_STU(2020)654177_EN.pdf)

- [30] Sixt E., Himmer K. Accounting and taxation of cryptoassets. 2019. *Available at SSRN 3419691*. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3419691
- [31] Ukrinform. The National Bank believes that virtual assets will become an important phenomenon both in public administration and in human relations over the next five years. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3284598-virtualni-aktivine-stvoruut-istotnih-rizikiv-dla-monetarnoi-politiki-nbu.html>
- [32] Veresha R. V. Mistake of Criminal Law and Its Influence on the Classification of Crime. *International Journal of Environmental and Science Education*. 2016. N 11(15). P. 8017–8025. URL: <http://www.ijese.net/makale/1020.html>
- [33] Верховна Рада України. Прийнято Закон «Про віртуальні активи». URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/213503.html>
- [34] Yatsyk T., Shvets V. Cryptoassets as an emerging class of digital assets in the financial accounting. *Economic Annals-XXI*. 2020. N 183(5-6). P. 106–115. URL: <http://soskin.info/userfiles/file/Economic-Annals-pdf/DOI/ea-V183-10.pdf>
- [35] Yermak S., Satanievska M. Cryptocurrency market: problems and development prospects in Ukraine. *Proceedings of the III International Scientific Congress Society of Ambient Intelligence*. 2020. Vol. 129. P. 248–256. URL: https://www.researchgate.net/profile/Svitlana-Yermak/publication/340301251_Cryptocurrency_Market_Problems_and_Development_Prospects_in_Ukraine/links/5edb58bc92851c9c5e86bed1/Cryptocurrency-Market-Problems-and-Development-Prospects-in-Ukraine.pdf
- [36] Zacharzewski K. Digital Asset Capital Market Law: A New Discipline of Private Law. *Krytyka Prawa*. 2021. N 13(2). P. 195–208. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=979378>
- [37] Blockchain and cryptocurrency regulation 2021 / Haerberli D. et al. 2020. URL: <https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/blockchain-laws-and-regulations/switzerland>

REFERENCES

- [1] Proposal for a REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on Markets in Crypto-assets, and amending Directive (EU) 2019/1937 COM/2020/593 final. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52020PC0593>
- [2] Brukhanskyi, R., & Spilnyk, I. V. (2019). Crypto assets in the system of accounting and reporting. *The Problems of Economy*, 2, 145–156. Retrieved from https://www.problecon.com/article/?year=2019&abstract=2019_2_0_145_156&lang=en
- [3] Cedillo Lazcano, I. (2021). Inside Money Creation in the Digital Era. In *Innovations in Social Finance* (pp. 213–234). Palgrave Macmillan, Cham. Retrieved from https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-72535-8_10
- [4] Chimienti, M. T., Kochanska, U., & Pinna, A. (2019). Understanding the crypto-asset phenomenon, its risks and measurement issues. *Economic Bulletin Articles*, 5. Retrieved from <https://ideas.repec.org/a/ecb/ecbart/201900053.html>
- [5] Choo, K. K. R. (2015). Cryptocurrency and virtual currency: Corruption and money laundering/terrorism financing risks?. In *Handbook of digital currency* (pp. 283–307). Academic Press. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780128021170000151>
- [6] Co, N. O. (2021). Regulation of Cryptocurrency in Various Jurisdiction across the World. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3841589

- [7] Coelho, R., Fishman, J., & Garcia Ocampo, D. (2021). Supervising cryptoassets for anti-money laundering. *FSI Insights*, (31). Retrieved from <https://www.bis.org/fsi/publ/insights31.pdf>
- [8] Veresha, R. V. (2022, October). The system of virtual assets in the mechanism of criminal and legal regulation. *Actual problems of legal science: a collection of abstracts of the International scientific and practical conference «Twenty-first autumn legal readings»*. Pp. 268–269). Khmelnyskyi: Khmelnyskyi University of Management and Law named after Leonid Yuzkov.
- [9] Dupuis, D., & Gleason, K. (2020). Money laundering with cryptocurrency: open doors and the regulatory dialectic. *Journal of Financial Crime*. Retrieved from <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JFC-06-2020-0113/full/html>
- [10] Dzhuzha, O. M., Veresha, R. V., Tychyna, D. M., & Vasilevich, V. V. (2020). *Criminological policy in the conditions of spread of acute respiratory disease COVID-19* Retrieved from http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/%D0%9D%D0%90%D0%9F%D0%A0%D0%9D%D0%A3_%D1%82%D0%BE%D0%BC_27_2_2020%20_142-155.pdf
- [11] Edwards, F. R., Hanley, K., Litan, R., & Weil, R. L. (2019). Crypto assets require better regulation: Statement of the financial economists roundtable on crypto assets. *Financial Analysts Journal*, 75(2), 14–19. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0015198X.2019.1593766>
- [12] *Elliptic* (2020). Financial Crime Typologies in Cryptoassets The Concise Guide for Compliance Leaders. Retrieved from <https://www.elliptic.co/resources/typologies-concise-guide-crypto-leaders>
- [13] Force, F. A. T. (2019). *Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers*. Retrieved from <https://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/recommendations/RBA-VA-VASPs.pdf>
- [14] Force, F. A. T. (2020). Retrieved from. Retrieved from <https://www.fatf-gafi.org/publications/fatfrecommendations/documents/Virtual-Assets-Red-Flag-Indicators.html>
- [15] Frick, T. A. (2019, July). Virtual and cryptocurrencies-regulatory and anti-money laundering approaches in the European Union and in Switzerland. In *Era Forum*, 20, 1, 99–112. Springer Berlin Heidelberg. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s12027-019-00561-1>
- [16] Hardjono, T., Lipton, A., & Pentland, A. (2022). A Contract Service Provider Model for Virtual Assets. *The Journal of FinTech*, 2150004. Retrieved from <https://arxiv.org/pdf/2009.07413.pdf>
- [17] Veresha, R., Karpuntsov, V. (2023). Legal aspects of virtual assets regulation in Ukraine. *DANUBE*, 14(3), 3, 235–252. DOI: 10.2478/danb-2023–0014. Retrieved from <https://sciendo.com/article/10.2478/danb-2023–0014>
- [18] Veresha, R. V. (2022, October). Virtual assets as an object of criminal protection. Criminal law of Ukraine before the challenges of the present and future: what it is and what *it should be*: materials of the international scientific conference (Pp. 192–196). In V. Y. Tatsiy, Yu. A. Ponomarenko, Yu. V. Baulin, & al. (Ed.). Kharkiv: Pravo.
- [19] Kostenko, S. O., Strilchuk, V. A., Chernysh, R. F., Buchynska, A. J., & Fedoronchuk, A. V. (2021). Legal aspects of the cryptoassets market and its possible threats to the national security of Ukraine and Poland. *Amazonia Investiga*, 10(41), 53–64. Retrieved from <https://www.amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1625>
- [20] Kreminskyi, O., Kuzmenko, O., Antoniuk, A., & Smahlo, O. (2021). International cooperation in the investigation of economic crimes related to cryptocurrency circulation. *Studies of Applied Economics*, 39(6). Retrieved from <https://ojs.ual.es/ojs/index.php/eea/article/view/5247>

- [21] Veresha, R. V., & Karpuntsov, V. V. (2022, November). Etymology of virtual assets. *Theories, methods and practices of the latest technologies: the III International Scientific and Practical Conference*. (Pp. 129–132). Tokyo, Japan. Retrieved from <https://eu-conf.com/ua/events/theories-methods-and-practices-of-thelatesttechnologies/>
- [22] Kud, A. A. (2020). *The phenomenon of virtual assets: economic and legal aspect*. Retrieved from <https://virtualasset.science/fenomen-virtualnyh-aktivov-ekonomiko-pravovoj-aspekt-ru.pdf>
- [23] Lerer, M. (2019). The taxation of Cryptocurrency: Virtual transactions bring real-life tax implications. *The CPA Journal*, 89(1), 40–43. Retrieved from <https://www.cpajournal.com/2019/01/24/the-taxation-of-cryptocurrency/>
- [24] Leukfeldt, E. R., Lavorgna, A. & Kleemans, E. R. (2017). Organised Cybercrime or Cybercrime that is Organised? An Assessment of the Conceptualisation of Financial Cybercrime as Organised Crime. *Eur J Crim Policy Res*, 23, 287–300/ Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s10610-016-9332-z> <https://link.springer.com/article/10.1007/s10610-016-9332-z>
- [25] Lom, A., Caine, K., & Browndorf, R. (2021). New FATF guidance released on virtual assets and virtual asset service providers. Retrieved from <https://www.nortonrosefulbright.com/en/knowledge/publications/024b3d80/new-fatf-guidance-released-on-virtual-assets-and-virtual-asset-service-providers#:~:text=The%20FATF%20defines%20a%20%E2%80%9Cvirtual,how%20to%20apply%20these%20definitions>
- [26] Navamani, T. M. (2021). A Review on Cryptocurrencies Security. *Journal of Applied Security Research*, 1–21. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/19361610.2021.1933322>
- [27] Novitsky, V., & Fitsa, V. (2021). Formation and development of legal regulation of the circulation of virtual assets. *Information and Law*, 4(39), 179–186. Retrieved from <http://il.ippi.org.ua/article/view/249302>
- [28] Peneder, M. (2021). Digitization and the evolution of money as a social technology of account. *Journal of Evolutionary Economics*, 1–29. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s00191-021-00729-4>
- [29] Saulnier, J., & Giustacchini, I. (2020). *Digital Finance: Emerging Risks in Crypto-assets: Regulatory and Supervisory Challenges in the Area of Financial Services, Institutions and Markets: European Added Value Assessment*. European Parliament. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/654177/EPRS_STU\(2020\)654177_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/654177/EPRS_STU(2020)654177_EN.pdf)
- [30] Sixt, E., & Himmer, K. (2019). Accounting and taxation of cryptoassets. *Available at SSRN 3419691*. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3419691
- [31] *Ukrinform* (2022). The National Bank believes that virtual assets will become an important phenomenon both in public administration and in human relations over the next five years. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3284598-virtualni-aktivi-ne-stvoruut-istotnih-rizikiv-dla-monetarnoi-politiki-nbu.html>
- [32] Veresha, R. V. (2016). *Mistake of Criminal Law and Its Influence on the Classification of Crime*. *International Journal of Environmental and Science Education*, 11(15), 8017–8025. Retrieved from <http://www.ijese.net/makale/1020.html>
- [33] *Verkhovna Rada of Ukraine*. *The Law «On Virtual Assets» was adopted*. Retrieved from <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/213503.html>

- [34] Yatsyk, T., & Shvets, V. (2020). Cryptoassets as an emerging class of digital assets in the financial accounting. *Economic Annals-XXI*, 183. Retrieved from <http://soskin.info/userfiles/file/Economic-Annals-pdf/DOI/ea-V183-10.pdf>
- [35] Yermak, S., & Satanievska, M. (2020, March). Cryptocurrency market: problems and development prospects in Ukraine. In *Proceedings of the III International Scientific Congress Society of Ambient Intelligence* (Vol. 129, pp. 248–256). Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Svitlana-Yermak/publication/340301251_Cryptocurrency_Market_Problems_and_Development_Prospects_in_Ukraine/links/5edb58bc92851c9c5e86bed1/Cryptocurrency-Market-Problems-and-Development-Prospects-in-Ukraine.pdf
- [36] Zacharzewski, K. (2021). Digital Asset Capital Market Law: A New Discipline of Private Law. *Krytyka Prawa*, 13(2), 195–208. Retrieved from <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=979378>
- [37] Haerberli, D. & al. (2020) *Blockchain and cryptocurrency regulation 2021*. Retrieved from <https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/blockchain-laws-and-regulations/switzerland>

Роман Вікторович Вереша

Доктор юридичних наук, професор
Кафедра кримінального та адміністративного права
Академія адвокатури України
01032, бульвар Тараса Шевченка, 27, Україна, Київ

Roman V. Veresha

Doctor of Law, Professor
Department of Criminal and Administrative Law
Academy of Advocacy of Ukraine
01032, 27 Tarasa Shevchenka Str., Kyiv, Ukraine
ORCID.org/0000-0003-4996-0283
e-mail: rveresha777@gmail.com

Валерій Віталійович Карпунцов

Доктор юридичних наук, професор
Кафедра політичних наук та права
Київський національний університет будівництва та архітектури
03037, Повітрофлотський проспект, 31, Київ, Україна

Valerii V. Karpuntsov

Doctor of Law, Professor
Department of Political Science and Law
Kyiv National University of Construction and Architecture
03037, 31 Povitroflotsky Ave., Kyiv, Ukraine
e-mail: v.v.karpuntsov@gmail.com

Рекомендоване цитування: Вереша Р. В., Карпунцов В. В. Правове забезпечення та фактори ризику обігу віртуальних активів: національний та міжнародно-правовий аспекти. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 1. С. 66–85.

Suggested Citation: Veresha, R. V., & Karpuntsov, V. V. (2025). Legal Providing and Risk Factors of Virtual Assets Circulation: National and International Legal Aspects. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 66–85.

Стаття надійшла / Submitted: 07/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 07/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

Олег Васильович Синегубов

Харківська обласна військова адміністрація

Харків, Україна

ОГЛЯД МОДЕЛЕЙ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ В КРАЇНАХ ЄС

Анотація. У статті охарактеризовано моделі правового регулювання неплатоспроможності в країнах ЄС, зокрема у Франції, Німеччині, Бельгії, Польщі та Чеській Республіці. Французька модель базується на комплексному підході, що включає механізми превентивного моніторингу, процедури примирення між боржником і кредиторами та активну роль судових органів у процесі реструктуризації. Німеччина використовує інструменти раннього виявлення фінансових труднощів і законодавчо закріплює обов'язки керівників щодо контролю за фінансовим станом підприємств, передбачаючи гнучкі процедури реструктуризації. У Бельгії акцент зроблено на ранньому виявленні загроз неплатоспроможності, функціонуванні палат підприємств, що перебувають у фінансових труднощах, та запровадженні механізмів судової реорганізації, які дають змогу уникнути банкрутства шляхом досягнення домовленостей із кредиторами. Польська модель передбачає пріоритет реструктуризаційних процедур перед ліквідаційними, чітке розмежування механізмів відновлення платоспроможності та банкрутства, а також можливість застосування різних варіантів реструктуризації залежно від фінансового стану боржника. Чеська Республіка пропонує механізми превентивної реструктуризації з можливістю затвердження плану без згоди всіх кредиторів (*cross-class cram-down*), запровадження судових мораторіїв та підвищеної ролі суду в процесі реструктуризації. Визначено, що рисою правового регулювання неплатоспроможності в досліджуваних країнах ЄС є прагнення до збереження життєздатних підприємств шляхом раннього виявлення фінансових ризиків, застосування реструктуризаційних заходів і запровадження процедур судового контролю за виконанням планів оздоровлення бізнесу; водночас відмінності проявляються у рівні залученості державних органів, ролі суду та обсязі прав, наданих боржникам і кредиторам. Висвітлено ключові аспекти транспонування Директиви ЄС 2019/1023 у національні законодавства держав-членів та оцінено ефективність застосованих механізмів у збереженні бізнесу, захисті кредиторів і мінімізації економічних ризиків.

Ключові слова: неплатоспроможність, реструктуризація, банкрутство, Директива ЄС 2019/1023, превентивна реструктуризація, судова реорганізація, відновлення платоспроможності, правове регулювання, кредитори, боржники.

Oleg V. Sinigubov

Kharkiv Regional Military Administration
Kharkiv, Ukraine

AN OVERVIEW OF LEGAL REGULATION MODELS FOR SOLVENCY RECOVERY IN THE EU COUNTRIES

Abstract. *The article examines the models of insolvency regulation in EU countries, specifically in France, Germany, Belgium, Poland, and the Czech Republic. The French model is based on a comprehensive approach that includes preventive monitoring mechanisms, conciliation procedures between debtors and creditors, and an active role of judicial authorities in the restructuring process. Germany employs early detection tools for financial difficulties and legally mandates corporate executives to monitor the financial health of enterprises while allowing flexible restructuring procedures. The Belgian model emphasizes early identification of insolvency risks, the functioning of enterprise chambers for financially distressed businesses, and the implementation of judicial reorganization mechanisms that enable companies to avoid bankruptcy through creditor agreements. Poland prioritizes restructuring over liquidation, clearly distinguishing between solvency recovery mechanisms and bankruptcy procedures while offering various restructuring options depending on the debtor's financial condition. The Czech Republic provides preventive restructuring mechanisms with the possibility of plan approval without unanimous creditor consent (cross-class cram-down), judicial moratoriums, and an enhanced role of the court in the restructuring process. It has been determined that a key feature of insolvency regulation in the studied EU countries is the focus on preserving viable enterprises through early identification of financial risks, the implementation of restructuring measures, and the establishment of judicial oversight procedures for business recovery plans. However, differences manifest in the level of state involvement, the role of the judiciary, and the scope of rights granted to debtors and creditors. The article highlights the key aspects of transposing EU Directive 2019/1023 into national legislations and evaluates the effectiveness of the applied mechanisms in business preservation, creditor protection, and economic risk minimization.*

Keywords: *insolvency, restructuring, bankruptcy, EU Directive 2019/1023, preventive restructuring, judicial reorganization, financial recovery, legal regulation, creditors, debtors.*

ВСТУП

Вивчення проблем та напрямів реструктуризації, відновлення платоспроможності в Європейському Союзі є актуальним завданням у контексті економічної стабільності, розвитку бізнес-середовища, функціонування єдиного ринку, що загалом є важливим елементом сталого розвитку. Кожна країна має унікальні підходи до вирішення питань неплатоспроможності, які сформовані на основі національних правових традицій, економічних реалій, міжнародних зобов'язань, запозичення найкращих практик. У цьому дослідженні аналізуються механізми

реструктуризації у Франції, Німеччині, Бельгії, Польщі та Чехії. Відповідний вибір у межах обсягу наукової статті дозволяє охопити певний спектр юридичних підходів до режимів неплатоспроможності, визначити напрями уніфікації відповідного законодавства, продемонструвавши досвід транспонування Директиви ЄС 2019/1023 про реструктуризацію та банкрутство. Ці країни мають різні економічні показники, структуру державних інституцій та різне історичне підґрунтя режимів неплатоспроможності та проходять шлях гармонізації законодавства, що регулює режими неплатоспроможності (відновлення платоспроможності та банкрутство). Завдяки цій різноманітності отримані результати дослідження можна застосувати до різних правових систем.

Обрання відповідних країн зумовлено тим, що вони представляють відмінні правові системи країн Європейського Союзу, а їх законодавство адаптоване до вимог Директиви, що дає змогу простежити рівень імплементації національних систем із рамками ЄС. Водночас ці країни демонструють різноманітність підходів до реструктуризації: від превентивних заходів до судових процедур, що дозволяє оцінити ефективність різних стратегій. Методологічно доцільним, зважаючи на економічну значущість у ЄС та важливу роль у формуванні загального фінансового середовища ЄС, тенденцій, традицій та практик неплатоспроможності, є узагальнюючий огляд спеціального законодавства Німеччини та Франції як провідних економік Європи. Їхній вплив на формування наднаціональної економічної політики ЄС та гармонізацію законодавства щодо неплатоспроможності є значним, що підтверджується імплементацією ключових елементів їхніх правових систем у Директиву ЄС 2019/1023 про реструктуризацію та банкрутство. Водночас Чехія та Польща демонструють динамічні реформи у галузі процедур реструктуризації та банкрутства, що відображає їхню адаптацію до змінних умов ринку. Бельгія як країна з високорозвинутою малою відкритою економікою Бенілюксу має високий рівень інтеграції з загальноєвропейськими економічними та процесами. Аналіз правових режимів неплатоспроможності в цих країнах дозволить узагальнити сучасні тенденції правового регулювання процедур відновлення неплатоспроможності в ЄС, мати досвід для оптимізації відповідних процесів в інших юрисдикціях. Аналіз режимів неплатоспроможності в юрисдикціях зазначених країн має актуальність для впровадження в Україні реформ, направлених та інтеграцію правових рамок неплатоспроможності, що в подальшому також створює підґрунтя для гармонізації законодавства.

Процедури відновлення платоспроможності, механізми запобігання банкрутству, процедури неплатоспроможності та банкрутства в Європейському Союзі та окремих країнах були предметом дослідження в українській правовій науці. Інститут банкрутства в Україні та Німеччині в порівняльно-правовому аспекті досліджувала Т. Вільчик [10], порівняльно-правове дослідження інституту банкрутства (неспроможності) в Україні та Німеччині представлено в дисертації Р. Полякова [11], який також аналізував процедуру досудової санації за правом обох країн [12].

Особливості та порівняльно-правові аспекти банкрутства в Республіці Польща досліджені В. Легенько, Н. Хоцяновською [13; 14]. Особливі процедури банкрутства в країнах ЄС стали предметом наукового інтересу І. Булижина [15]. Досвід правового регулювання банкрутства фізичних осіб у державах ЄС здійснено Ю. Колос [16]. Питання відповідальності директорів у процедурах неспроможності за законодавством ЄС та окремих держав-членів досліджували В. Поєдинок та І. Коваленко [17]. Серед зарубіжних досліджень слід відзначити роботи Л. Стангеліні, Р. Мокала, К. Паулоса та І. Тірадо [18], а також монографію Е. Гіо, П. Дж. Омара та Дж. Л. Л. Ганта [19] про корпоративне відновлення в інтегрованій Європі. Особливої уваги заслуговує колективна монографія про імплементацію Директиви ЄС про превентивну реструктуризацію [20]. Зважаючи на наявність досліджень із проблематики правового регулювання відновлення платоспроможності, вивчення підходів до превентивної реструктуризації в країнах ЄС в контексті новітніх законодавчих змін у країнах ЄС щодо імплементації Директиви 2019/1023 не представлено у вітчизняній юридичній науці. Імплементація Україною Директиви ЄС 2019/1023 зумовлює актуальність порівняльно-правового дослідження, його наукову й практичну цінність.

Метою дослідження є характеристика правового регулювання процедур відновлення неплатоспроможності в країнах Європейського Союзу (на прикладі Франції, Німеччині, Бельгії, Польщі та Чехії) у контексті імплементації в національні правові системи рамок превентивної реструктуризації, що визначені Директивою ЄС 2019/1023 про реструктуризацію та банкрутство.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для досягнення сформульованої мети дослідження застосовано комплекс загальнонаукових та спеціально-юридичних методів пізнання, що дозволило охарактеризувати правове регулювання процедур відновлення неплатоспроможності обраних країн, їх зміст та особливості, здійснити порівняльно-правове узагальнення імплементації рамок превентивної реструктуризації в обраних країнах ЄС.

Нормативно-правову основу дослідження склали Директива ЄС 2019/1023 про реструктуризацію та банкрутство від 20 червня 2019 року (далі у тексті – Директива ЄС 2019/1023) [1], з метою імплементації якої в досліджуваних країнах здійснюється реформування законодавства про неплатоспроможність, а також національні законодавчі акти, зокрема Комерційний кодекс Франції від 18 вересня 1807 року (станом на 14.02.2025) [2], Закон Німеччини «Про стабілізацію та реструктуризацію підприємств» (станом на 15.07.2024) [3], Закон Німеччини «Про неплатоспроможність» (станом на 05.03.2025) [4], Господарський кодекс Бельгії від 28 лютого 2013 року (станом на 14.01.2025 року) [5], Закон Польщі про реструктуризацію (станом на станом на 10.11.2024) [6]; Закон Польщі про банкрутство (станом на 10.11.2024) [7], Закон Чехії про превентивну реструктуризацію (станом на 01.01.2024) [8], Закон Чехії про неспроможність (станом на 15.02.2025) [9]. Вибір країн для аналізу обумовлений їх приналежністю до різних правових

систем ЄС: континентальної романо-германської (Франція, Бельгія), німецької правової сім'ї (Німеччина) та посткомуністичних систем із реформованим законодавством (Польща, Чехія), що дозволило оцінити різноманітність підходів до імплементації рамок, які визначені Директивою ЄС 2019/1023 в різних правових та економічних контекстах. З метою аналізу положень нормативно-правових актів, що регулюють режими неплатоспроможності, застосовувався формально-юридичний метод, зокрема при дослідженні підстав та порядку здійснення досудових і судових процедур у зазначених нормативно-правових актів, що стосуються раннього попередження, відновлення платоспроможності та банкрутства. Методи аналізу та синтезу дозволили вивчити складні механізми превентивної реструктуризації, виокремивши окремі елементи, а потім об'єднати отримані дані для формування цілісного уявлення про особливості відповідних режимів.

Системно-структурний підхід використано для визначення місця правових інструментів превентивної реструктуризації в системі позасудових, досудових та судових процедур неплатоспроможності, що дозволило механізми раннього попередження розглянути як важливий елемент систем неплатоспроможності обраних країн. Також цей підхід дозволив визначити певні аспекти правової регламентації реструктуризації в національних правових системах досліджуваних країн, оцінивши відповідність рамкам реструктуризації, визначеним Директивою ЄС 2019/1023. Структурно-функціональний аналіз використано для визначення ролі та значення різних правових механізмів відновлення платоспроможності, їх взаємозв'язок між собою та з системами раннього попередження, зокрема французьких асоціацій із превентивного моніторингу, бельгійських палат підприємств у скрутному становищі, систем досудових та судових реструктуризаційних механізмів, їх взаємозв'язку з процедурами банкрутства, виявлення особливостей правового регулювання обов'язків керівників щодо своєчасного встановлення ознак фінансових труднощів та ініціювання відповідних процедур у різних правових системах, притягнення їх до відповідальності за невиконання цих обов'язків. Інституційний підхід застосовано при аналізі ролі різних органів, залучених до процедур превентивної реструктуризації, що дозволило визначити співвідношення між судовим контролем та автономією боржника в різних національних моделях, ступінь залучення суду та формалізації процедур, відповідність рамок реструктуризації в ЄС. Порівняльно-правовий метод дозволив зіставити особливості національних режимів неплатоспроможності та імплементації рамок превентивної реструктуризації. Застосування зазначених методів та методологічних прийомів, обрання відповідної джерельної бази забезпечило отримання науково достовірних результатів та досягнення мети дослідження.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1 Франція

Процедури відновлення платоспроможності боржника та примусової ліквідації у Франції врегульовано Комерційним кодексом Франції від 18 вересня 1807 року

з відповідними змінами станом на 6 березня 2025 року (*Code de commerce*; далі у тексті – Кодекс Франції) [2]. Зокрема, положення зазначеного Кодексу визначають механізм превентивного врегулювання фінансових труднощів підприємств, що спрямований на уникнення стану неплатоспроможності та забезпечення їхнього фінансового оздоровлення. Основні положення Кодексу розкривають порядок моніторингу фінансового стану підприємств, можливості залучення спеціальних посередників, особливості процедури примирення та її наслідки. Так, ст. L611–1 Кодексу Франції передбачає створення груп з превентивного моніторингу, які здійснюють аналіз економічних і фінансових показників підприємств, що є їхніми учасниками. У разі виявлення ознак фінансових труднощів групи повідомляють керівника підприємства та можуть запропонувати залучення експерта. Ці групи можуть отримувати підтримку від державних органів та місцевих адміністрацій, укладати угоди з банківськими та страховими установами для надання допомоги підприємствам. Механізм раннього виявлення фінансових проблем передбачає право голови комерційного суду викликати керівників підприємств, що мають фінансові труднощі, для обговорення заходів з її подолання. Суддя може отримувати інформацію про боржника від аудиторів, органів соціального захисту, банків та інших компетентних органів. Кодексом Франції передбачено санкції за неподання фінансової звітності та можливість втручання аудитора, якщо керівництво підприємства не вживає належних заходів для виходу з кризи [2].

Процедури примирення (мандатне управління та консиліація чи погоджувальна процедура) є добровільними інструментами, які дозволяють боржникам домовитися з кредиторами на ранніх стадіях фінансових труднощів. Відповідно до ст. L611–3 – L611–10 Кодексу Франції голова суду за зверненням боржника може призначити спеціального посередника (*mandataire ad hoc*) або консиліатора (*conciliateur*), який сприяє досягненню угоди між боржником і кредиторами. Погоджувальна процедура доступна підприємствам, що мають фінансові труднощі, але ще не перебувають у стані припинення платежів більше ніж 45 днів. Якщо сторони досягли згоди, суд може надати виконавчу силу угоді. Суд також може затвердити угоду, якщо вона забезпечує стабільність підприємства та не порушує інтереси кредиторів, які її не підписали. Під час виконання угоди зупиняються всі індивідуальні судові переслідування щодо боржника, а гаранті та поручителі фізичні особи також отримують правовий захист. Важливим є те, що особи, які надали нове фінансування або послуги, отримують переважне право на повернення своїх коштів у разі відкриття судової процедури неплатоспроможності. У цьому випадку угода, укладена в рамках примирення, автоматично припиняє свою дію, і кредитори знову отримують право на стягнення своїх боргів. Для мандатного управління характерна необмеженість строку, конфіденційність та залучення спеціального представника для управління, припинення платежів не обов'язкове, а мораторії не передбачені. [2]. Процедури примирення спрямо-

вані на збереження платоспроможного боржника, уникнення судової ліквідації. Якщо сторони дійдуть згоди, процедура може допомогти захистити боржника, забезпечити продовження його діяльності, зберегти робочі місця або організувати часткову чи повну передачу бізнесу [21].

Процедура захисту (*sauvegarde*) (ст. L620-1-L628–10 Кодексу Франції) застосовується до підприємств, які ще не перебувають у стані припинення платежів, але стикаються з труднощами, які не можуть подолати самостійно, ініціюється виключно боржником, у межах якої суд надає захист від кредиторів через мораторій, дозволяє розробити план реструктуризації під наглядом суду, але зі збереженням контролю над управлінням підприємством. Процедура судового оздоровлення (*redressement judiciaire*) застосовується до боржників, що опинилися у стані припинення платежів через нестачу ліквідних активів, як визначено у ст. L631–1. Однак, якщо боржник має доступ до кредитних резервів або відстрочки платежів, що дозволяють йому виконувати фінансові зобов'язання, цей стан не вважається неплатоспроможністю. Процедура судового оздоровлення спрямована на забезпечення продовження діяльності підприємства, збереження робочих місць і реструктуризацію боргів, що відбувається через ухвалення судового плану після періоду спостереження. Ця процедура може бути застосована як до фізичних осіб, що займаються комерційною, ремісничою або сільськогосподарською діяльністю, так і до осіб, які ведуть незалежну професійну діяльність, включаючи вільні професії, регульовані законодавчо або нормативно. Крім того, вона поширюється на всіх юридичних осіб приватного права. У разі припинення діяльності боржником, процедура може бути ініційована щодо нього, якщо його заборгованість виникла внаслідок цієї діяльності. У випадку смерті боржника відкриття процедури можливе за позовом кредитора або на запит прокуратури протягом року після смерті. Водночас спадкоємці можуть ініціювати її без обмеження строку. Голова суду, дізнавшись про ознаки неплатоспроможності боржника, зобов'язаний повідомити прокуратуру, яка може подати позов про відкриття судового оздоровлення або ліквідації. Відкриття процедури має бути ініційоване самим боржником протягом 45 днів після виникнення стану неплатоспроможності, якщо протягом цього строку він не звернувся із заявою про примирення. Водночас процедуру може ініціювати прокуратура або кредитори, незалежно від характеру їхніх вимог, але з певними обмеженнями щодо строків подання позову, особливо якщо боржник припинив діяльність. Особливе значення має період спостереження, під час якого суд оцінює можливість фінансового оздоровлення боржника. Його стандартна тривалість становить два місяці, проте він може бути продовжений, якщо боржник має достатні фінансові можливості. Якщо боржник займається сільськогосподарською діяльністю, цей строк може бути змінений залежно від аграрного циклу. Якщо протягом цього періоду стане очевидно, що відновлення підприємства неможливе, суд може ухвалити рішення про його ліквідацію. У межах процедури важливу роль відіграє можливість дострокового припинення провадження. Якщо боржник у процесі спостереження спроможний виконати свої фінансові зобов'язання перед

кредиторами, суд може закрити процедуру. Це дозволяє підприємствам, які змогли оперативнo мобілізувати ресурси, уникнути подальших обмежень, пов'язаних із процедурами судового контролю [2].

Процедура судової ліквідації (*liquidation judiciaire*) є крайнім заходом у врегулюванні стану неплатоспроможності боржника, що застосовується у випадках, коли фінансове оздоровлення останнього є явно неможливим, як зазначається у ст. L640–1 Кодексу Франції. Вона спрямована на припинення діяльності підприємства або реалізацію його майна з метою погашення боргів перед кредиторами. Судова ліквідація може бути розпочата щодо будь-якої особи, яка веде комерційну, ремісничу чи сільськогосподарську діяльність, а також осіб, які здійснюють незалежну професійну діяльність, включаючи представників вільних професій із законодавчо регульованим статусом. Також процедура охоплює юридичних осіб приватного права. Відкриття судової ліквідації може бути ініційоване боржником не пізніше ніж через 45 днів після припинення платежів, якщо він не звернувся з заявою про примирення. За відсутності такої заяви процедура може бути розпочата за позовом прокуратури або кредитора. Якщо боржник припинив свою професійну діяльність, кредитори мають обмежений термін для звернення до суду: один рік із моменту виключення з реєстру комерційних підприємств, припинення діяльності або завершення ліквідації, залежно від форми діяльності боржника. Всі дії щодо майна боржника здійснюються ліквідатором, призначеним судом. Виняток становлять випадки, коли боржник виступає цивільною стороною у справах про злочини або правопорушення, жертвою яких він став. Якщо боржник є юридичною особою, за необхідності може бути призначений представник, який діятиме від імені керівництва підприємства. У певних випадках, якщо це доцільно з точки зору інтересів кредиторів або суспільства, суд може дозволити тимчасове продовження діяльності підприємства. Це рішення ухвалюється на визначений строк, який може бути продовжений на запит прокуратури. У такій ситуації ліквідатор або призначений судовий адміністратор здійснює управління підприємством, може проводити звільнення працівників та здійснювати продаж активів. Суд призначає судового адміністратора, який виконує функції ліквідатора, включаючи управління підприємством та реалізацію активів, у випадку підприємств із значною кількістю працівників або великим оборотом. Процедура завершується або після виконання плану продажу, або після закінчення визначеного судом строку для продовження діяльності. Суд також може припинити діяльність підприємства в будь-який момент, якщо вона більше не є виправданою. Важливим є те, що судова ліквідація не завжди означає остаточне припинення діяльності боржника, особливо якщо він є фізичною особою-підприємцем. За певних умов він може продовжувати інші види діяльності, не охоплені ліквідаційною процедурою [2].

Серед прикладів ефективного використання правових механізмів відновлення фінансової стабільності великої компанії у Франції відповідно до оновленого законодавства після врахування положень Директиви ЄС 2019/1023 можна навести

приклад реструктуризації компанії Pierre & Vacances SA, яка в 2022 році зазнала фінансових труднощів. Було розроблено та реалізовано план реструктуризації з кредиторами та акціонерами, ключовим елементом якого була конвертація державної позики в акціонерний капітал компанії, що стало першим таким випадком у Франції. Успішна реалізація цього плану реструктуризації дозволила Pierre & Vacances SA продовжити свою діяльність, зберегти робочі місця та забезпечити виконання зобов'язань перед клієнтами. Після завершення реструктуризації компанія продемонструвала позитивні фінансові результати. У 2023 фінансовому році дохід від туристичної діяльності склав 1,742 млрд євро, що на 12,8% більше порівняно з попереднім роком. У 2024 році компанія продовжила позитивну динаміку, досягнувши чистого прибутку в розмірі 29 млн євро після більш ніж десятиліття збитків. Цей випадок продемонстрував ефективність французької системи у сфері реструктуризації підприємств, зокрема можливість швидкого реагування та подолання фінансових труднощів підприємств [22; 23; 24].

2.2 Німеччина

Закон Німеччини «Про стабілізацію та реструктуризацію підприємств» (*Corporate Stabilization and Restructuring Act, StaRUG*; далі у тексті – Закон Німеччини) запровадив новий правовий механізм для раннього втручання з метою запобігання неплатоспроможності підприємств. Закон установлює обов'язок керівників юридичних осіб постійно контролювати ситуацію щодо потенційних загроз для існування підприємства. Якщо вони виявляють ці ризики, то зобов'язані невідкладно вживати відповідних заходів та повідомляти контролюючі органи. У разі, якщо подолання кризи потребує участі інших органів управління, керівники повинні сприяти їх залученню до процесу прийняття рішень [3].

Згідно з § 2–28 Закону Німеччини розробка плану реструктуризації дає змогу підприємству коригувати свої зобов'язання та інші правовідносини з кредиторами з метою відновлення фінансової стійкості, є основним інструментом відновлення платоспроможності підприємства, яким можуть змінюватись умови забезпечених зобов'язань, права власників часток чи членів підприємства. Втручання в ці права має супроводжуватися справедливою компенсацією, зокрема у випадках, коли йдеться про поручителів чи співборжників у межах групи підприємств. План може також передбачати зміну структури капіталу підприємства, передачу часток або корпоративних прав, а також залучення нового фінансування. Структура плану складається з описової та нормативної частин. В описовій частині міститься аналіз причин фінансової кризи, заплановані заходи для її подолання та порівняльний аналіз наслідків реструктуризації для кредиторів. У разі, якщо план передбачає втручання в права кредиторів щодо забезпечень, наданих пов'язаними підприємствами, слід також ураховувати фінансовий стан цих підприємств. Нормативна частина визначає конкретні зміни в правовому статусі кредиторів, порядок зменшення заборгованості, відтермінування платежів, зміну

умов контрактів та можливість конвертації боргу у власність. Слід також зазначити, що кредитори при реструктуризації поділяються на окремі групи залежно від їхніх прав та рівня пріоритетності. Закон Німеччини забезпечує рівне ставлення до всіх кредиторів у межах однієї групи та забороняє надання переваг окремим кредиторам без їхньої згоди. Будь-які сторонні угоди, що передбачають привілеї для певних кредиторів поза межами плану реструктуризації, визнаються недійсними. Боржник звільняється від подальших зобов'язань перед кредиторами після виконання плану. Процедура схвалення плану передбачає попередню пропозицію кредиторам, яка має містити всі необхідні дані щодо зобов'язань, умов реструктуризації та витрат на її реалізацію. Кредитори можуть обговорити план на зборах або у формі електронного голосування. Для його ухвалення необхідна підтримка щонайменше 75% голосів у кожній групі кредиторів. Якщо у певній групі не досягнуто більшості, закон допускає схвалення плану за умови, що кредитори цієї групи не опиняються в гіршому становищі, ніж у випадку банкрутства, а розподіл економічної вигоди між кредиторами є справедливим. Принцип абсолютного пріоритету гарантує, що жоден кредитор або власник частки в підприємстві не отримає економічної вигоди, яка перевищує його початкові вимоги. Винятки з правила можливі у випадках, коли участь власника є критично необхідною для продовження діяльності підприємства, або якщо втручання у права кредиторів є мінімальним [3].

Зважаючи на положення § 18 Закону Німеччини про неплатоспроможність (*Insolvenzordnung, InsO*) **стабілізаційні та реструктуризаційні механізми** відіграють ключову роль у запобіганні неплатоспроможності підприємств [4]. Зокрема детально вони врегульовані Розділом 2 Закону Німеччини та спрямовані на ефективне усунення загроз фінансової нестабільності боржника. Так, згідно з § 29 цього Закону до основних процедур, які входять до стабілізаційного та реструктуризаційного механізму, належать судове голосування за планом реструктуризації, що передбачає офіційне схвалення плану кредиторами; попередня судова перевірка, яка дозволяє оцінити відповідність плану реструктуризації вимогам законодавства; судовий наказ про обмеження заходів індивідуального правозастосування (стабілізація), що запобігає примусовому стягненню боргу з боку окремих кредиторів; а також судове затвердження плану реструктуризації як остаточне рішення щодо його прийняття. Законодавство надає боржнику можливість вибору застосування зазначених інструментів. Стабілізаційні та реструктуризаційні механізми передбачають комплекс судових заходів, спрямованих на усунення загрози банкрутства боржника, застосовуються до всіх осіб, які підпадають під дію законодавства про неплатоспроможність, за винятком фінансових установ, та можуть включати окремі інструменти чи їхню сукупність. Ключовим етапом процесу є подання повідомлення про реструктуризацію до суду, яке ініціює застосування правових інструментів. У повідомленні боржник має зазначити концепцію реструктуризації, описати причини фінансової кризи, а також надати інформацію про стан переговорів із кредиторами. Крім того, боржник зобов'язаний

повідомити суд про можливу зміну прав кредиторів, особливо споживачів та малого бізнесу, а також про можливість досягнення реструктуризаційної мети лише шляхом подолання опору окремих груп кредиторів. З моменту подання повідомлення справа набуває статусу судового провадження, однак втрачає чинність, якщо боржник відкликає заяву, минув передбачений строк (від 6 до 12 місяців), суд припиняє провадження або план реструктуризації набуває законної сили. Обов'язки боржника у процесі реструктуризації передбачають дотримання принципів сумлінного управління, що передбачає врахування інтересів усіх кредиторів; він не має права здійснювати дії, що суперечать меті реструктуризації, включаючи виплати або надання забезпечення вимогам, що підлягають зміні. Також боржник повинен негайно повідомляти суд про настання неплатоспроможності, серйозні зміни у процесі реструктуризації або втрату перспектив її успішної реалізації. Суд може припинити провадження у справі про реструктуризацію за власною ініціативою у разі відкриття справи про банкрутство, порушення боржником своїх обов'язків або виявлення обставин, що свідчать про відсутність реальних перспектив досягнення реструктуризаційних цілей. Якщо реструктуризація була раніше неуспішною, суд може припинити справу без права поновлення, якщо з моменту попередньої спроби не минуло трьох років. Рішення суду можуть бути оскаржені лише у випадках, визначених законом, зокрема шляхом подання негайної апеляційної скарги. Стабілізаційні заходи включають можливість оголошення мораторіїв, зокрема індивідуальних та зупинення виконавчих проваджень, а також судовий нагляд за реструктуризаційним процесом. Суд може винести постанову про стабілізацію лише за умови, що реструктуризаційний план є послідовним, має реалістичні шанси на успіх та відповідає інтересам кредиторів. Строк дії таких заходів, як правило, не перевищує трьох місяців, проте може бути продовжений у разі активного переговорного процесу або судового розгляду реструктуризаційного плану. План є основним документом у процедурі та може передбачати зміну боргових зобов'язань, конвертацію боргу в корпоративні права, зміну умов забезпечення кредиторів. Затвердження плану судом надає йому юридичну силу, навіть якщо частина кредиторів голосувала проти. Однак суд може відмовити в затвердженні плану, якщо він не є обґрунтованим, не відповідає реальній фінансовій ситуації боржника або прийнятий недобросовісно. Отже, після затвердження реструктуризаційного плану він набуває обов'язкової сили для всіх кредиторів, незалежно від їхньої позиції під час голосування. У разі порушення боржником зобов'язань за планом відстрочення або списання боргу може бути скасовано, що відновлює права кредиторів на стягнення [3].

Спеціаліст з реструктуризації є ключовою фігурою у судових процедурах відновлення платоспроможності боржника, його статус та порядок призначення врегульовано Розділом 3 Закону Німеччини. Суд призначає його у випадках, коли реструктуризація зачіпає права малих підприємств, передбачає заходи для більшості кредиторів або потребує судового нагляду. Обов'язковим є його призначення, якщо реалізація плану неможлива без примусового залучення певних

кредиторів. Спеціаліст здійснює контроль за виконанням реструктуризаційного плану, моніторинг фінансового стану боржника, організацію голосування кредиторів та контроль за фінансовими потоками підприємства. Він несе відповідальність за дотримання законності, підзвітний суду та може бути звільнений за наявності загроз ефективності процедури. Суд ураховує пропозиції боржника й кредиторів, а у разі узгодженої кандидатури від кредиторів, що контролюють понад 25% голосів, може відхилити її лише за обґрунтованих підстав. Спеціаліст із реструктуризації також аналізує законність реструктуризаційного плану, має право ініціювати перегляд судових розпоряджень та зобов'язаний діяти неупереджено. Боржник зобов'язаний надавати необхідну інформацію та забезпечувати доступ до бухгалтерських документів [3]. Спеціаліст із реструктуризації має право на винагороду відповідно до § 80 Закону Німеччини. У свою чергу, експерти зазначають, що ця винагорода визначається судом залежно від складності справи та його кваліфікації, але зазвичай є нижчою за ринкові ставки, особливо у великих реструктуризаціях. Через це на практиці у великих і складних справах із реструктуризації можуть застосовуватись особливі механізми винагороди (§ 83 Закону Німеччини), що передбачають можливість відхилення від стандартних ставок, зокрема вищі погодинні тарифи або розрахунок на основі вартості активів чи вимог у плані реструктуризації [3; 25].

Слід зауважити, що § 94–100 Закону Німеччини запроваджують механізм посередництва для врегулювання відносин між підприємством і його кредиторами з метою запобігання неплатоспроможності – **модерація санації в системі реструктуризації боргів боржника**. Так, модератор санації є незалежною особою, призначеною судом за заявою боржника, якщо останній має право на реструктуризацію та не перебуває в стані явної неплатоспроможності. У разі юридичних осіб або правоздатних товариств без особистої відповідальності учасників призначення також неможливе за умови очевидної надмірної заборгованості. При подачі заяви боржник додає інформацію про діяльність підприємства, фінансові труднощі, перелік кредиторів, активів та підтвердження платоспроможності. Призначення модератора санації здійснюється строком до трьох місяців із можливістю продовження ще на три місяці за згодою боржника та залучених кредиторів. Якщо протягом цього періоду подано заяву про підтвердження санаційної угоди, строк його діяльності продовжується до прийняття відповідного судового рішення. Призначення модератора не підлягає публічному розголосу. Основною функцією модератора є посередництво між боржником і кредиторами для пошуку рішень, що сприятимуть виходу з фінансової кризи. Боржник зобов'язаний надавати йому необхідну фінансову документацію та інформацію. Модератор щомісяця звітує перед судом, відображаючи причини фінансових труднощів, коло залучених осіб, предмет переговорів і їхній очікуваний розвиток. Виявлення неплатоспроможності або надмірної заборгованості боржника підлягає негайному повідомленню суду. Санаційна угода, укладена між боржником і кредиторами за участі третіх осіб, може бути підтверджена судом, якщо її концепція є обґрунтованою

та має реальні перспективи успіху, а модератор подає письмовий висновок щодо відповідності угоди цим критеріям. Модератор має право на винагороду, розмір якої визначається відповідно до обсягу виконаних завдань. У разі подання власної заяви або ініціативи суду, зокрема при виявленні неплатоспроможності боржника, модератор підлягає відстороненню, а суд може призначити іншого спеціаліста. Якщо боржник звертається до інструментів стабілізації та реструктуризації, модератор зберігає свій статус до завершення строку призначення, відсторонення або призначення представника з реструктуризації. Суд також має право перевести модератора санації на посаду представника з реструктуризації, якщо це сприятиме ефективному веденню процедури [3].

2.3. Бельгія

Основним законодавчим актом, що регулює процедури відновлення платоспроможності боржників у Бельгії є Господарський кодекс (*Code de droit économique*; далі у тексті – Кодекс Бельгії), зокрема Книга XX «Неплатоспроможність підприємств» (*Insolvabilité des entreprises*) [5]. Як зазначають дослідники, бельгійський законодавець намагався максимально розширити можливості боржника для реструктуризації бізнесу, водночас залишаючись у межах відповідності Директиві ЄС 2019/1023. Вже добре розвинена система реструктуризації в Бельгії тепер доповнена кількома додатковими процедурами з акцентом на конфіденційність [26].

Розділ II Книги XX Кодексу Бельгії регулює механізми раннього виявлення фінансових труднощів підприємств, діяльність палат для підприємств, що перебувають у скрутному становищі та процедуру медіації (ст. XX.21 – ст. XX.29/2) [5]. Глава 1 Розділу II Книги XX цього Кодексу визначає механізм раннього виявлення ознак фінансових труднощів підприємств із метою запобігання їхній неплатоспроможності та своєчасного реагування. Центральне місце в цьому процесі займає збір та аналіз фінансових даних, які можуть свідчити про необхідність негайного втручання. Відповідні відомості надходять до судових органів від прокуратури, податкових адміністрацій та інших державних установ, а їх обробка здійснюється в рамках спеціалізованого реєстру економічних показників. Доступ до таких даних мають компетентні органи, включаючи суддів, прокурорів та судові канцелярії, а також сам боржник, який може вимагати їхнього виправлення. Суд також уповноважений передавати інформацію державним і приватним установам, що спеціалізуються на підтримці підприємств у складному фінансовому становищі. Перелік відомостей, що використовуються для аналізу фінансового стану підприємств, включає: судові рішення про арешти активів; податкову та соціальну заборгованість; фінансові показники підприємства; зміни в чисельності персоналу; перенесення юридичної адреси. Соціальні та податкові органи щоквартально передають суду списки боржників. Суди також отримують відомості з рішень про припинення договорів комерційної оренди через несплату орендної плати та стягнення заборгованості. Особлива роль відведена аудиторам,

бухгалтерам та податковим консультантам, які в разі виявлення серйозних ознак неплатоспроможності повинні повідомити боржника, а за відсутності належних заходів – звернутися до суду. Для забезпечення ефективності моніторингу можуть бути визначені додаткові критерії та порядок передачі інформації до суду [5].

Глава 2 Розділу II Книги XX Кодексу Бельгії про палати підприємств у скрутному становищі регламентує процедури моніторингу та розгляду фінансових труднощів підприємств, що перебувають на межі неплатоспроможності. Палати мають право ініціювати офіційний розгляд справи підприємства або передавати на розгляд судді-доповідачу. Вони можуть викликати боржника для надання інформації про стан підприємства та можливі заходи з реструктуризації, а також залучати експертів для отримання незалежних оцінок. Розгляд відбувається в закритому режимі, а суддя-доповідач має право відвідувати підприємство боржника, який не з'являється на слухання. Судді-доповідачі складають звіт із висновками щодо фінансового стану боржника, який може бути переданий органам прокуратури або слугувати підставою для ініціювання банкрутства чи ліквідації. Доступ до інформації, зібраної в процесі розгляду, надається прокурору та самому боржнику, проте суд може обмежити розголошення певних відомостей для захисту професійної таємниці. Зібрані дані можуть передаватися державним і приватним установам, уповноваженим надавати допомогу підприємствам. Боржник також може самостійно звернутися до палати підприємств для ініціювання переговорів з кредиторами та укладання угоди про врегулювання заборгованості. Такі переговори проводяться в закритому режимі, а їхні результати оформлюються у виконавчому протоколі. За згодою державних органів можуть бути призупинені стягнення податкових та соціальних зобов'язань. Крім того, палата підприємств має право призначати спеціаліста з реорганізації для сприяння відновленню платоспроможності підприємства. Його функції визначаються палатою в дорадчому порядку, а звіти про посередництво залишаються конфіденційними. Вимоги спеціаліста мають привілейований статус у разі подальшого конкурсного провадження [5].

Ст. XX.30 – ст. XX.35 Кодексу Бельгії визначають тимчасові заходи, що можуть застосовуватися для збереження безперервності діяльності підприємства або захисту інтересів кредиторів. Голова суду має право призначати спеціалістів з реорганізації, якщо управління підприємством стає неможливим або виникають серйозні порушення, що загрожують його економічній діяльності. Обсяг та тривалість їхньої діяльності визначаються судовим рішенням. Відкриття процедури судової реорганізації не припиняє їхніх повноважень, а подальші рішення суду можуть змінювати або припиняти їхню діяльність. У разі підтверджених ознак банкрутства голова суду може тимчасово позбавити підприємство права розпоряджатися активами та призначити тимчасових адміністраторів із відповідним досвідом, які не мають права оголошувати банкрутство чи представляти підприємство в цих процедурах. Рішення про призначення адміністратора дійсне лише за умови подання заяви про банкрутство, ліквідацію або судову реорганізацію

протягом 21 дня. Якщо заходи не прийнято протягом чотирьох місяців, рішення автоматично втрачає чинність. Боржник позбавляється права на укладення угод та розпорядження активами без відома тимчасового адміністратора, а дії, вчинені всупереч ухвалі суду, можуть бути визнані недійсними. Спори щодо оплати послуг адміністратора розглядає суд, витрати можуть бути покриті за рахунок сторони, яка подала клопотання, або боржника. Судові рішення про тимчасові заходи підлягають публікації в «Бельгійському офіційному віснику» та не можуть бути оскаржені. Апеляція можлива лише протягом восьми днів із моменту публікації рішення [5].

У свою чергу, ст. XX.37 – XX.38 Кодексу Бельгії регулює укладання позасудових угод між боржником та кредиторами. Такі угоди можуть стосуватися всіх або частини активів підприємства та не мають обов'язкового характеру для третіх осіб. Боржник або інша сторона угоди можуть звернутися до суду для її затвердження, що надає угоді виконавчу силу. Суд може відмовити в затвердженні, якщо угода явно не забезпечує економічної життєздатності підприємства або порушує права третіх осіб. Публікація та розголошення таких угод не передбачені, а їхнє затвердження не може бути оскаржене [5].

Кодексом Бельгії також урегульовано процедуру судової реорганізації, що є правовим механізмом, спрямованим на відновлення платоспроможності боржника шляхом укладення угоди з кредиторами або реалізації колективного плану реструктуризації (ст. XX.64 – ст. XX.83/21). Вона здійснюється під наглядом суду та за участю судді-доповідача і, за необхідності, фахівця з реорганізації. Процедура передбачає досягнення домовленості між боржником та одним або кількома кредиторами для стабілізації фінансового стану підприємства. Судова інстанція затверджує таку угоду, надаючи їй юридичну силу. Якщо угоду не вдалося укласти, суд може встановити помірні строки погашення боргів для певних кредиторів. Витрати на юридичне оформлення мирної угоди мають пріоритетний статус у разі подальшого конкурсного провадження. Колективна угода застосовується до малих і середніх підприємств і має на меті узгодження між боржником і його кредиторами щодо плану реорганізації. Крім того, передбачено розробку плану реорганізації, що включає оцінку активів і пасивів підприємства, заходи з реструктуризації та відновлення фінансової стійкості, а також оцінку можливих наслідків для працівників. План має бути затверджений більшістю кредиторів та схвалений судом. Якщо боржник не виконує узгоджені умови або стає очевидним, що їх виконання неможливе, план може бути скасований за рішенням суду. План реорганізації має містити вичерпну інформацію, що дозволяє кредиторам ухвалити обґрунтоване рішення. Він включає ідентифікацію боржника, перелік активів і пасивів, перелік кредиторів, які підпадають під дію плану, та відповідні заходи щодо реструктуризації боргів, у тому числі можливе їх списання або конвертацію у капітал підприємства. Суд контролює відповідність плану законодавству та його здатність забезпечити фінансову стабільність боржника. Рішення щодо затвердження плану реорганізації ухвалюється судом після розгляду звіту

судді-доповідача та голосування кредиторів. План вважається схваленим, якщо його підтримує більшість кредиторів, які разом володіють не менше половини сукупного боргу. Суд перевіряє дотримання формальних вимог і може відмовити у затвердженні плану, якщо він суперечить публічному порядку або не забезпечує реальної перспективи відновлення платоспроможності боржника. Затверджений план реорганізації стає обов'язковим для всіх кредиторів, на яких поширюється процедура. Якщо для його реалізації необхідне рішення загальних зборів юридичної особи, а збори безпідставно блокують виконання плану, суд може зобов'язати підприємство ухвалити необхідні рішення. Виконання плану реорганізації не може бути призупинене через оспорювання кредиторських вимог, якщо вони не були заявлені вчасно. Повне виконання плану остаточно звільняє боржника від відповідних зобов'язань. Скасування плану реорганізації може бути ініційоване кредиторами або прокурором у разі невиконання його умов або визнання його виконання неможливим. Суд ухвалює рішення про скасування після заслуховування боржника. У разі банкрутства боржника план реорганізації автоматично втрачає юридичну силу, за винятком уже здійснених платежів та правочинів. За необхідності суд може щорічно вимагати звітування про виконання плану [5].

Кодексом Бельгії передбачено процедуру приватної судової реорганізації (ст. XX.83/22 – ст. XX.97/6), яка може бути ініційована боржником шляхом подання одностороннього клопотання до господарського суду, який, за умови доведення ймовірної неплатоспроможності, може призначити спеціаліста з реорганізації для сприяння переговорам щодо мирної угоди або розробки плану реорганізації. Процедура є конфіденційною, а матеріали, внесені до реєстру, доступні лише боржнику, залученим кредиторам, спеціалісту з реорганізації та суду. У разі змагального провадження за клопотанням кредитора чи власника капіталу суд також може призначити фахівця для реалізації реорганізаційних заходів, проте такі запити не можуть бути подані, якщо боржник уже звернувся до суду з самостійним клопотанням. Спеціаліст із реорганізації має право запитувати в боржника необхідну фінансову та бухгалтерську документацію, повідомляти кредиторів про свою діяльність та розпочинати переговори. Якщо необхідно, він може звернутися до суду з проханням про надання відстрочки кредиторам відповідно до чинних правових норм. Голова суду має дискреційні повноваження щодо встановлення строку такої відстрочки, яка не може перевищувати чотирьох місяців. Спеціаліст з реорганізації бере участь у переговорах щодо укладення мирної угоди або розробки плану реорганізації, забезпечуючи належне інформування всіх залучених сторін. За його клопотанням суд може призначити суддю-доповідача та встановити дату голосування щодо запропонованого плану. Боржник, тимчасовий адміністратор або фахівець із реорганізації повинні подати план до судового реєстру не пізніше ніж за двадцять днів до слухання, після чого кредитори та власники капіталу отримують відповідне повідомлення. Суд здійснює оцінку плану реорганізації, перевіряючи його відповідність вимогам законодавства та обґрунтова-

ність умов для кредиторів. Якщо план затверджено, він стає обов'язковим для всіх залучених сторін. У разі його невиконання кредитори або прокурор можуть звернутися до суду з вимогою про скасування плану. Скасування означає повернення боржника і кредиторів до правового статусу, що існував до початку реорганізації, за винятком платежів і операцій, які вже були здійснені. У випадках, коли суд визнає необхідність передачі підприємства або його активів під судовим контролем, ліквідатор отримує повноваження на організацію продажу. Продаж може здійснюватися за згодою сторін або через публічний аукціон, залежно від характеру активів. Умови передачі працівників підприємства регулюються колективною угодою, яка визначає права й обов'язки нового роботодавця щодо працевлаштованого персоналу. Судовий контроль також застосовується при підготовці до можливого банкрутства, якщо боржник звертається з відповідним запитом. Суд призначає потенційного ліквідатора, який оцінює можливість реалізації активів та забезпечення інтересів кредиторів. Якщо після завершення підготовчої процедури боржник не звертається із заявою про банкрутство, суд може діяти за власною ініціативою відповідно до чинного законодавства [5].

2.4 Польща

Польське законодавство передбачає дві основні судові процедури неплатоспроможності: банкрутство та реструктуризацію. Боржники також можуть використовувати механізми добровільної (позасудової) реструктуризації, щоб уникнути чи запобігти неплатоспроможності та банкрутству. Законом про реструктуризацію Польщі [6] врегульовано процедури реструктуризації, пов'язані з фінансовими труднощами та ризиком неплатоспроможності, а положеннями Закону про банкрутство Польщі [7] врегульовано ліквідаційну процедуру, пов'язану з неплатоспроможністю, тобто «банкрутство» (*upadłość*).

У польському законодавстві, що регулює процедури неплатоспроможності домінує принцип пріоритету реструктуризації. Крім того, Закон Польщі про банкрутство регулює тільки процедуру, яка має на меті ліквідацію активів боржника та розподіл виручених коштів між кредиторами, а всі процедури відновлення платоспроможності передбачені Законом про реструктуризацію. Відповідно до ст. 11 цього Закону підставами для відкриття процедури є прострочення виконання грошових зобов'язань понад три місяці, або грошові зобов'язання компанії перевищують вартість її активів, і цей стан триває більше 24 місяців. Суд може відмовити в задоволенні заяви про банкрутство, якщо немає ризику втрати боржником спроможності погасити належні йому грошові зобов'язання найближчим часом. Директор (особа, яка представляє юридичну особу) зобов'язаний подати заяву про банкрутство протягом 30 днів з дати, коли виникли підстави для оголошення банкрутства, тобто з моменту настання неплатоспроможності, зокрема визначеної за результатами перевірки ліквідності або балансу. Керівники та інші відповідальні особи не несуть відповідальності за неподання заяви про визнання боржника банкрутом під час виконавчого провадження або реалізації

майна боржника відповідно до положень Господарського процесуального кодексу, якщо обов'язок подати заяву про визнання банкрутства виник безпосередньо в процесі виконавчого провадження. Презюмується, що ця шкода дорівнює сумі неврегульованих зобов'язань, щодо яких кредитори не отримали задоволення в процедурі банкрутства.

Відповідно до ст. 9а Закону про банкрутство не можна оголосити банкрутство в період від відкриття реструктуризаційного провадження до його завершення або закриття. У такому випадку заява підлягає відхиленню. Згідно зі ст. 9b цього Закону у випадку подання заяви про оголошення банкрутства та реструктуризацію, в першу чергу розглядається реструктуризаційна заява. Водночас відповідно до ст. 11 Закону про реструктуризацію у разі подання заяви про реструктуризацію та заяви про банкрутство спочатку розглядається заява про реструктуризацію, за винятком випадків, коли відкладення банкрутства може зашкодити кредиторам. Суд зупиняє розгляд заяви про банкрутство до ухвалення остаточного рішення щодо заяви про реструктуризацію. З правила передбачено винятки: якщо зупинення розгляду заяви про оголошення банкрутства суперечить інтересам усіх кредиторів, суд може прийняти обидві заяви до спільного розгляду та вирішити відповідні питання в спільній ухвалі; якщо спільний розгляд заяв призведе до значної невинуватної затримки у справі про банкрутства на шкоду для кредиторів, а підстави реструктуризації відомі суду з питань банкрутства, суд може розглянути заяву про оголошення банкрутства окремо, повідомивши про це суд, у провадженні якого знаходиться справа про реструктуризацію.

Відповідно до ст. 1–3 Закону про реструктуризацію, суб'єкт господарювання, який перебуває у стані загрози неплатоспроможності або вже є неплатоспроможним, має право ініціювати наступні процедури реструктуризації: провадження щодо затвердження угоди (*postępowanie o zatwierdzenie układu*, ст. 210–226h) – доступне для боржників, які можуть домовитися з кредиторами без участі суду; прискорена процедура затвердження угоди (*przyspieszone postępowanie układowe*, ст. 227–264) – після підготовки та затвердження списку дебіторської заборгованості у спрощений спосіб (спрощена процедура), що дозволяє швидко затвердити план реструктуризації за умови, що спірні вимоги не перевищують 15% від загальної суми вимог; організаційне провадження або стандартна процедура врегулювання (*postępowanie układowe*, ст. 265–282) – дозволяє укласти угоду, якщо сума відповідної спірної заборгованості, що дає право голосу за угодою, перевищує 15% суми дебіторської заборгованості; процедура санації (*postępowanie sanacyjne*, ст. 283–323) – найширший варіант реструктуризації, що пропонує захист від кредиторів і дозволяє реорганізувати бізнес під керівництвом призначеного судом адміністратора [6]. Спрощене реструктуризаційне провадження як антикризовий інструмент оцінюється як досить ефективний, особливо з огляду на захист боржника, що дозволяє йому здійснити реальну реструктуризацію [27].

Ключовою особливістю процедури реструктуризації згідно зі ст. 119 Закону є схвалення угоди більшістю кредиторів, та можливість подолання незгоди креди-

торів. Рішення зборів кредиторів про схвалення плану реструктуризації є прийнятним, якщо за нього проголосувала більшість кредиторів, які мають право голосу, яким у сукупності належить не менше двох третин від загальної суми вимог кредиторів з правом голосу. Якщо голосування проводиться в групах, план вважається схваленим, якщо в кожній групі за нього проголосувала більшість кредиторів із правом голосу з цієї групи, яким у сукупності належить не менше двох третин суми вимог кредиторів із правом голосу цієї групи. План реструктуризації буде затверджений судом навіть у випадку, якщо він не отримав необхідної більшості голосів в окремих групах кредиторів, за умови, що кредитори, яким належить у сукупності не менше двох третин загальної суми вимог кредиторів із правом голосу, проголосували за схвалення плану реструктуризації, а кредитори з групи або груп, які голосували проти схвалення плану реструктуризації, отримують задоволення своїх вимог за цим планом якщо не опиняться в гіршому становищі, ніж у випадку визнання боржника банкрутом [6].

Правовими наслідками відкриття провадження з превентивної реструктуризації стосовно зупинення індивідуальних заходів примусового стягнення (мораторіїв) є наступні: у процедурі затвердження угоди (*postępowanie o zatwierdzenie układu*) автоматичне зупинення виконавчих проваджень не передбачено, оскільки процедура є найменш формальною і проводиться переважно без участі суду; у прискореній (*przyspieszone postępowanie układowe*) і стандартній (*postępowanie układowe*) процедурах виконавчі провадження зупиняються за певними винятками щодо трудових і забезпечених вимог, які можуть продовжуватись або бути тимчасово зупинені на строк до трьох місяців, якщо це є необхідним для ведення господарської діяльності; у процедурі санації (*postępowanie sanacyjne*) всі виконавчі провадження зупиняються автоматично [6]. Польська модель транспонування рамок реструктуризації свідчить, що у різних типах реструктуризаційних процедур дотримуються відповідні рамки, встановлені Директивою ЄС 2019/1023, враховуючи різну інтенсивність та формальність процедур, забезпечення необхідних механізмів захисту для боржників і кредиторів.

До важливих аспектів процедур відновлення платоспроможності відносяться повноваження керівників боржників. Згідно з польським законодавством у процедурах банкрутства керівництво замінюється призначеним судом арбітражним керуючим, а під час реструктуризації, керівництво продовжує здійснювати повноваження за умови призначення судового наглядача (*nadzorca sądowy*) (ст. 38–59) у спрощеній та наглядовій процедурі. Під час санації повноваження можуть передаватися до призначеного судом адміністратора, якщо суд не ухвалює іншого рішення, коли, зокрема, може дозволити боржнику здійснювати управління всім або частиною підприємства в обсязі, що не перевищує обсяг звичайного управління [6].

Процедури реструктуризації та банкрутства взаємопов'язані через наслідки. Неподання заяви про банкрутство в установленій законом строк може мати наслідком цивільно-правову відповідальність особи, яка відповідно до закону або

установчих документів має право представляти юридичну особу, за шкоду, завдану несвочасним поданням заяви про банкрутство, а також солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства. Зазначені особи можуть бути звільнені від відповідальності за неподання заяви про банкрутство, якщо доведуть, що протягом встановленого законом строку було відкрито провадження у справі про реструктуризацію боржника або було затверджено план санації.

Польські дослідники досить ґрунтовно підходять до розробки моделей оцінювання політики реструктуризації та порятунку підприємств для ідентифікації сфер, що потребують удосконалення, зокрема зазначають про критерії, констатують відсутність детальних даних щодо ефективності реструктуризаційних проваджень, що унеможливує належне оцінювання політики реструктуризації та порятунку підприємств [28].

2.5 Чехія

У Чеській Республіці існують наступні судові процедури, спрямовані на вирішення проблем неплатоспроможності: превентивна реструктуризація (*preventivní restrukturalizace*), провадження у справі про банкрутство (*insolvenční řízení*), конкурсне управління (*nucená správa*), ліквідація (*likvidace*). Ці процедури застосовуються до суб'єктів підприємницької діяльності, причому для фінансових установ передбачені особливості режиму неплатоспроможності окремими законами. Превентивна реструктуризація регулюється Законом про превентивну реструктуризацію [8] (далі – Закон). Закон прямо зазначає, що містить положення Директиви Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 2019/1023 від 20 червня 2019 року та розвиває положення Регламенту (ЄС) 2015/848 Європейського Парламенту та Ради від 20 травня 2015 року. Для забезпечення своєчасного інформування про ризики фінансових труднощів та можливого банкрутства, згідно з § 117–118 Закону Міністерство юстиції зобов'язане: публікувати у відкритому доступі основну інформацію щодо процедур превентивної реструктуризації та доступних інструментів раннього попередження; розробляти й оприлюднювати методичні рекомендації щодо підготовки проектів санації та планів реструктуризації, спеціально адаптовані для потреб мікро-, малих та середніх підприємств; забезпечувати віддалений доступ до цих матеріалів.

Процедура превентивної реструктуризації згідно з § 4–5 Закону доступна, якщо: суб'єкт підприємництва добросовісно переконаний про можливість збереження чи відновлення життєздатності бізнесу завдяки впровадженню відповідних заходів; відсутній стан неплатоспроможності (боржник спроможний виконувати поточні зобов'язання); фінансовий аналіз свідчить про наявність серйозних труднощів, які без належного втручання призведуть до банкрутства. Фінансові труднощі визначаються як серйозні, якщо в результаті господарської діяльності суб'єкта не отримується дохід, достатній для покриття грошових боргів, що виникли протягом останнього року. Також ініціювання або продовження превентивної реструктуризації боржником може бути кваліфіковано як недобросовісне

за таких умов: ініціюється процедура за відсутності законних підстав, свідомо надано недостовірну інформацію, порушено попередні домовленості, укладено угоди, якими надано необґрунтовані переваги окремим кредиторам в обмін на певне голосування щодо плану реструктуризації, наявне зловживання мораторієм для завдання шкоди кредиторам, відсутня належна співпраця з керуючим реструктуризацією, групи зацікавлених сторін формуються з метою несправедливого обмеження прав окремих кредиторів, наявне істотне відхилення від плану без обґрунтованих причин, наявна судимість за умисний злочин, пов'язаний з підприємницькою діяльністю [8].

Згідно з § 8–28 Закону процес реструктуризації починається з розробки проекту плану, який слугує основою для початку переговорів із кредиторами та має включати попередню оцінку стану бізнесу, причини та тяжкість фінансового становища, фінансову інформацію, окреслення основних заходів реструктуризації, визначення сторін, яких торкнеться реструктуризація, попередній бізнес-план, що складе основу плану. Сам план реструктуризації, який складає боржник, є юридично обов'язковим документом, що містить обов'язкові положення (§ 14) та після схвалення кредиторами та підтвердження судом визначає точні правові наслідки реструктуризації для всіх постраждалих сторін. Закон визначає критерії справедливого плану щодо кожної групи незабезпечених та забезпечених постраждалих сторін. Прийняття плану здійснюється відповідно до положень § 29–38 Закону. Специфічним для Чехії є спосіб транспонування рамок реструктуризації, зокрема, щодо правила розрахунку голосів постраждалих сторін: 1 голос на одну чеську крону. Для прийняття плану реструктуризації необхідно три чверті голосів у кожній групі зацікавлених сторін. Замість голосування можливе укладення та нотаріальне затвердження угоди між підприємцем та більшістю зацікавлених сторін. Боржник має право відкликати неприйнятий план до його затвердження, запропонувавши новий для голосування [8].

Управління реструктуризацією передбачає участь суду, залучення керуючого реструктуризацією, можливість затвердження судом плану за відсутності згоди всіх сторін. Зокрема в § 99 Закону детально визначено порядок затвердження плану реструктуризації, неприйнятого зацікавленими сторонами, що є транспонуванням «міжкласового придушення» (*cross-class cram-down*), встановлено обмеження для його застосування, зокрема, якщо не забезпечується рівне ставлення до всіх вимог у групах та план несправедливий щодо групи, яка голосувала проти його прийняття. Як зазначають чеські дослідники, Директива ЄС надає національним законодавцям широкі рамки для визначення ролі суду в процесі превентивної реструктуризації. Водночас чеський законодавець замість створення легкого, гнучкого процесу пропонує надмірно формалізовані процедури з розширеною роллю суду, чим можуть нівелюватися переваги превентивної реструктуризації як альтернативи формальним процедурам банкрутства [29].

Також слід відзначити прийняття рамок щодо мораторіїв (§ 73–87 Закону). Боржник може подати клопотання про загальний мораторій до суду від початку

процедури превентивної реструктуризації до затвердження плану. Якщо суд оголошує мораторій, рішення публікується в реєстрі реструктуризації протягом 2 годин та набирає чинності з цього моменту. Під час дії мораторію може бути призначений адміністратор, визначається коло осіб, на яких поширюється мораторій та встановлюється дата початку його дії та строки. Максимальна тривалість усіх мораторіїв щодо будь-якого кредитора становить 12 місяців, а для кредиторів, що переїхали до Чехії з іншої країни протягом останніх 3 місяців та становлять основний інтерес боржника, – 4 місяці. Під час дії загального мораторію зупиняється перебіг процесуальних строків, забороняється порушувати провадження у справі про банкрутство боржника за заявою кредитора, забороняється видавати, ініціювати або виконувати рішення чи виконавчі дії, що впливають на майно боржника.

За чеським законодавством принциповим є взаємозв'язок режимів превентивної реструктуризації та банкрутства. Насамперед, діє пріоритетність реструктуризаційних процедур над конкурсними, що підтверджується положеннями про зупинення обов'язку подання заяви про банкрутство на період дії загального мораторію в межах превентивної реструктуризації (§ 97 Закону про неспроможність) [9]. Це положення має практичне значення, надаючи можливість боржнику спрямувати зусилля на розробку та реалізацію плану реструктуризації. Також важливим аспектом є механізм звільнення від відповідальності керівників за невиконання зобов'язання щодо своєчасного подання заяви про банкрутство. За загальним правилом юридична особа або фізична особа-підприємець зобов'язані звернутися до суду без невинуватої затримки після того, як їм стає відомо про стан неплатоспроможності (§ 98). Ухилення від цього обов'язку тягне за собою відповідальність перед кредиторами, однак під час проведення процедури превентивної реструктуризації відповідальність не настає, що слугує додатковим стимулом для ранньої реструктуризації [9].

У свою чергу, визначення стану як неплатоспроможності є ключовим для вибору правових інструментів. Згідно з § 3–4 Закону про неплатоспроможність суб'єкт визнається неплатоспроможним за наявності кількох кредиторів, прострочення зобов'язань понад 30 днів та об'єктивної неспроможності їх виконувати. Законодавство передбачає презумпцію неплатоспроможності, якщо боржник припинив платежі за значною частиною зобов'язань, не виконує їх більше 3 місяців, неможливо задовольнити вимоги через виконавче провадження або не надано суду необхідну інформацію. Для суб'єктів, які ведуть бухгалтерський облік встановлено додатковий кількісний критерій – співвідношення між строковими зобов'язаннями та наявними коштами. Для юридичних осіб та підприємців також застосовується критерій надмірної заборгованості, коли борги перевищують вартість активів [9]. Відповідна регламентація дозволяє чітко розмежувати застосування превентивної реструктуризації, яка використовується при загрозі неплатоспроможності чи тимчасових фінансових труднощах, та банкрутства, що ініціюється при фактичній неплатоспроможності, забезпечує послідовність правових

режимів, орієнтованих на раннє виявлення фінансових проблем та збереження життєздатного бізнесу.

ВИСНОВКИ

Національні моделі рамок превентивної реструктуризації в досліджуваних країнах ЄС свідчать про підтримання пріоритету збереження життєздатного бізнесу, диференційований та досить гнучкий підхід до процедур залежно від ступеня фінансових труднощів, наявність механізмів раннього попередження, збереження контролю боржника над бізнесом під час реструктуризації, можливість міжкласового примусового схвалення плану реструктуризації, гнучку систему оголошення мораторіїв, зупинення обов'язку подання заяви про банкрутство на період реструктуризації, судовий контроль за затвердженням планів реструктуризації, забезпечення інформаційної доступності про реструктуризаційні процедури та інструменти. Водночас кожна країна має свої національні особливості правового регулювання, що проявляється в різному ступені судового втручання, інституціоналізації механізмів раннього попередження, змісті та формалізації процедур, їх конфіденційності.

Законодавство Франції спрямоване на раннє виявлення й уникнення неплатоспроможності підприємств шляхом використання ряду інструментів та процедур, які чітко формалізовані. Особливістю французької моделі є наявність превентивного моніторингу фінансового стану підприємств, можливість добровільного вступу до груп із превентивного моніторингу. Виявлення ознак фінансових труднощів може ініціюватись і цими групами, і головою комерційного суду. Суд може отримувати інформацію від аудиторів, органів соціального захисту, банків та інших компетентних органів. Механізм функціонує з високим ступенем інституціоналізації, а залученість суду є досить високою в усіх процедурах неплатоспроможності. У Франції розвинені диференційовані позасудові та судові процедури реструктуризації. У процедурах примирення та на початкових етапах судового оздоровлення боржник зберігає контроль над активами та управлінням, а мораторії оголошуються залежно від процедури. Позасудові добровільні процедури передбачають залучення незалежних посередників та державної підтримки для реструктуризації незначних боргових зобов'язань без ознак неплатоспроможності, що здійснюється без судового втручання, водночас виключено оголошення загальних мораторіїв. Судові процедури неплатоспроможності охоплюють прискорену процедуру захисту, процедуру захисту, судову реорганізацію (при неплатоспроможності) та судову ліквідацію. Процедурі судового оздоровлення для бізнесу, що має потенціал для подальшого функціонування, передує період спостереження, протягом якого суд аналізує фінансовий стан боржника та ухвалює рішення щодо доцільності застосування судового оздоровлення чи необхідності ліквідації.

Законодавство Німеччини передбачає інструменти раннього попередження, зокрема обов'язок керівників підприємств виявляти фінансові труднощі на ранніх

стадіях, а також диференційований підхід до процедур неплатоспроможності, залежно від ступеня фінансової кризи боржника, що зумовлює гнучкість інструментів реструктуризації. Ступінь превентивного моніторингу з боку державних органів менший, ніж у Франції. Механізм «модерації санації» використовується без явної загрози неплатоспроможності. Для випадків загрози неплатоспроможності боржникам надано можливість самостійно обрати різні інструменти превентивної реструктуризації, зокрема: проведення судового голосування за планом реструктуризації, попередня судова перевірка, судовий наказ про обмеження заходів індивідуального стягнення, судові затвердження плану реструктуризації. Процедура схвалення плану реструктуризації передбачає судовий контроль, можливість міжкласового придушення за умови, що кредитори не отримають менше задоволення вимог, ніж при банкрутстві, прозорість схвалення реструктуризаційного плану та контроль за його виконанням. Стабілізаційні механізми (мораторій) за заявою боржника суд оголошує за умови послідовного плану, реальних шансів на відновлення, відповідності інтересам кредиторів. При посиленні кризових явищ до настання фактичної неплатоспроможності боржник має можливість скористатися захисним періодом для підготовки плану банкрутства, а у випадку фактичної неплатоспроможності або надмірної заборгованості при збереженні потенціалу відновлення застосовується процедура самоуправління, а при повній неплатоспроможності – провадження у справі про банкрутство. При реструктуризації боржник зберігає контроль над активами та повсякденним функціонуванням бізнесу.

У Бельгії наявна система раннього попередження (попередні заходи), моніторингу та підтримки підприємств, які зазнають фінансових труднощів, зокрема автоматизований аналіз економічних даних, що надходять до судових органів. Збір та аналіз економічних показників здійснюється у співпраці з різними установами (податкові адміністрації, органи соціального забезпечення та аудиторські структури), що дозволяє завчасно виявляти кризові фінансові явища та вживати відповідних заходів. Попередні заходи передбачають можливість залучення фахівців з реструктуризації та посередників, самостійне звернення боржника до палати підприємств у скруті для ініціювання переговорів із кредиторами; укладання та схвалення судом угоди з одним або декількома конкретними кредиторами що призводить до (обмеженого) захисту від банкрутства. Важливою особливістю є конфіденційність цих процедур. Процедури реорганізації поділяються на публічні та приватні судові процедури. Публічна судова реорганізація є прозорою й може здійснюватися через мирову угоду з окремими кредиторами або через колективний договір, що передбачає голосування кредиторів за планом реорганізації. Приватна судова реорганізація забезпечує конфіденційність процесу, не передбачає публічний доступ до інформації та автоматичний мораторій, але передбачено призначення фахівця з реструктуризації. У період судової реорганізації боржник зазвичай зберігає контроль, проте у випадку виявлення серйозних фінансових або управлінських порушень суд може призначити тимчасового адмі-

ністратора для нагляду або заміни органів управління. При судовій реорганізації діє автоматичний мораторій, в угодах про призупинення можливості автоматичного мораторію обмежені.

Польське законодавство підтримує пріоритет реструктуризації у процедурах неплатоспроможності, спрямований на збереження життєздатності бізнесу та фінансове оздоровлення боржників, передбачає механізм пріоритетного розгляду заяв про реструктуризацію перед заявами про банкрутство. Винятки складають випадки, коли зволікання з банкрутством може завдати шкоди кредиторам. Для Польщі характерна система реструктуризаційних процедур залежно від ступеня загрози неплатоспроможності: угода боржника з кредиторами без судового втручання; прискорене (спрошене) провадження затвердження плану реструктуризації, стандартне провадження; судова санація. Механізм подолання незгоди окремих груп кредиторів з планом реструктуризації передбачений. Оголошення загальних та індивідуальних мораторіїв під час реструктуризації можливе, водночас у різних видах процедур вони застосовуються по-різному. Відповідальність керівників боржників за неподання заяви про банкрутство в установлений законом строк відіграє важливу роль, стимулюючи до раннього виявлення та попередження неплатоспроможності. Водночас звільнення від відповідальності можливе у випадку, якщо протягом установленого строку була ініційована реструктуризація провадження або затверджений план санації. У процесі реструктуризації керівник зберігає свої повноваження залежно від обраної процедури, зокрема із можливим призначенням судового наглядача в спрощеній та наглядовій процедурі та передачі функцій судовому адміністратору при санації, якщо це необхідно для ефективної реалізації плану. Польська модель передбачає судове втручання та помірний, дійсно необхідний судовий контроль. Водночас польська система фокусується більше на реактивних, ніж на превентивних інструментах. Механізми раннього виявлення менш інституціоналізовані, ніж у Франції чи Бельгії.

Чеське законодавство забезпечує баланс між превентивною реструктуризацією та процедурами банкрутства, орієнтоване на раннє виявлення фінансових труднощів і запобігання банкрутству, правові гарантії для бізнесу своєчасно реагувати на кризові ситуації. Зокрема, Міністерство юстиції забезпечує публікацію методичних рекомендацій, що спрощує доступ до відповідної інформації для ММСП. План реструктуризації як центральний елемент механізму фінансового оздоровлення детально регламентований, встановлено критерії для оцінки справедливості плану щодо зацікавлених сторін, здійснюється моніторинг дотримання принципу справедливого розподілу економічних вигод, що сприяє балансу їх інтересів. Безпосередньо процедура реструктуризації є уніфікованою, але наявність альтернативного варіанту укладення угоди між боржником та більшістю кредиторів свідчить про гнучкість реструктуризації. Роль суду в процесі реструктуризації є суттєвою та формалізованою. Суд контролює виконання плану реструктуризації, доступний механізм «cross-class cram-down», оголошує загальний мораторій за клопотанням боржника, на час якого обов'язок подання заяви про

банкрутство зупиняється. Участь у процедурі реструктуризації є підставою для звільнення керівника від відповідальності за шкоду кредиторам, яка має чіткий порядок визначення.

Досвід імплементації рамок превентивної реструктуризації в досить відмінних правових системах має важливе значення для України в контексті запозичення успішного досвіду її правового регулювання в європейських країнах, адаптації законодавства України до права ЄС як складової європейської інтеграції нашої країни, а також удосконалення українського законодавства в сфері правового регулювання відновлення платоспроможності з урахуванням національних економічних і правових реалій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency). Official Journal of the European Union. 26.6.2019. L 172/18. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32019L1023> (дата звернення: 12.03.2025).
- [2] Code de commerce. Version en vigueur au 06 mars 2025. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000005634379/2025-03-11/ (дата звернення: 12.03.2025).
- [3] Gesetz über den Stabilisierungs- und Restrukturierungsrahmen für Unternehmen (Unternehmensstabilisierungs- und -restrukturierungsgesetz – StaRUG). Ausfertigungsdatum: 22.12.2020. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/starug/BJNR325610020.html> (дата звернення: 12.03.2025).
- [4] Insolvenzordnung. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/inso/> (дата звернення: 12.03.2025).
- [5] Code de droit économique. 28 Fevrier 2013. URL: <https://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/2013/02/28/2013A11134/justel#LNK0805> (дата звернення: 12.03.2025).
- [6] Prawo restrukturyzacyjne : Dz.U.2024.1428 t.j. Ustawa z dnia 15 maja 2015 r. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/prawo-restrukturyzacyjne-18208902> (дата звернення: 12.03.2025).
- [7] Prawo upadłościowe : Dz.U.2024.0.794 t.j., Ustawa z dnia 28 lutego 2003 r. URL: <https://lexlege.pl/prawo-upadlosciowe-poprzedni-tytul-prawo-upadlosciowe-i-naprawcze> (дата звернення: 12.03.2025).
- [8] Zákon o preventivní restrukturalizaci : Zákon č. № 284/2023 Sb. 22.09.2023. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2023-284> (дата звернення: 12.03.2025).
- [9] Zákon o úpadku a způsobech jeho řešení (insolvenční zákon) : Zákon č. № 182/2006 Sb. 09.05.2006. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2006-182> (дата звернення: 12.03.2025).
- [10] Вільчик Т. Б. Інститут банкрутства в Україні та Німеччині. *Форум права*. 2023. № 1. С. 6–19. URL: http://forumprava.pp.ua/files/006-019-2023-1-FP-Vilchuk_3.pdf (дата звернення: 12.03.2025).
- [11] Поляков Р. Б. Інститут банкрутства (неспроможності) в Україні та Німеччині: порівняльно-правове дослідження : дис. ... д-ра філософ. : 081 / Запоріж. нац. ун-т.

- Запоріжжя, 2022. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/PhD/2022/polyakov_dis.pdf (дата звернення: 12.03.2025).
- [12] Поляков Р. Б. Порівняльно-правова характеристика досудової санації за правом України та Німеччини. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022. № 3 (77). С. 23–40. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/3_2022/3.pdf (дата звернення: 12.03.2025).
- [13] Легенько В. Ю. Сучасна система банкрутства в Республіці Польща. *Актуальні питання та перспективи проведення наукових досліджень* : матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Любляна, 6 листоп. 2020 р.). Любляна, 2020. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/liga/article/view/6268/6212> (дата звернення: 12.03.2025).
- [14] Хоцяновська Н. Правове регулювання банкрутства за законодавством Республіки Польща: порівняльно-правовий аспект. *Наукові праці Київського авіаційного інституту. Серія: Юридичний журнал «Повітряне і космічне право»*. 2023. № 3 (68). С. 195–200. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.68.17992> (дата звернення: 12.03.2025).
- [15] Булижин І. В. Особливі правові механізми процедур банкрутства у країнах Європейського Союзу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/Bulyzhyn.pdf> (дата звернення: 12.03.2025).
- [16] Колос Ю. В. Банкрутство фізичних осіб: досвід держав Європейського Союзу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/59.pdf
- [17] Поединок В., Коваленко І. Відповідальність директорів у процедурах неспроможності (банкрутства) за законодавством ЄС та окремих держав-членів ЄС. *Economics and Law*. 2024. № 60 (1). С. 48–60. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2021.01.048>
- [18] Stanghellini L., Mokal R., Paulus C., Tirado I. Best Practices in European Restructuring Contractualised Distress Resolution in the Shadow of the Law. 2018. 302 p. URL: <http://www.codire.eu/wp-content/uploads/2018/11/Stanghellini-Mokal-Paulus-Tirado-Best-practices-in-European-restructuring.-Contractualised-distress-resolution-in-the-shadow-of-the-law-2018-1.pdf>
- [19] Ghio E., Omar P. J., Gant J. L. L. Corporate Recovery in an Integrated Europe: Lessons from the EU and the UK. Edward Elgar Publishing, 2023. 384 p. <https://doi.org/10.4337/9781800887862>
- [20] Implementation of the EU Preventive Restructuring Directive / ed. by Leiden Law School. Leiden : Leiden University, 2023. 290 p. URL: <https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/rechtsgeleerdheid/blrn/blrn-1-implementation-of-the-eu-preventive-restructuring-directive-part-1.pdf>
- [21] Радзивілюк В. В. Примирювальні процедури за комерційним кодексом Франції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 210–213. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2024/47.pdf (дата звернення: 12.03.2025).
- [22] Successful restructuring of the Pierre & Vacances – Center Parcs Group. Sycomore : web-site. URL: <https://www.sycomore-cf.com/sycomore-corporate-finance-pierrevacances/> (дата звернення: 12.03.2025).
- [23] Pierre & Vacances-Center Parcs: Full Year 2022/2023 Results. Businesswire : web-site. URL: <https://www.businesswire.com/news/home/20231130365066/en/Pierre-Vacances-Center-Parcs-Full-Year-20222023-Results> (дата звернення: 12.03.2025).
- [24] Domenget Morin C., Julia L. Restructuring mechanisms in France and recent developments. 24 March 2023. GRR : web-site. URL: <https://globalrestructuringreview.com/>

- review/europe-middle-east-and-africa-restructuring-review/2023/article/restructuring-mechanisms-in-france-and-recent-developments (дата звернення: 12.03.2025).
- [25] Schümann-Kleber K., Hölzle G., Holzmann M. StaRUG Zusammenfassung von Experten. GÖRG : web-site. URL: <https://starug-blog.de/artikel/zusammenfassung-starug/> (дата звернення: 12.03.2025).
- [26] Vanmeenen M., Taşman D. Special Issue Preventive Restructuring 14. Cannot See the Forest for the Trees: The Belgian Transposition of the Preventive Restructuring Directive 2019/1023. *Hero 2024 / W 003*. 17 januari 2024. HERO : web-site. URL: <https://www.online-hero.nl/art/4757/special-issue-preventive-restructuring-14-cannot-see-the-forest-for-the-trees-the-belgian-transposition-of-the-preventive-restructuring-directive-2019-1023> (дата звернення: 12.03.2025).
- [27] Kostecka-Jurczyk D., Marak K. Ochrona niewypłacalnego przedsiębiorcy – uwagi na tle uproszczonego postępowania restrukturyzacyjnego. *Internetowy Kwartalnik Antymonopolowy i Regulacyjny*. 2023. No. 12. P. 56–72. <http://dx.doi.org/10.7172/2299-5749.IKAR.5.12.4> (дата звернення: 12.03.2025).
- [28] Morawska, S., Banasik, P., & Pustułka-Wiater, K. (2024). Polityka restrukturyzacji i ratowania przedsiębiorstw – sukces czy porażka? Przykład Polski. *Kwartalnik Nauk O Przedsiębiorstwie*. No. 74(4). P. 47–61. URL: <https://econjournals.sgh.waw.pl/KNoP/article/view/4757/4803> (дата звернення: 12.03.2025).
- [29] Pondikasová T., Zemandlová A. Role soudu v procesu preventivní restrukturalizace. *COFOLA 2023 část 3: Sborník příspěvků mladých právníků, doktorandů a právních vědců*. Brno : Masarykova univerzita, 2023. P. 63–74.

REFERENCES

- [1] Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency). (2019, June 26). Official Journal of the European Union, L 172/18. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32019L1023>
- [2] Code de commerce. (2025, March 6). Legifrance. Retrieved from https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000005634379/2025-03-11/
- [3] Gesetz über den Stabilisierungs- und Restrukturierungsrahmen für Unternehmen (Unternehmensstabilisierungs- und -restrukturierungsgesetz – StaRUG). (2020, December 22). Gesetze im Internet. Retrieved from <https://www.gesetze-im-internet.de/starug/BJNR325610020.html>
- [4] Insolvenzordnung. (n.d.). Gesetze im Internet. Retrieved from <https://www.gesetze-im-internet.de/inso/>
- [5] Code de droit économique. (2013, February 28). eJustice Belgium. Retrieved from <https://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/2013/02/28/2013A11134/justel#LNK0805>
- [6] Prawo restrukturyzacyjne, Dz.U.2024.1428 t.j., Ustawa z dnia 15 maja 2015 r. (2024). SIP LEX. Retrieved from <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/prawo-restrukturyzacyjne-18208902>
- [7] Prawo upadłościowe, Dz.U.2024.0.794 t.j., Ustawa z dnia 28 lutego 2003 r. (2024). LexLege. Retrieved from <https://lexlege.pl/prawo-upadlosciowe-poprzedni-tytul-prawo-upadlosciowe-i-naprawcze>

- [8] Zákony o preventivní restrukturalizaci: Zákony č. 284/2023 Sb. (2023, September 22). Zákony pro lidi. Retrieved from <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2023-284>
- [9] Zákony o úpadku a způsobech jeho řešení (insolvenční zákon) № 182/2006 Sb. (2006, May 9). Zákony pro lidi. Retrieved from <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2006-182>
- [10] Vilchyk, T. B. (2023). The institution of bankruptcy in Ukraine and Germany. *Forum prava*, 1, 6–19. Retrieved from http://forumprava.pp.ua/files/006-019-2023-1-FP-Vilchyk_3.pdf
- [11] Poliakov, R. B. (2022). The institution of bankruptcy (insolvency) in Ukraine and Germany: a comparative legal study (PhD dissertation, Zaporizhzhia National University). Retrieved from http://phd.znu.edu.ua/page/PhD/2022/polyakov_dis.pdf
- [12] Poliakov, R. B. (2022). Comparative legal characteristics of pre-trial rehabilitation under the law of Ukraine and Germany. *State and regions. Series: Law*, 3(77), 23–40. Retrieved from http://law.stateandregions.zp.ua/archive/3_2022/3.pdf
- [13] Lehenko, V. Y. (2020). The modern bankruptcy system in the Republic of Poland. Current issues and prospects for scientific research: materials of the international scientific conference (Ljubljana, November 6, 2020). Retrieved from <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/liga/article/view/6268/6212>.
- [14] Khotsianovska, N. (2023). Legal regulation of bankruptcy under the legislation of the Republic of Poland: A comparative legal aspect. *Scientific Works of the Kyiv Aviation Institute. Series: Legal Journal «Air and Space Law»*, (3), 195–200. <https://doi.org/10.18372/2307-9061.68.17992>
- [15] Bulyzhyn, I. V. (2018). Special legal mechanisms of bankruptcy procedures in the European Union countries. *Scientific Notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/Bulyzhyn.pdf>
- [16] Kolos, Y. V. (2024). Personal bankruptcy: Experience of European Union countries. *Legal Scientific Electronic Journal*, 4. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/4_2024/59.pdf
- [17] Poyedynok, V., & Kovalenko, I. (2024). Directors' liability in insolvency (bankruptcy) procedures under EU law and the legislation of certain EU member states. *Economics and Law*, 60(1), 48–60. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2021.01.048>
- [18] Stanghellini, L., Mokal, R., Paulus, C., & Tirado, I. (2018). Best practices in European restructuring: Contractualised distress resolution in the shadow of the law. Retrieved from <http://www.codire.eu/wp-content/uploads/2018/11/Stanghellini-Mokal-Paulus-Tirado-Best-practices-in-European-restructuring.-Contractualised-distress-resolution-in-the-shadow-of-the-law-2018-1.pdf>
- [19] Ghio, E., Omar, P. J., & Gant, J. L. L. (2023). Corporate recovery in an integrated Europe: Lessons from the EU and the UK. *Edward Elgar Publishing*. <https://doi.org/10.4337/9781800887862>
- [20] Leiden Law School (Ed.). (2023). Implementation of the EU Preventive Restructuring Directive. Leiden University. Retrieved from <https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/rechtsgeleerdheid/blrn/blrn-1-implementation-of-the-eu-preventive-restructuring-directive-part-1.pdf>
- [21] Radzyviliuk, V. V. (2024). Conciliation procedures under the French Commercial Code. *Legal Scientific Electronic Journal*, (1), 210–213. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/1_2024/47.pdf.
- [22] Sycamore Corporate Finance. (n.d.). Successful restructuring of the Pierre & Vacances – Center Parcs Group. Retrieved from <https://www.sycamore-cf.com/sycamore-corporate-finance-pierrevacances/>

- [23] Businesswire. (2023, November 30). Pierre & Vacances-Center Parcs: Full Year 2022/2023 Results. Retrieved from <https://www.businesswire.com/news/home/20231130365066/en/Pierre-Vacances-Center-Parcs-Full-Year-20222023-Results>
- [24] Domenget Morin, C., & Julia, L. (2023, March 24). Restructuring mechanisms in France and recent developments. *Global Restructuring Review*. Retrieved from <https://globalrestructuringreview.com/review/europe-middle-east-and-africa-restructuring-review/2023/article/restructuring-mechanisms-in-france-and-recent-developments>
- [25] Schümann-Kleber, K., Hölzle, G., & Holzmann, M. (n.d.). StaRUG Zusammenfassung von Experten. GÖRG. Retrieved from <https://starug-blog.de/artikel/zusammenfassung-starug/>
- [26] Vanmeenen, M., & Taşman, D. (2024). Cannot see the forest for the trees: The Belgian transposition of the Preventive Restructuring Directive 2019/1023. HERO, (W 003). Retrieved from <https://www.online-hero.nl/art/4757/special-issue-preventive-restructuring-14-cannot-see-the-forest-for-the-trees-the-belgian-transposition-of-the-preventive-restructuring-directive-2019-1023>
- [27] Kostecka-Jurczyk, D., & Marak, K. (2023). Ochrona niewypłacalnego przedsiębiorcy – uwagi na tle uproszczonego postępowania restrukturyzacyjnego. *Internetowy Kwartalnik Antymonopolowy i Regulacyjny*, (12), 56–72. <http://dx.doi.org/10.7172/2299-5749.IKAR.5.12.4>
- [28] Morawska, S., Banasik, P., & Pustułka-Wiater, K. (2024). Polityka restrukturyzacji i ratowania przedsiębiorstw – sukces czy porażka? Przykład Polski. *Kwartalnik Nauk O Przedsiębiorstwie*, 74(4), 47–61. Retrieved from <https://econjournals.sgh.waw.pl/KNoP/article/view/4757/4803>
- [29] Pondikasová, T., & Zemandlová, A. (2023). Role soudu v procesu preventivní restrukturalizace. COFOLA 2023 část 3: Sborník příspěvků mladých právníků, doktorandů a právních vědců, 63–74. Brno: Masarykova univerzita.

Олег Васильович Синегубов

Доктор юридичних наук, доцент

Голова Харківської обласної військової адміністрації

61002, вул. Сумська, 64, Харків, Україна

ORCID: orcid.org/0000-0001-6362-3115

Oleg V. Sinegubov

Doctor of Law, Associate Professor

Head of Kharkiv Regional Military Administration

61002, 64, Sumska St., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Синегубов О. В. Огляд моделей правового регулювання відновлення платоспроможності в країнах ЄС. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Том 32. № 1. С. 86–116.

Suggested Citation: Sinegubov, O. V. (2025). An Overview of Legal Regulation Models for Solvency Recovery in the EU Countries. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 86–116.

Стаття надійшла / Submitted: 14/02/2025

Доопрацьовано / Revised: 14/03/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

Ольга Петрівна Заставна

Кафедра міжнародного та європейського права
Західноукраїнський національний університет
Тернопіль, Україна

Оксана Романівна Шевчук

Кафедра адміністративного права та судочинства
Західноукраїнський національний університет
Тернопіль, Україна

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПЛАТНИКІВ ПОДАТКІВ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ФІНАНСОВИХ САНКЦІЙ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню міжнародно-правових механізмів захисту прав платників податків у контексті застосування фінансових санкцій. Зростаюча глобалізація економічних відносин і активне використання санкцій як інструменту міжнародної політики зумовлюють необхідність пошуку ефективних правових механізмів, що гарантують дотримання прав платників податків у межах міжнародного права. У статті розглянуто правові основи застосування фінансових санкцій, їх вплив на національні податкові системи та права громадян. Особлива увага приділена аналізу ролі міжнародних організацій, таких як ООН, ЄС, та ВТО, у формуванні загальних підходів до правового регулювання застосування санкцій. **Метою** зазначеної наукової статті є дослідження міжнародно-правового механізму захисту прав платників податків під час застосування фінансових санкцій з метою формулювання науково обґрунтованих висновків та пропозицій. Стаття базується на загальнонаукових **методах**: індукції, дедукції, аналізу та синтезу – системно-структурний підхід до дослідження теоретичних і практичних аспектів становлення та розвитку механізму захисту прав платників податків під час застосування фінансових санкцій. **Результати.** Автори акцентують увагу на принципах справедливості та пропорційності в міжнародному праві, які повинні враховуватися під час введення санкцій, що впливають на платників податків. Крім того, досліджуються конкретні випадки застосування фінансових санкцій та їх правові наслідки для економічних суб'єктів, зокрема, малих і середніх підприємств, які можуть найбільше постраждати від обмежувальних заходів. Стаття також розглядає можливості оскарження неправомірних санкцій у міжнародних судах, зокрема в Міжнародному суді ООН, Європейському суді з прав людини та арбітражних інституціях. Аналізуються різні способи правового захисту платників податків на національному та міжнародному рівнях, а також пропонуються рекомендації щодо вдосконалення існуючих механізмів для забезпечення захисту їхніх прав у сучасних умовах економічних і політичних викликів.

Ключові слова: фінансові санкції, європейське право, податкові правопорушення, система міжнародного права, захист прав платників податків.

Olha P. Zastavna

*Department of International and European Law
West Ukrainian National University
Ternopil, Ukraine*

Oksana R. Shevchuk

*Department of Administrative Law and Procedure
West Ukrainian National University
Ternopil, Ukraine*

INTERNATIONAL LEGAL MECHANISMS FOR PROTECTING THE TAXPAYERS RIGHTS DURING FINANCIAL SANCTIONS APPLICATION

Abstract. *The article is devoted to the study of international legal mechanisms for protecting the rights of taxpayers in the context of financial sanctions. The growing globalisation of economic relations and the active use of sanctions as an instrument of international policy necessitate the search for effective legal mechanisms to guarantee the observance of taxpayers' rights under international law. The article examines the legal basis for the application of financial sanctions, their impact on national tax systems and the rights of citizens. Particular attention is paid to the analysis of the role of international organisations such as the UN, the EU and the WTO in shaping general approaches to the legal regulation of the application of sanctions. **The purpose** of this research article is to study the international legal mechanism for protecting the rights of taxpayers in the course of application of financial sanctions with a view to formulating scientifically sound conclusions and proposals. The article is based on general scientific **methods**: induction, deduction, analysis and synthesis, systematic and structural approach to the research theoretical and practical aspects of formation and development mechanism for taxpayers' rights protection during financial sanctions application. **Results.** The authors focus on the principles of fairness and proportionality in international law, which should be taken into account when imposing sanctions affecting taxpayers. In addition, the article examines specific cases of financial sanctions and their legal consequences for economic entities, in particular, small and medium-sized enterprises, which may be most affected by restrictive measures. The article also examines the possibilities of challenging unlawful sanctions in international courts, including the International Court of Justice, the European Court of Human Rights and arbitration institutions. The author analyses various ways of legal protection of taxpayers at the national and international levels and offers recommendations for improving the existing mechanisms to ensure protection of their rights in the current economic and political challenges.*

Keywords: financial sanctions, European law, tax offences, international law system, protection of taxpayers' rights.

ВСТУП

Податкові системи зарубіжних країн значно відрізняються основними економічними показниками, співвідношенням прямих і непрямих податків, рівнем подат-

кової культури і дисципліни платників податків, а також джерелами оподаткування. Такі особливості податкових систем у кожній окремій державі залежать від багатьох факторів: економічних, політичних, демографічних, соціальних, вирішальної ролі в процесі перерозподілу валового внутрішнього продукту та національного доходу країни. Як зазначає (Yang, J., Guo, X., & Shen, Y., 2024) на сучасному етапі в податковій теорії та практиці розрізняють ряд видів податкової політики.

Перший вид – високий розмір ставок оподаткування, політика, що характеризується перманентним максимальним збільшенням податкового навантаження.

Другий вид – низький рівень податкового навантаження, коли держава максимально враховує не тільки публічні фіскальні інтереси, а й інтереси платників податків.

Третій вид – податкова політика з високим рівнем оподаткування для корпорацій та фізичних осіб. Компенсується для громадян держави з високим рівнем соціального захисту, значної кількості державних соціальних гарантій і програм. В умовах високорозвиненої економіки будь-який із цих видів податкової політики може бути досить успішно застосований [1].

Тут можна побачити деякі загальні тенденції, спільні для всіх країн:

- усі податкові системи складні для ефективного розуміння платниками податків та ефективного управління податковими органами, що створює шляхи ухилення від сплати податків;
- оподаткування доходів приватних осіб має тенденцію до несправедливого розподілу податкового тягара, оскільки дуже часто той самий дохід має різний рівень оподаткування;
- податкові системи тяжіють до прямих податків [2, с. 23).

Тому в зазначеній статті ми розглянемо особливості захисту прав платників податків під час застосування фінансових санкцій у США, Німеччині, Італії, Швейцарії, Великобританії, Франції, Швеції, Данії в порівнянні з Україною.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Останнім часом проблема знайшла досить широкий резонанс у вітчизняній правовій науці та за кордоном. Про це свідчать праці таких учених, як Schuster, M., Lueg, R., Wobst, J., Acton, R. B., Jones, A. C., Roberto, C. A., Kirkpatrick, S. I., Hammond, D. та ін. Вважаємо, що у вітчизняній науковій літературі фактично відсутні дослідження, які б містили детальний аналіз правової природи механізму захисту прав платників податків під час застосування фінансових санкцій.

Стаття базується на загальнонаукових *методах*: індукції, дедукції, аналізу та синтезу – системно-структурний підхід до дослідження теоретичних і практичних аспектів становлення та розвитку механізму захисту прав платників податків під час застосування фінансових санкцій. Основними напрямками є: системно-структурний підхід до дослідження теоретичних і практичних аспектів

становлення та розвитку податкового законодавства України як основного регулятора системи захисту прав платників.

Метою зазначеної наукової статті є дослідження міжнародно-правового механізму захисту прав платників податків під час застосування фінансових санкцій із метою формулювання науково обґрунтованих висновків та пропозицій.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Соціальна справедливість і зайнятість населення лежать в основі відновлення економічного зростання й наступного підйому економіки. Більше того, різні вчені стверджують, що можливості для подальшої конвергенції всередині ЄС безпосередньо залежатимуть від вирішення питання створення робочих місць та покращення ситуації на ринку праці в ЄС, а також досягнення належного рівня соціального захисту громадян.

Одним із основних шляхів вирішення цих та інших завдань є розвиток та підвищення ефективності національних податкових систем держав-членів ЄС, а також розробка загальної стратегії податкової політики ЄС, спрямованої на вирішення цих та інших пріоритетних соціально-економічних завдань. Податки, з точки зору Acton R. B., Jones A. C., Kirkpatrick S. I., Roberto, C. A. Hammond D. відіграють роль не лише у фінансуванні бюджету [3, с. 11]. Опис ефективної податкової політики створює можливості для стимулювання економічного зростання, регулювання зайнятості, сприяння економічній конкурентоспроможності та соціальній справедливості.

У коротко- та середньостроковому планах податкова політика в країнах ЄС є «розумною», орієнтованою на ретельно розроблені національні податкові системи та оптимально гармонізоване законодавство ЄС у цілому.

Одним із ключових напрямків податкової політики країн ЄС стало економічне зростання, а саме в країнах ЄС на даний момент є досить високим податкове навантаження на трудові доходи. Тенденція полягає в зниженні рівня оподаткування праці, зокрема для окремих категорій платників податків, як, наприклад, верстви населення з нижчими доходами, що, на думку експертів, мало б мати позитивні наслідки для всіх країн ЄС. Зменшення ставок податку на заробітну плату має компенсуватися за рахунок інших надходжень від податків, наприклад, від податку на продаж, перегляду податку на майно, екологічного податку, а також за рахунок зменшення видатків бюджету. Лише три країни-члени ЄС збільшили податковий тиск на заробітну плату в останні роки [4].

Для стимулювання іноземних інвестицій потрібна зрозуміла, проста й стабільна податкова система, яка передбачає скорочення бюрократичних та адміністративних витрат і сприяє створенню сприятливого інвестиційного середовища, а також вибудовування справедливої системи оподаткування в цілому. Саме тому згідно зі стратегією розвитку ЄС на 2025 рік питання стимулювання інвестицій у НДР виділяється окремо, як інструмент, який дозволить дати поштовх економічному, інноваційному зростанню та прогресу регіону.

Більшість країн уже провели певні заходи щодо посилення кооперації в зазначеній галузі, які передбачають тісну співпрацю між фіскальними органами, поліцією та прокуратурою. Німеччина також провела ряд спільних аудитів із Хорватією, Австрією та Нідерландами, в Бельгії проводиться робота на міжнародному та національному рівні з різними урядовими агенціями, Фінляндія продовжила реалізацію середньострокового плану, розрахованого на виявлення та боротьбу з суб'єктами тіньової економіки податків [5, с. 285]. Законодавство низки країн (Італія, Латвія, Литва, Польща, Словенія, Швеція) передбачає обов'язкове подання фізичними та юридичними особами національним податковим органам інформації про відкриті іноземні фінансові рахунки, а також зобов'язання іноземних фінансовим установам повідомляти про свої іноземні активи та банківські рахунки на території держави, резидентом якої є така фізична або юридична особа.

На початку 2016 року між країнами-членами ОЕСР та двадцятьма країнами Європейського Союзу – Австрією, Бельгією, Чехією, Данією, Естонією, Фінляндією, Францією, Німеччиною, Грецією, Ірландією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Польщею, Португалією, Словаччина, Словенія, Іспанія, Швеція та Велика Британія – підписано багатосторонню угоду про автоматичний обмін звітами в сфері оподаткування між країнами [6, с. 123].

Як зазначають Pedraza L. S., Popkin B. M., Salgado J. C., Taillie L. S. було розпочато ще одну кампанію боротьби з розмиванням податкової бази та переміщенням прибутку до юрисдикцій із низькими податками, яка включає 15 пріоритетних заходів, а саме:

- виявлення податкових викликів, пов'язаних із цифровими вимірами економіки;
- усунення транскордонного гібридного подвійного оподаткування;
- перегляд правил CFC шляхом удосконалення законодавства щодо них;
- запобігання розмиванню податкової бази через удосконалення процедури віднесення процентних витрат із метою зменшення податкових надходжень;
- запровадження ефективних заходів протидії недобросовісній податковій конкуренції, надаючи пріоритет прозорості угод та економічному змісту;
- запобігання зловживанням положеннями угод про уникнення подвійного оподаткування;
- уникнення зловживання положеннями законодавства про уникнення подвійного оподаткування для недобросовісної практики;
- уникнення зловживання статусом постійного представництва іноземних компаній;
- контроль застосування правил трансфертного ціноутворення;
- контроль за розмиванням бази оподаткування та переміщенням прибутку до юрисдикцій без чи низького оподаткування;
- обов'язкове впровадження норм щодо розкриття певної інформації, пов'язаної з податковими угодами;

- розробка правил формування й оприлюднення інформації щодо угод у режимі трансфертного ціноутворення та режимі міжнародного обміну інформацією;
- більш ефективного впровадження механізму вирішення податкових спорів;
- розробка міждержавних інструментів щодо двосторонніх податкових угод [7, с. 1044].

У податковому праві ЄС порівнянність у цьому процесі негативної інтеграції (основним інструментом якої є практика Суду Європейського Союзу) можна оцінювати з двох різних точок зору:

- по-перше, виходячи з підходів режиму найбільшого сприяння та обмеження переваг;
- по-друге, з позиції судової практики по конкретних справах, найвідоміші з яких будуть наведені нижче.

У своєму рішенні, застосовуючи режим найбільшого сприяння, Суд ЄС постановив, що пільги, надані окремим особам або компаніям держави-члена на основі двосторонньої податкової угоди, яку ця держава уклала з іншою державою-членом, не є автоматично надається всім громадянам ЄС. Але лише для тих з них, які, користуючись однією з основних свобод, опинилися в подібній ситуації з точки зору відповідності громадянам першої згаданої держави-члена.

У справі *Saint-Gobain* дві двосторонні податкові пільги були розширені Судом із держав-членів ЄС на компанію-нерезидента в ситуації, подібній до компаній-резидентів з країн-членів ЄС до Швейцарії. У судовій практиці Суду Європейського Союзу є ключовий момент у виборі «немігранта», який може слугувати належним об'єктом порівняння, щоб на основі цього можна було вирішити, чи поширюється податковий режим для «мігранта» менш сприятливим [8, с. 195].

Як зазначає *Balios D., Karasmanoglou D., Tantos S.* прецедентне право Суду з цього питання розглядається з двох точок зору: країни походження компанії та держави перебування – недискримінаційні випадки в державі походження, коли обмеження накладаються на резидента для здійснення однієї з його основних свобод і переміщення через кордон.

У цих випадках порівнянність легко визначити, оскільки порівнюється становище іншого резидента, який перебував у подібній ситуації, але не здійснював транскордонну діяльність.

Прикладами сфер, у яких Суд аналізував порівнянність резидентів і нерезидентів, є:

а) звільнення від подвійного оподаткування дивідендів (справи *Manninen, Lenz, FII-Group Litigation*), де платники податків-резиденти, які інвестують у національні компанії, опинилися в ситуації, подібній до ситуації, коли заявник інвестує в іноземні компанії;

б) компенсація пенсійних внесків, зроблених в інших державах-членах (справи *Бахмана, Вілокса*): порівнювалися громадяни, які сплачували внески в своїх країнах і сплачували їх в інших державах-членах;

в) оподаткування прибутку дочірніх компаній (Cadbury-Schweppes), послуг, що надаються іноземними компаніями (Eurowings);

г) компенсація транскордонних збитків [9, с. 137].

Справа Marks & Spencer була одним із найвідоміших прикладів цього питання. У згаданій вище справі Європейський суд зазначив, що відповідно до Договору про функціонування Європейського Союзу основні свободи країна-резидент материнської компанії повинна дозволити надання допомоги на суму збитку, якщо іноземна дочірня компанія вичерпала всі можливості доступний у його державі для нього самого чи третьої сторони, щоб урахувати такі збитки в минулому, теперішньому чи майбутньому [10, с. 137].

Таким чином, короткострокові напрямки податкової політики в цій сфері зводяться до подальшого посилення контролю за сплатою податків та посилення міжнародного співробітництва між різними відомствами країн ЄС та інших держав. Покликані сприяти підвищенню ефективності міжнародного оподаткування, а також прозорості угод між транснаціональними корпораціями та компаніями (включно з обов'язковим обміном інформацією про глобальні доходи та сплату податковими органами). Впроваджені заходи щодо вдосконалення податкової політики в країнах ЄС зараз більш складний і різноманітний за своєю суттю, спрямований на стимулювання економічного зростання в усіх можливих напрямках.

Перш за все, масштабування податкових пільг здійснюється за трьома основними напрямками:

- реформування системи прибуткового податку (допомога малозабезпеченим верствам населення та сім'ям з дітьми);
- стимулювання інноваційної діяльності всіх секторів економіки, що передбачає як малий, так і середній бізнес;
- боротьба з податковими злочинами та масштаби міжурядового співробітництва між державами та загалом у цьому напрямку.

Ці напрями залишаються пріоритетними на найближчу перспективу й покликані сприяти економічному піднесенню регіону та виходу з економічного спаду.

ВИСНОВКИ

Податкова система кожної держави має особливості, зумовлені характером її розвитку, станом економіки, національними традиціями та соціальною психологією. Однак воно в будь-якому випадку має базуватися на такій організаційній основі, яка б дозволяла функціонувати з найменшими витратами як для країни в цілому, так і для конкретного суб'єкта оподаткування. Більшість країн, що входять до Європейського Союзу проводять радикальні реформи податкових органів у 1980-х роках. Найчастіше вони були спрямовані на спрощення структури податку на прибуток шляхом уніфікації ставок.

Податкова політика переслідувала три основні цілі:

- пом'якшення впливу податків на деформації в економіці;

- вирівнювання умов діяльності суб'єктів господарювання;
- спрощення системи оподаткування.

Вивчення досвіду побудови податкових систем в інших країнах, їх позитивного та негативного досвіду дозволило раціонально побудувати податкову систему України. На прикладі моделей іноземних систем оподаткування можна зрозуміти, чого прагнути, а чого уникати в майбутньому. Наприклад, зовнішньоекономічні системи характеризуються більш стабільними цінами, складною правовою системою та правилами звітності. Рішення прийняти на практиці елементи тієї чи іншої системи оподаткування з іншої країни неминуче зіткнеться з труднощами в її реалізації. Тому він має бути достатньо виваженим і науково обґрунтованим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Yang J., Guo X., Shen Y. Research on Global Tax Governance under the Background of Digital Economy. *Review of Economic Assessment*. 2024. № 3(1). P. 28. <https://doi.org/10.58567/rea03010006>.
- [2] Shevchuk O., Mentukh N. F. Tax benefits as an element of supporting economic entities in the COVID-19 fighting period: comparative and legal aspects. *Analyses and studies. CASP*. 2020. № 1(9). P. 21–31. URL: <https://econjournals.sgh.waw.pl/ASCASP/article/view/2419/2137>.
- [3] Acton R. B., Jones A. C., Kirkpatrick S. I., Roberto C. A., Hammond D. Taxes and front-of-package labels improve the healthiness of beverage and snack purchases: a randomized experimental marketplace. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*. 2019. № 16. P. 1–15.
- [4] Barkoczy S. Core Tax Legislation and Study Guide. (25th ed.) Cambridge University Press. 2022. URL: <https://doi.org/10.1017/9781009154277>.
- [5] Шевчук О., Ментух Н. Ф. Податкові пільги як елемент підтримки суб'єктів господарювання в період боротьби з COVID-19: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний науковий журнал*. 2020. № 2. С. 283–286. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2020/2_2020.pdf.
- [6] Pineda E., Gressier M., Li D., Brown T., Mounsey S., Olney Ja., Sassi F. Review: Effectiveness and policy implications of health taxes on foods high in fat, salt, and sugar. *Food Policy*. 2024. Vol. 123. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2024.102599>.
- [7] Pedraza L. S., Popkin B. M., Salgado J. C., Taillie L. S. Mexican households' purchases of foods and beverages vary by store-type, taxation status, and SES. *Nutrients*. 2018. № 10(8). P. 1044.
- [8] Lueg R., Wobst J., Schuster M.. Management control terminology: An English German dictionary. *Journal of Accounting and Taxation*. 2024. № 16(4). P. 190–203.
- [9] Balios D., Karasmanoglou D., Tantos S. The financial impact of taxation reform in Greek ICTs companies. *Journal of Accounting and Taxation*. 2024. № 16(3). P. 135–151.
- [10] Priniotaki M. Digital ethics and taxpayers' attitude in Greece: Evidence and policy recommendations for the future. *Journal of Accounting and Taxation*. 2023. № 15(4). P. 130–146.

REFERENCES

- [1] Yang, J., Guo, X., & Shen, Y. (2024). Research on Global Tax Governance under the Background of Digital Economy. *Review of Economic Assessment*, 3(1), 28. <https://doi.org/10.58567/rea03010006>.

- [2] Shevchuk, O., & Mentukh, N. F. (2020). Tax benefits as an element of supporting economic entities in the COVID-19 fighting period: comparative and legal aspects. *Analyses and studies. CASP*, 1(9), 21–31. Retrieved from <https://econjournals.sgh.waw.pl/ASCASP/article/view/2419/2137>.
- [3] Acton R. B., Jones, A. C., Kirkpatrick, S. I., Roberto, C. A., & Hammond, D. (2019). Taxes and front-of-package labels improve the healthiness of beverage and snack purchases: a randomized experimental marketplace. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 16, 1–15.
- [4] Barkoczy, S. (2022). *Core Tax Legislation and Study Guide*. (25th ed.) Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009154277>.
- [5] Shevchuk O., & Mentukh, N. F. (2020). Tax benefits as an element of support for business entities during the fight against COVID-19: a comparative legal aspect. *Legal scientific journal*, 2, 283–286. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/2_2020/2_2020.pdf
- [6] Pineda, E., Gressier, M., Li, D., Brown, T., Mounsey, S., Olney, Ja., & Sassi, F. (2024) Review: Effectiveness and policy implications of health taxes on foods high in fat, salt, and sugar. *Food Policy*, 123. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2024.102599>.
- [7] Pedraza, L. S., Popkin, B. M., Salgado, J. C., & Taillie, L. S. (2018). Mexican households' purchases of foods and beverages vary by store-type, taxation status, and SES. *Nutrients*, 10(8), 1044.
- [8] Lueg, R., Wobst, J., & Schuster, M. (2024). Management control terminology: An English German dictionary. *Journal of Accounting and Taxation*, 16(4), 190–203.
- [9] Balios, D., Karasmanoglou, D., & Tantos, S. (2024). The financial impact of taxation reform in Greek ICTs companies. *Journal of Accounting and Taxation*, 16(3), 135–151.
- [10] Priniotaki, M. (2023). Digital ethics and taxpayers' attitude in Greece: Evidence and policy recommendations for the future. *Journal of Accounting and Taxation*, 15(4), 130–146.

Ольга Петрівна Заставна

Кандидат юридичних наук

Викладач кафедри міжнародного та європейського права

Західноукраїнський національний університет

46009, вул. Львівська, 11, Тернопіль, Україна

ORCID: orcid.org/0009-0009-5680-5485

Olha P. Zastavna

PhD in Law

Lecturer of the Department of International and European Law

West Ukrainian National University

46009, 11 Lvivska St., Ternopil, Ukraine

Оксана Романівна Шевчук

Кандидат юридичних наук

Доцент кафедри адміністративного права та судочинства

Західноукраїнський національний університет
46009, вул. Львівська, 11, Тернопіль, Україна
ORCID: orcid.org/0000-0001-6453-355X

Oksana R. Shevchuk

PhD in Law

Associate Professor of the Department of Administrative Law and Procedure
West Ukrainian National University
46009, 11 Lvivska St., Ternopil, Ukraine

Рекомендоване цитування: Заставна О. П., Шевчук О. Р. Міжнародно-правові механізми захисту прав платників податків під час застосування фінансових санкцій. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 1. С. 117–126.

Suggested Citation: Zastavna, O. P., & Shevchuk, O. R. (2025). International-Legal Mechanisms for Protecting the Taxpayers Rights During Financial Sanctions Application. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 117–126.

Стаття надійшла / Submitted: 15/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 15/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

УДК 347.65(477):[004.738.5:316.472.4]

DOI: 10.31359/1993-0909-2025-32-1-127

Олександр Євгенович Кухарєв

Кафедра цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту № 5

Харківський національний університет внутрішніх справ
Харків, Україна

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ АКАУНТА В СОЦІАЛЬНІЙ МЕРЕЖІ У СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Анотація. Стаття присвячена виявленню правових наслідків смерті користувача акаунта в соціальній мережі та з'ясуванню можливості застосування конструкції універсального спадкового правонаступництва крізь призму положень національного та зарубіжного законодавства, напрацювань правової доктрини та матеріалів судової практики. Метою статті є визначення правового режиму акаунта в соціальній мережі в спадкових правовідносинах. Для досягнення мети цього дослідження був використаний спектр загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання, зокрема: діалектичний, системно-структурний, аналізу, узагальнення, формально-логічний (догматичний), порівняльно-правовий, моделювання. Наголошено, що акаунт у соціальній мережі має складну природу та охоплює два елементи – обліковий запис і вміст. Обліковий запис за своєю сутністю не належить до об'єктів цивільних прав, адже є набором певних відомостей, що передаються користувачем певній комп'ютерній системі, не має творчого характеру та майнової цінності. Утім вміст акаунта в окремих випадках може містити об'єкти авторського права та/або суміжних прав, що мають цифровий спосіб фіксації. У такому разі смерть користувача акаунта породжує спадкування майнових прав інтелектуальної власності на ці об'єкти. З урахуванням стану сучасного національного законодавства обґрунтовано висновок про те, що смерть користувача акаунта в соціальній мережі не породжує спадкування прав на акаунт у розумінні універсального спадкового правонаступництва. Це пояснюється обставинами технічного (отримання доступу до акаунта померлої особи) та юридичного (дотримання таємниці особистого життя користувача та третіх осіб, з'ясування об'єкта спадкового правонаступництва) характеру. У статті запропоновано нормативно закріпити правову можливість включення до змісту заповіту розпоряджень стосовно акаунта в соціальній мережі.

Ключові слова: універсальне спадкове правонаступництво, спадкування, спадщина, спадкоємець, цифрова річ, акаунт у соціальній мережі, обліковий запис, цифровий контент, об'єкти авторського права.

Oleksandr Ye. Kukhariev

Department of Civil Law and Procedure
of the Educational and Research Institute No. 5
of Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, Ukraine

LEGAL REGIME OF A SOCIAL NETWORK ACCOUNT WITHIN HEREDITARY LEGAL RELATIONS

Abstract. *The article is focused on identifying legal consequences of the death of a social network account's subscriber and clarifying the possibility of applying the construction of all-purpose hereditary succession through the prism of the provisions of national and foreign legislation, developments of legal doctrine and caselaw materials. The purpose of the article is to determine the legal regime of a social network account within hereditary legal relations. To achieve the purpose of this research the author has used a range of general scientific and special methods of scientific cognition, in particular: dialectical, systematic and structural, methods of analysis, generalization, formal and logical (dogmatic), comparative and legal, method of modeling. It has been emphasized that a social network account has a complex nature and includes two elements – a user account and content. A user account does not belong to the objects of civil rights by its nature, since it is a set of certain information transmitted by a user to a certain computer system, and does not have a creative nature and property value. However, the content of an account may contain copyright items in some cases and / or related rights that have a digital method of recording. In this case the death of the account's user gives rise to the succession of intellectual property rights to these items. The author, taking into account the situation of modern national legislation, has substantiated the conclusion that the death of the social network account's user does not give rise to the succession of the rights to the account in the sense of all-purpose hereditary succession. It is explained by circumstances of a technical (obtaining access to the account of a deceased person) and legal (observing confidentiality of personal life of any user and third parties, clarifying the object of hereditary succession) nature. The author of the article has suggested to regulatory entrench the legal possibility of including ordinances regarding a social network account into the content of a last will and testament.*

Key words: *all-purpose hereditary succession, succession, inheritance, lawful heir, digital item of property, social network account, user account, digital content, copyright items*

ВСТУП

Соціальні мережі стали невіддільною частиною життя сучасної людини, де вона перебуває впродовж тривалого часу. Вебсайт соціальної мережі створюється для здійснення взаємодії його учасників. Інші вебсайти, незважаючи на надані користувачу можливості висловити власну думку, характеризуються зазвичай одностороннім переданням інформації, основну тематику якої формує власник вебсайту. Спочатку соціальні мережі використовувалися виключно для особистих потреб – листування, пошуку друзів тощо. Зараз акаунти перетворилися на дієвий

інструмент бізнесу, що дозволяє швидко й ефективно продавати товари, роботи та послуги. Через це акаунт у соціальній мережі може мати значну матеріальну цінність, тож можливість доступу до нього є об'єктом підвищеного інтересу з боку спадкоємців користувача. Водночас смерть останнього призводить до істотних проблем, пов'язаних із подальшим доступом до акаунта й користуванням ним.

Чинне законодавство України пов'язує незворотну смерть людини з моментом смерті її головного мозку або її біологічною смертю. Так, відповідно до ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я [1] смерть мозку визначається при повному і незворотному припиненні всіх його функцій, що реєструється при працюючому серці й штучній вентиляції легень. У той час як біологічна смерть людини встановлюється на підставі діагностичних критеріїв біологічної смерті людини (незворотне припинення кровообігу та дихальних функцій, поява ранніх та/або пізніх трупних змін). При цьому важливо врахувати, що фізична смерть людини не тотожна «цифровій смерті», адже навіть після смерті особи її цифрова копія може продовжувати публікувати пости в соціальних мережах, відповідати на коментарі та листуватися. Після смерті користувача акаунта сам акаунт, який містить зазвичай багато особистої інформації, залишається в мережі як помітний, вразливий «цифровий слід». І кількість таких акаунтів у соціальних мережах останнім часом невпинно зростає. Прискорена цифровізація активізує діяльність компаній, пов'язану з реалізацією технологій, що дозволяють здійснювати «реінкарнацію» померлої людини в цифровому середовищі (*digital after life*).

Спадкове право традиційно залишається однією з найбільш консервативних підгалузей цивільного права. Як зазначила Європейська Комісія, спадкове право є сферою приватного права, коріння якого сягає вглиб національних традицій і звичаїв, у зв'язку з чим спадкове право є певною мірою «емоційно зарядженим» (*emotionally charged*) [2, с. 469, 470]. Вплив цифрових технологій на зазначену підгалузю є мінімальним, хоча абсолютно абстрагуватися від процесів цифровізації неможливо. Втім сучасне спадкове право залишає це питання відкритим. Видається справедливим, що правове регулювання спадкування цифрових активів має стати одним із пріоритетних напрямів розвитку національного спадкового права. Такий підхід узгоджується з § 1.12 Концепції оновлення Цивільного кодексу (далі – ЦК) України щодо розширення переліку об'єктів цивільних прав, зважаючи на розвиток цивільного обороту та появу в ньому невідомих на момент створення ЦК України об'єктів. Передусім йдеться про такі об'єкти: інформаційні продукти, інформаційні ресурси, інформаційні системи тощо; об'єкти прав, що створюються та знаходяться в мережі Інтернет; криптовалюта; персональні дані, інформація про особу; автономні роботи, штучний інтелект, цифровий контент тощо [3, с. 10].

Однією з найбільш жвавих тем, що останнім часом перебуває в центрі гострих наукових дискусій українських і зарубіжних дослідників, є так звана «цифрова спадщина» (*digital legacy*), до якої традиційно відносять акаунти в соціальних

мережах, криптовалюту, блоги, хмарні сховища, мультимедіаресурси тощо. Учені висловлюють свої точки зору переважно з урахуванням нормативного регулювання окресленого питання на рівні національних законодавств.

У вітчизняній цивілістиці сформувалися дві протилежні позиції стосовно можливості включення до складу спадщини прав на акаунт у соціальній мережі, користувачем якого був спадкодавець за життя.

Прихильники першої позиції заперечують спадкове правонаступництво в таких відносинах. У цьому аспекті слід указати на спільну статтю А. О. Мілевської та М. В. Петричука «Проблематика включення віртуальних об'єктів до складу спадщини». Автори стверджують, що сама можливість спадкування права на акаунт у соціальній мережі порушуватиме право на таємницю кореспонденції. Що стосується акаунтів, які використовуються для ведення бізнесу, то вони мають бути зареєстровані в соціальних мережах в іншому вигляді, ніж акаунт фізичної особи [4, с. 31–38]. Д. Ю. Чупрій, заперечуючи спадкування цифрового контенту як комплексного об'єкта, все ж допускає перехід до спадкоємців окремих прав інтелектуальної власності в межах цього контенту [5, с. 54–59].

Інша позиція зводиться до можливості спадкування досліджуваного об'єкта [6, с. 147–150; 7, с. 76, 77; 8, с. 220].

Для оптимізації спадкування акаунтів та їх контенту К. Г. Некіт пропонує звернутися до інституту довірчої власності та передбачити перспективу призначення довірчого власника виконавцем заповідальних розпоряджень щодо цифрового майна. Дослідниця наголошує на доцільності використання моделі саме довірчої власності, а не призначення виконавця заповіту. Це пояснюється нею тим, що, по-перше, такий підхід більше відповідає світовій практиці, та, по-друге, в межах інституту права довірчої власності може бути краще визначена й забезпечена відповідальність довірчого власника перед бенефіціарами [9, с. 273].

Окремо має бути відзначена позиція В. О. Токаревої та В. С. Личко про надання доступу до акаунта померлої особи в обмежених цілях, не замінюючи при цьому спадкодавця у відносинах із соціальною мережею, що може стати ефективним засобом охорони інтересів спадкодавця та третіх осіб, з якими він міг листуватися [10, с. 44]. Проте залишається нез'ясованою точка зору зазначених правників стосовно можливості застосування універсального спадкового правонаступництва в окресленому випадку.

Попри значний обсяг наукових розробок і публікацій, питання правових наслідків смерті користувача акаунта в соціальній мережі та можливості включення до складу спадщини прав на акаунт залишається дискусійним і остаточно не вирішеним. Це зумовлено відсутністю законодавчого регулювання спадкування такого об'єкта, динамічним розвитком технологій та спонукає до ретельного наукового аналізу відповідних правовідносин і викладення власної позиції стосовно окреслених вище проблем.

Мета дослідження полягає у визначенні правового режиму акаунта в соціальній мережі в спадкових правовідносинах і з'ясуванні можливості застосування

конструкції універсального спадкового правонаступництва в разі смерті користувача акаунта.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Дослідження будь-якого правового явища базується на певній методології правового пізнання. Відповідно до поставленої мети цієї статті було використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, що забезпечило комплексний підхід до вивчення правового регулювання спадкування акаунтів у соціальних мережах у зарубіжних правопорядках та можливості його запровадження до національного законодавства.

Методологічною основою дослідження є *діалектичний* метод пізнання, який використовувався як наскрізний на всіх етапах пізнавального процесу. Застосування цього методу дало змогу розглянути предмет вивчення – акаунт у соціальній мережі – з урахуванням його багатогранності та з'ясувати сутність понять, що використовуються під час вивчення конкретного правового явища. Це дозволило всі правові явища й поняття, досліджені в статті, вивчати в єдності та суперечності їх протилежностей.

За допомогою *системно-структурного* методу аналізувалася проблематика співвідношення таких елементів акаунта в соціальній мережі, як обліковий запис і вміст, а також зв'язки між ними. Це дозволило розкрити цілісність досліджуваного явища, виявити його внутрішні елементи та зв'язки.

Метод *аналізу* використано при вивченні наукових напрацювань у сфері спадкування цифрових активів вітчизняних та зарубіжних учених.

За допомогою методу *узагальнення* зафіксовано визначальні ознаки цифрової речі як об'єкта цивільних прав.

Формально-логічний (догматичний) метод як один зі спеціально-наукових методів, застосовувався під час аналізу змісту норм спадкового законодавства шляхом їх вивчення та інтерпретації, а також матеріалів судової практики. У статті за допомогою цього методу досліджуються законодавчі акти, що стосуються спадкування, цифрових речей, віртуальних активів.

Порівняльно-правовий метод дозволив виявити схожі та відмінні підходи у вирішенні аналогічних проблем, розглянутих у межах предмета дослідження цієї праці, у Німеччині, Франції, Іспанії, Естонії та деяких інших країнах, що дало можливість урахувати євроінтеграційні процеси України та виявити напрями адаптації національного спадкового законодавства до законодавства країн ЄС з метою визначення доцільності запровадження нормативного регулювання спадкування прав на акаунт у соціальній мережі.

За допомогою методу *моделювання* встановлено наслідки запровадження до цивільного законодавства України такого об'єкта спадкового правонаступництва як право на акаунт у соціальній мережі. Цей методологічний підхід надав можливість сформулювати загальний висновок щодо недоцільності спадкування

прав на акаунт і окреслити основні аргументи як теоретичного, так прикладного порядку на користь такого підходу.

Теоретичною основою цієї статті стала низка наукових праць українських і зарубіжних фахівців, які присвятили свої розробки дослідженню обороту віртуальних активів, цифрових речей та акаунтів у соціальних мережах.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Основу спадкування країн романо-германської правової сім'ї становить принцип універсального спадкового правонаступництва, який зародився в Стародавньому Римі та полягає в забезпеченні безперервного посмертного переходу прав та обов'язків від спадкодавця до спадкоємця за умови їх відчужуваності. Традиційне, класичне спадкування вважається універсальним правонаступництвом, що передбачає перехід до спадкоємця спадщини як єдиного цілого. У такий спосіб досягається стабільність майнового обороту та відбувається заміна суб'єкта правовідношення при незмінності самого об'єкта. Безперервність спадкового правонаступництва чітко простежується у правилі про зворотню силу прийняття спадщини, сформульованого у ч. 5 ст. 1268 ЦК України, згідно з яким незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини. Водночас постійне ускладнення цивільного обороту, поява нових прав та обов'язків, необхідність застосування додаткових способів захисту суб'єктів спадкових правовідносин спонукає до перегляду здавалося б непорушних постулатів універсальності в спадковому праві. Зокрема, сама можливість застосування конструкції спадкового правонаступництва у разі смерті користувача акаунта в соціальній мережі не є настільки очевидною, як, скажімо, при спадкуванні права власності на нерухоме майно, та залежить передусім від правового режиму акаунта.

Наукою ще не вироблено системного концептуального розуміння цифрових об'єктів спадкового правонаступництва, хоча потреба в цьому існує та особливо актуалізувалася останнім часом. Цивілістика не знала серйозних спорів про об'єкти спадкування, та полеміка точилася переважно навколо одного питання: спадщина – це сукупність речей та майна [11, с. 62, 63; 12, с. 1–3], охоплює виключно належні спадкодавцеві права та обов'язки [13, с. 120; 14, с. 13] або є сукупністю прав, обов'язків і майна [15, с. 41]. У ст. 1218 ЦК України закріплене важливе концептуальне положення про те, що склад спадщини охоплює всі права й обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини та не припинилися внаслідок його смерті. Спадщині як специфічному об'єкту цивільних прав властиві такі визначальні ознаки:

1. Локальний характер, що пояснюється її існуванням лише в межах спадкових правовідносин.

2. Є складним об'єктом, оскільки об'єднує всю сукупність належних спадкодавцеві прав та обов'язків. З цього випливає, що прийняття спадщини може від-

буватися щодо всього спадкового майна. Спадкоємець не вправі прийняти частину спадщини, а від іншої – відмовитися. Спадкоємець, який прийняв частину спадщини, вважається таким, що прийняв усю спадщину.

3. Має чітко визначені темпоральні межі існування – з дня смерті спадкодавця і до моменту оформлення спадкоємцем права на спадщину, що пов'язано з отриманням ним свідоцтва про право на спадщину. Після отримання такого свідоцтва відповідне майно набуває іншого правового режиму. З цього приводу Верховний Суд зазначив, що свідоцтво про право на спадщину – це документ, який посвідчує перехід права власності на спадкове майно від спадкодавця до спадкоємців. Видачею свідоцтва про право на спадщину завершується оформлення спадкових прав [16].

При визначенні спадщини застосовується методологічний підхід, згідно з яким майнові права включаються до складу спадщини, а немайнові – ні. Це узгоджується із законодавчим приписом п. 1 ч. 1 ст. 1219 ЦК України про те, що до складу спадщини не входять особисті немайнові права. Тому права й обов'язки спадкодавця для наділення їх властивостями елементу складу спадщини мають належати йому на час відкриття спадщини та не бути нерозривно пов'язаними з особою померлого.

У правовій доктрині наголошується на недостатній урегульованості об'єктів спадкового правонаступництва. Незважаючи на те, що норми спадкового законодавства новітнього періоду кількісно значно збільшилися, їх нечітке формулювання подекуди викликає проблеми щодо практичного застосування. Крім того, попри зовні достатню деталізованість, у тексті закону існує чимало прогалів, відсутнє правове регулювання особливостей спадкування певних об'єктів цивільного обороту в належному обсязі. Все це нерідко призводить до неоднозначного розуміння того, чи може певне право або обов'язок бути об'єктом спадкового правонаступництва [13, с. 58]. І така неоднозначність щодо можливості спадкування стосується й прав на акаунт у соціальній мережі.

Не викликає сумнівів, що правові режими матеріального та цифрового майна істотно відрізняються. Певною мірою цифрове майно наближене до інтелектуальної власності, де категорія «власність» застосовується дещо в іншому значенні, ніж право власності як речове право. Невипадково окремі науковці розглядають цифрову річ як проміжну ланку між об'єктами права інтелектуальної власності та класичними об'єктами права власності.

Стосовно цілої низки цифрових об'єктів важко розділити майнову та немайнову складові, адже мета кожного акаунта – задоволення потреб як економічного, так і неекономічного характеру [17, с. 1198]. Тому смерть користувача акаунта в соціальній мережі в окремих випадках може породжувати перехід майнових прав, що регулюється спадковим правом, та немайнових прав, що за загальним правилом спадковим правом не допускається.

Станом на 2024 рік акаунти в соціальних мережах залишаються поза нормативним регулюванням в Україні, незважаючи на спроби надати цьому явищу

правового обрамлення. За своєю сутністю досліджуваний об'єкт має певну схожість із цифровою річчю, поняття якої закріплено в ч. 1 ст. 179–1 ЦК України. Так, цифровою річчю визнається благо, що створюється та існує виключно в цифровому середовищі та має майнову цінність. Цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага. До видів об'єктів цивільних прав, поряд із речами, грошима, цінними паперами, роботами та послугами, результатами інтелектуальної, творчої діяльності, інформацією, іншими матеріальними та нематеріальними благами, віднесено й цифрові речі (ст. 177 ЦК України).

Навіть неглибокий аналіз вміщеної у ч. 1 ст. 179–1 ЦК України дефініції переконує, що в ній сформульоване досить загальне, навіть поверхове поняття «цифрова річ», до якої належать: віртуальний актив, цифровий контент та інші блага, що створюються та існують виключно в цифровому середовищі. У пояснювальній записці до проекту Закону «Про внесення змін до ЦК України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» до цифрових речей пропонувалося віднести онлайн-обліковий запис, гроші та цінні папери, що існують виключно в цифровій формі [18]. Р. А. Майданик наголошує, що цифровою річчю особи визнається цифровий контент, обліковий запис електронної пошти або інший онлайн-обліковий запис, на який вона має право [19, с. 272].

Додатково Законом України «Про цифровий контент та цифрові послуги» [20] урегульовані відносини між виконавцем і споживачем щодо надання цифрового контенту та / або цифрових послуг. Це, на думку Г. І. Воєводіної, дозволяє інтегрувати віртуальні активи до традиційних правових категорій, таких як власність, спадщина, договори купівлі-продажу, що створює чіткі правові рамки для їх використання й обігу [21, с. 210].

На жаль, довгоочікувана поява в законодавстві поняття цифрової речі мало спростила розуміння того, як відбувається оборот цифрових об'єктів у цілому. При цьому окремі дослідники для цілей спадкування пропонують розглядати цифрові активи як фізичні документи або контент, розміщений на жорсткому диску або USB-накопичувачі [22, с. 120].

З'ясовуючи правовий режим акаунта в соціальній мережі, слід передусім указати, що технічно він охоплює дві складові – обліковий запис і вміст.

Обліковий запис – набір відомостей, що передаються користувачем певній комп'ютерній системі. Кожен обліковий запис містить ім'я користувача та пароль і є об'єктом певного рівня захисту.

У п. 31 ст. 1 Закону України «Про авторське право та суміжні права» [23] обліковий запис визначений як формалізований згідно із стандартами мережі Інтернет запис на комп'ютерному обладнанні (комп'ютерах, серверах), підключеному до мережі Інтернет, що ідентифікує користувача (наприклад власника вебсайту) на такому обладнанні, містить дані про доступ до частини каталогів і комп'ютерної програми, комп'ютерного обладнання, а також визначає права такого доступу, що надають можливість володільцю облікового запису додавати, видаляти, змінювати цифровий контент і дані вебсайту, надавати доступ до вебсайту або його

частини, окремих даних іншим особам, припиняти функціонування такого веб-сайту або його частини в межах облікового запису.

Отже, обліковий запис забезпечує доступ до блага, але не є самим благом, позбавлений творчого характеру, що не дозволяє віднести його до об'єктів права інтелектуальної власності. Більш того, обліковий запис навіть не є об'єктом цивільних прав. З цього приводу А. С. Сліпченко та С. О. Сліпченко обґрунтовано зазначають, що обліковий запис – це лише результат фіксування даних у вигляді цифрового коду, які дозволяють комп'ютерному обладнанню ідентифікувати, розпізнавати певного користувача та межі його доступу до тих чи інших інтернет-ресурсів [24, с. 74].

Вміст акаунта охоплюють розміщені в ньому відомості чи дані в електронній формі. Залежно від того, які саме дані зберігаються в акаунті, вони можуть підпадати під правовий режим об'єкта авторського права та/або суміжних прав. Віднесення вмісту акаунта до того чи іншого виду результатів інтелектуальної діяльності зумовлено особливостями його створення (творчий характер) та ведення користувачем. Про творчий характер акаунта може свідчити оформлення сторінки, підбір оригінальних текстів, створення відео тощо. З цього випливає, що акаунт є цінним не сам по собі, а через його вміст, тобто дані та інформацію, які належать до категорії оборотоздатних. І саме така властивість як майнова цінність і зумовлює інтерес спадкоємця до акаунта померлої особи.

Якщо в акаунті розміщені об'єкти авторського права та/або суміжних прав, то його вміст охоплюється поняттям «цифровий контент». Згідно з п. 65 ст. 1 Закону України «Про авторське право та суміжні права» [23] цифровий контент – це будь-які відомості чи дані в електронній (цифровій) формі, що містять об'єкти авторського права та/або суміжних прав і можуть зберігатися та/або поширюватися у вигляді одного або декількох файлів (частин файлів), записів у базі даних на зберігаючих пристроях комп'ютерів, серверів тощо в мережі Інтернет.

Тож акаунт у соціальній мережі об'єднує два елементи з різною правовою природою та підпорядковані різним правовим режимам, що вступають у конфлікт при вирішенні питання про отримання доступу до акаунта третіми особами без згоди користувача.

Причому технічна сторона певних об'єктів стала настільки визначальною для з'ясування їх правової сутності, що не в усіх випадках вдається правильно описати такі об'єкти на рівні правового регулювання. Напевне в цьому криється причина відсутності закріплення в цивільному законодавстві України правових наслідків смерті користувача акаунта в соціальній мережі. Потреба в чітких визначеннях і правових нормах стає дедалі нагальнішою, оскільки розвиток технологій і ринку віртуальних активів продовжує набирати обертів, і Україні важливо адаптувати своє законодавство до сучасних міжнародних стандартів і практик.

Ці питання фрагментарно та доволі побічно визначаються на рівні правил власників вебсайтів. Так, корпорація Мета в межах свого продукту Facebook надає можливість указати особу (хранителя), яка отримує певні можливості щодо ака-

унта в разі смерті його користувача. Такий акаунт отримує статус «пам'ятний акаунт», і хранителю надається право супроводжувати акаунт у пам'ятному статусі чи видалити такий акаунт без можливості його відновлення в майбутньому. Хранителем може бути призначена лише особа, яка є «другом» цього акаунту та не обов'язково має належати до кола спадкоємців користувача. Хранитель наділений можливістю змінювати фото профілю із завантажених раніше світлин, відповідати на запити про дружбу. Проте Facebook більше не рекомендуватиме додати померлу особу в друзі або привітати її з днем народження. Однак близькі, як і раніше, зможуть бачити старі дописи та фотографії. Тобто після смерті користувача зміна його акаунта неможлива, як і повноцінне використання.

За аналогією з Facebook, Instagram так само встановлює пам'ятний статус для акаунта померлого користувача, проте не дозволяє призначати осіб, які можуть отримати доступ до такої сторінки. Провайдер самостійно вчиняє необхідні дії з обліковим записом.

У Google існує сервіс «про всяк випадок», який надає можливість користувачеві відкрити доступ певній особі до свого акаунта в разі його неактивності. Йдеться не лише про смерть, а й про інші випадки тривалого невикористання акаунта, і в цьому разі такій особі надається доступ до диска, електронної пошти та інших сервісів.

Компанія Apple запустила нову функцію Digital Legacy («Цифрова спадщина»), що дозволяє користувачам iPhone, iPad і Mac обрати цифрового спадкоємця, який зможе отримати доступ після смерті користувача до його облікового запису iCloud та інших файлів, серед яких світлини, повідомлення, нотатки, завантажені програми, резервні копії пристроїв тощо.

Таким чином, наведені вище правила соціальних мереж відбивають нематеріальну цінність акаунта й охоплюють потребу в збереженні пам'яті про близьку людину (установлення відповідного статусу та мінімальна можливість зміни вмісту акаунта), а також забезпеченні таємниці особистого життя померлого (обмежене коло повноважень, яким наділена довірена особа).

Причому положення правил власників вебсайтів, які стосуються наслідків смерті користувачів акаунтів, не є регулятором спадкових правовідносин, що регламентуються передусім на рівні ЦК України. Крім того, навіть у цих положеннях, які суттєво різняться та не містять єдиного підходу в регулюванні досліджуваного питання, фактично визначається лише право обмеженого доступу до акаунта померлої особи, що не узгоджується із сутністю універсального спадкового правонаступництва. Тому правила соціальних мереж лише частково заповнюють прогалини законодавства стосовно наслідків смерті користувача та визначення долі його акаунта. Між тим, правове регулювання має визначити контури нашого цифрового «загробного життя».

Невипадково С. С. Аліна стверджує про реальну загрозу формування альтернативного регулювання відносин спадкування цифрових об'єктів і появу можливості нівелювання усталених принципів спадкового та загалом приватного права

при формуванні неофіційного правопорядку в межах віртуальних відносин [25, с. 191].

Посмертна доля цифрових активів актуалізує проблему дотримання конфіденційності приватного життя людини. В сучасних умовах право на повагу до приватного життя є окремою категорією, яка не обмежується лише особистим простором, а включає й інформаційну сферу існування людини. З однієї сторони, глобалізація, науково-технічний прогрес, цифровізація суспільства створюють оптимальні умови для подальшого розвитку особи, надають максимальні можливості для її навчання та комунікації, з іншої – зумовлюють істотні порушення приватного життя людини. Крім того, розширення можливостей сучасних технологій щодо обробки та поширення інформації аналогічно загострює проблему недоторканності приватного життя. І це питання в аспекті досліджуваної проблематики набуває не лише правового, а й яскраво морального забарвлення. В юридичній літературі забезпечення конфіденційності та безпеки особистих даних віднесено до основних викликів для цифрових прав суспільства [26, с. 112].

Не викликає сумніву, що листування, яке веде користувач акаунта в соціальній мережі, має підпадати під гарантії про таємницю листування, закріплені у ст. 31 Конституції України та ст. 163 ЦК України. Крім того, у ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначено, що кожен має право на повагу до свого приватного та сімейного життя, до свого житла та кореспонденції. Також у ст. 12 Загальної декларації прав людини встановлено, що ніхто не може зазнавати безпідставного втручання в його особисте й сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

На мою думку, надання повного доступу до вмісту акаунта в соціальній мережі померлої особи її спадкоємцям, у тому числі щодо листування, матиме наслідком порушення приватності особи. А посмертна конфіденційність заслуговує на посмертний захист.

У зарубіжній правовій доктрині підкреслюється взаємодія спадкового, договірної та особистого права, зокрема, захисту даних. Особливо це стосується посмертної конфіденційності, недоторканності приватного життя та прав третіх осіб [27, с. 212]. А. Verlee додає до цього, що коли родичі померлого отримують доступ до його акаунта, їм відкривається значно більше, ніж він готовий був поділитися за життя. Йдеться про дуже особисту інформацію, таку як політичні та сексуальні уподобання. У зв'язку з цим постає питання збереження права на недоторканність приватного життя людини після її смерті [28, с. 256].

Хоча інші автори в аспекті викладеного наводять цікаві контраргументи на користь можливості спадкування цифрових активів. Так, Т. Mikk та К. Sein наголошують, що навряд чи хтось буде заперечувати можливість спадкування автомобіля на тій підставі, що у бардачку можуть бути листи або фотографії, пов'язані з померлим або його партнерами по спілкуванню, які спадкоємець не повинен

бачити через особистий або інтимний зміст. Проте багато постачальників онлайн-послуг саме через це відмовляють спадкоємцям у доступі до електронної пошти, облікового запису спадкодавця. Втім питання доступу до цифрових активів померлого має для спадкоємців практичний характер: неможливо використовувати активи та виконувати зобов'язання перед кредиторами, якщо активи не до кінця відомі та немає можливості доступу до них [22, с. 117].

В іноземних правопорядках активно робляться спроби врегулювати відносини, пов'язані зі смертю користувача акаунта в соціальній мережі. Наприклад, в Іспанії прийнято Закон «Про захист персональних даних та гарантіях цифрових прав», в якому унормоване положення про цифровий заповіт. Згідно зі ст. 96 цього Закону доступ до контенту померлої особи регулюється за такими правилами: 1) члени сім'ї померлого, а також його спадкоємці можуть отримати доступ до акаунта або дати інструкції стосовно його використання чи видалення; проте вказані особи не можуть отримати доступу до акаунта померлого, якщо він за життя заборонив це; 2) виконавець заповіту може звернутися з проханням отримати доступ до акаунта померлого відповідно до розпоряджень його користувача; 3) у разі смерті неповнолітніх осіб ці повноваження можуть також здійснюватися їх законними представниками або прокуратурою, яка діятиме за власної ініціативи або за зверненням заінтересованої фізичної або юридичної особи.

Рішення про збереження або видалення особистих профілів померлого в соціальних мережах може прийматися, якщо користувач за життя особисто не вирішив цього питання [29].

У 2014 році в штаті Делавер (США) ухвалено закон, що регулює доступ до цифрового майна та цифрових акаунтів. Відповідно до цього закону цифровим акаунтом є електронна система для створення, генерування, відправлення, поширення, спілкування, отримання, зберігання, відображення, обробки інформації, яка надає доступ до цифрового майна, що існує або може існувати, зберігається на будь-якому цифровому пристрої незалежно від власності на такий цифровий пристрій, на якому цифрове майно зберігається, у тому числі email-акаунти, акаунти в соціальних мережах, страхові, фінансові, податкові та інші акаунти. Допускається призначення фідусіарія (особистого представника, передбаченого заповітом), який контролюватиме акаунти померлого та його цифрове майно та може передати доступ до них певному члену сім'ї померлого [30].

Естонське законодавство дозволяє спадкоємцю отримати доступ до цифрових активів особи після її смерті. Це зумовлено принципом універсального спадкового правонаступництва та означає, що спадкування цифрових об'єктів підпорядковується тим самим правилам, що й передача права власності на матеріальні об'єкти, і, наприклад, прав та обов'язків, що випливають з договору купівлі-продажу. Метою принципу універсального спадкового правонаступництва є збереження цілісності спадкового майна в інтересах не лише спадкоємців, а й кредиторів, які мають право вимоги щодо спадщини. Стосовно електронного облікового запису до складу спадщини входить сукупність прав та обов'язків,

що впливають із контракту між спадкодавцем і постачальником послуг Інтернету. Як правонаступник користувача, спадкоємець заміняє останнього в правовідношенні в силу закону та не повинен вважатися третьою особою, якій слід відмовити в доступі до акаунта користувача. Водночас спадкування відбувається лише щодо майна, а не особистості померлого [22, с. 118–120].

Французьким Законом «Про цифрову республіку» від 07.10.2016 було внесено зміни до Закону «Про інформаційні технології та свободи» шляхом введення ст. 40–1, що регулює порядок розпорядження даними особи після її смерті. Згідно з цією статтею особа може зробити посмертні розпорядження (*directives*), які поділяються на загальні (*générales*), що встановлюють волю особи стосовно використання всієї сукупності даних про неї, та спеціальні (*particulières*), якими встановлюється воля особи на розпорядження конкретними даними. Спеціальні розпорядження реєструються в оператора інформаційної системи. Зокрема, можна розпорядитися своїм акаунтом у соціальній мережі. Якщо користувач не залишив жодних розпоряджень, його спадкоємці мають право звернутися до оператора інформаційної системи з вимогою про видалення акаунта із загального доступу. При цьому всі витрати несе володілець соціальної мережі [31].

Зарубіжні правопорядки пропонують модель управління таких цифрових активів, як акаунт у соціальній мережі, відповідно до якої призначена особа виступає посередником між бажаннями покійного та його даними, а також має задовольняти потреби та запити членів сім'ї померлого користувача, його друзів у мережі.

Уже хрестоматійним стало рішення Верховного Суду Німеччини від 12.07.2018, яким були задоволені вимоги батьків неповнолітньої особи до соціальної мережі про надання доступу до облікового запису їхньої доньки, загиблої за нез'ясованих обставин. Позивачі стверджували, що отримання доступу до акаунта їм необхідно з метою з'ясування наявності чи відсутності суїцидальних намірів у доньки. Суд керувався принципом універсального спадкового правонаступництва, закріпленим у § 1922 Німецького цивільного укладення, відповідно до якого зі смертю особи його майно (спадщина) як ціле переходить до одного чи кількох інших осіб (спадкоємців). Як зазначив суд, дія цього принципу не може виключатися умовами договору між користувачем та соціальною мережею, що передбачає встановлення для акаунта «пам'ятного статусу» й обмеження його функціонала. Ця умова, визначена в односторонньому порядку в стандартизованому договорі, ставить користувача як сторону за договором у надзвичайно невідгідне становище, а тому є несправедливою та стосовно спадкових правовідносин має визнаватися недійсною.

Суд дійшов висновку, що акаунт у соціальній мережі можна прирівняти до особистих листів і щоденників, перехід яких до спадкоємців можливий для дотримання охоронюваних інтересів сім'ї. Зобов'язання надавати комунікаційну платформу за запитом користувача, а також публікувати контент і доставляти повідомлення на інший обліковий запис не пов'язані особисто з користувачем

облікового запису, мають технічний характер і можуть бути виконані на користь спадкоємця без зміни змісту зобов'язання. Правове значення переходу акаунта померлого користувача до його спадкоємця полягає в тому, що такий перехід є передумовою для спадкування активів, що зберігаються в ньому, насамперед об'єктів інтелектуальної власності, які спадкуються в загальному порядку [32].

При цьому якщо допустити в національному правопорядку можливість спадкування прав на акаунт у соціальній мережі після смерті його користувача, постане ціла низка проблем теоретичного та практичного характеру. Найбільш складним з них є з'ясування об'єкта спадкування, тобто які саме права й обов'язки стосовно акаунта включатимуться до складу спадщини.

Вважаю, що вирішення цього питання напряму залежить від вмісту акаунта, адже саме розміщені в ньому відомості та дані й становлять інтерес для спадкоємців. Невипадково К. Г. Некіт акаунт у соціальній мережі розглядає як форму зберігання інформації [33, с. 63].

В аспекті викладеного слід зробити важливе застереження про те, що «цифрова спадщина» може мати для спадкоємців не лише раціональну, матеріальну, а й «сентиментальну» цінність. У переважній більшості випадків акаунт у соціальній мережі є виключно засобом комунікації людини, що має для неї лише особисту, немайнову цінність. Зокрема, користувачі розміщують у ньому дописи, особисті світлини, аудіо та відео (reels) тощо, за допомогою яких спілкуються з іншими особами, що може мати значення в тому числі для реконструкції минулого. Створюючи акаунт і користуючись ним, особа поширює інформацію, фото, відео, опрацьовує інформацію, розміщену іншими користувачами. Слід зважати на те, що вся діяльність користувача нерозривно пов'язана з його особою, яка ідентифікується під час входження в акаунт, а також у процесі спілкування з іншими особами в соціальній мережі.

Не викликає сумніву, що ці матеріали не підпадають під правовий режим об'єкта права інтелектуальної власності мають особистий характер, адже є невіддільними від особи користувача та позбавлені майнової цінності, тобто не можуть бути вираженими в певному грошовому еквіваленті. У свою чергу відсутність майнової цінності акаунта унеможливує віднесення його до цифрової речі як об'єкта цивільних прав у силу припису ст. 179–1 ЦК України. За таких обставин права на акаунт не включаються до складу спадщини і конструкція універсального спадкового правонаступництва не застосовується.

Проте акаунт у соціальній мережі в окремих випадках може містити об'єкти, що мають майнову цінність. Йдеться про ситуацію, коли вміст акаунта охоплюється об'єктами авторського та/або суміжних прав, що наділяє акаунт економічною цінністю. Водночас отримати доступ до цих майнових благ неможливо без доступу до акаунту. Акаунт у цьому разі певною мірою схожий на зачинену скриню зі скарбами, доступ до якої можна набути, якщо в тебе є і сама скриня, і ключ до її замка.

На мою думку, права на об'єкти авторського та/або суміжних прав мають переходити до правонаступників померлого користувача соціальної мережі. Тож

об'єктом спадкового правонаступництва виступатимуть майнові права інтелектуальної власності, але не права на акаунт у соціальній мережі. Особливість досліджуваних правовідносин полягає в тому, що об'єкти права інтелектуальної власності мають цифровий спосіб фіксації. Глобальна цифровізація суспільства має наслідком не виникнення нового виду прав, поряд із речовими, зобов'язальними, а детермінує цифровий спосіб фіксації вже відомих прав. Через це поширене в юридичній літературі поняття «спадкування акаунта» є дещо умовним і не відповідає його правовому режиму.

Важливо врахувати, що за загальним правилом права на твір як об'єкт права інтелектуальної власності поділяються на дві групи – майнові й особисті немайнові. Велика Палата Верховного Суду слушно зазначила, що особисті немайнові права інтелектуальної власності та майнові права інтелектуальної власності є різними за змістом і є незалежними одні від одних [34]. Тобто в цьому випадку має місце не монолітне право, як у речовій власності, а дуалістичність прав на відповідний об'єкт, що істотно впливає на спадкове правонаступництво. Причому в авторському праві, на відміну від права власності як речового права, існує нерозривний зв'язок між автором та його твором. Цей зв'язок заснований на факті створення об'єкта й є результатом творчої праці автора твору.

Об'єктом спадкування після смерті автора є майнові права на твір, відкритий перелік яких наведений у ст. 440 ЦК України та ст. 12 Закону України «Про авторське право та суміжні права»: 1) право на використання твору; 2) виключне право дозволяти використання твору; 3) право перешкоджати неправомірному використанню твору, в тому числі забороняти таке використання; 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Якщо спадщину прийняли кілька спадкоємців, спадкове майно переходить у їх спільну часткову власність, а розмір часток визначається змістом заповіту або законом. При цьому презюмується рівність часток у спадщині кожного зі спадкоємців за законом (ч. 1 ст. 1267 ЦК України). Крім того, за правилом ч. 2 ст. 1297 ЦК України, якщо спадщину прийняло кілька спадкоємців, свідоцтво про право на спадщину видається на ім'я кожного з них, із зазначенням імені та частки в спадщині інших спадкоємців. Додатково на спадкоємця покладено обов'язок задовольнити вимоги кредитора спадкодавця саме в межах вартості спадкової частки (ст. 1282 ЦК України). Верховний Суд неодноразово висловлював правову позицію, згідно з якою при поділі спадщини між спадкоємцями слід урахувати правило ч. 1 ст. 1278 ЦК України про те, що коли спадкодавець у заповіті не розподілив спадщину між спадкоємцями, частки кожного спадкоємця в спадщині є рівними. При розподілі такої спадщини необхідно застосовувати норми, що регулюють правовідносини спільної часткової власності [35; 36]. Таким чином, за загальним правилом спадщина переходить у спільну часткову власність спадкоємців.

Втім у разі спадкування майнових прав на твір двома та більше спадкоємцями правила про спільну часткову власність не застосовується, що зумовлено право-

вим режимом об'єкта авторського права. Права на твір спадкуються як єдине ціле, здійснюються спадкоємцями спільно та не підлягають поділу між ними. У зв'язку з цим спадкоємці позбавлені правової можливості укласти договір про поділ спадщини, що складається з майнових прав інтелектуальної власності. Верховний Суд зазначив, що у ст. 428 ЦК України передбачено конструкцію спільності прав інтелектуальної власності. Законодавець не пов'язує спільну належність прав інтелектуальної власності з правовим режимом спільної власності, оскільки вона притаманна для речових відносин. У тому разі, якщо один із суб'єктів, яким спільно належать певні права інтелектуальної власності, вибуває з цих правовідносин унаслідок тих чи інших підстав (зокрема, внаслідок смерті), то його спадкоємець (спадкоємці) можуть заявляти вимогу про визнання права інтелектуальної власності. Утім до відповідних правовідносин не застосовуються положення статей 355, 368, 1226 ЦК України [37].

Проте, навіть якщо поширити правила про спадкування майнових прав інтелектуальної власності на об'єкти, розміщені в акаунті за умови, що вони підпадають під ознаки твору, твору образотворчого мистецтва, фотографічного твору тощо, то виникнуть складнощі, пов'язані зі здійсненням спадкоємцями своїх прав на спадщину. Йдеться передусім про неможливість отримати свідоцтво про право на спадщину, що видається нотаріусом, який завів спадкову справу. Це пов'язано з необхідністю отримання доступу до акаунта, що технічно зробити важко, зважаючи на викладені вище правила адміністраторів соціальних мереж. Видача свідоцтва про право на спадщину, до складу якої входять майнові права інтелектуальної власності, здійснюється за загальними положеннями оформлення спадщини, що суворо формалізовані, а спеціальних норм і методичних рекомендацій стосовно посмертного переходу прав на акаунт наразі не існує. Тому нотаріус під час оформлення прав на твір вимагатиме від спадкоємців документи про підтвердження належності авторських прав спадкодавцю, зокрема, свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір. Не викликає сумніву, що стосовно творів, розміщених користувачем в акаунті, процес підтвердження належності йому об'єкта авторського права стає практично неможливим.

Додатково виникне складне питання встановлення вартості творів, що містяться в акаунті. А це має важливе правове значення для визначення розміру обов'язкової частки в спадщині, обсягу задоволення вимог кредиторів тощо. Вартість спадкової частки впливає на розмір податку при спадкуванні нерезидентами, а також особами, які не є членами сім'ї спадкодавця першого та другого ступеня споріднення (ст. 174 ПК України).

Крім того, можлива ситуація, за якої ніхто, крім спадкодавця, не знає про наявність акаунта в соціальній мережі. Особливо проблема загострюється в тих випадках, коли обраний логін користувача не збігається з його прізвищем, ім'ям, по батькові. Л. М. Загоруй та І. С. Загоруй пропонують до пошуків об'єктів цифрової спадщини залучати адвокатів, нотаріусів і самих спадкоємців [7, с. 78].

Водночас навіть із урахуванням залучення до пошуку акаунта в соціальній мережі широкого кола суб'єктів, відповідна інформація не закріплена в державних реєстрах, як, наприклад, стосовно права власності на нерухоме майно.

Важливо відмежовувати право доступу до акаунта користувача в соціальній мережі від спадкового правонаступництва. Це пояснюється тим, що надання технічного доступу до акаунта померлої особи не є спадкуванням у розумінні універсального спадкового правонаступництва. Тим більше, навіть якщо такий доступ і надається у виняткових випадках, він має обмежений характер. Акаунт у соціальній мережі призначений для спілкування, а тому нерозривно пов'язаний з особою користувача. Передача прав на акаунт спадкоємцям останнього унеможливить функціональне використання акаунта. Адже в такому разі від імені померлої особи користуватися акаунтом будуть її спадкоємці. Тому більш переконливою видається позиція, згідно з якою до спадкоємців переходить право на вміст акаунта за умови, що він містить об'єкти авторського та/або суміжних прав.

У сучасних реаліях, коли використання акаунта в соціальних мережах усе більше змінюється в сторону комерціалізації та розвитку творчої складової, вирішальне значення при вирішенні питання про передачу цифрових активів у порядку спадкування має бути відведене волі спадкодавця. Наприклад, особа може скласти секретний заповіт, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Особа, яка склала секретний заповіт, подає його в заклеєному конверті нотаріусові. На конверті має бути підпис заповідача. Нотаріус ставить на конверті свій посвідчувальний напис, скріплює печаткою і в присутності заповідача поміщає його в інший конверт та опечатує. Не викликає сумніву, що в секретному заповіті можуть міститися дані про логін і пароль користувача акаунта в соціальній мережі.

Крім того, у процесі проведення рекодифікації цивільного законодавства можна запропонувати закріпити положення про спеціальні заповідальні розпорядження стосовно акаунтів у соціальних мережах за аналогією з так званими «банківськими заповітами», що дозволяють розпорядитися виключно долею коштів на банківському рахунку (ст. 1228 ЦК України).

Проте навіть за наявності заповіту, в якому зроблені розпорядження щодо акаунта в соціальній мережі, спадкування в класичному розумінні не виникає, а йдеться лише про надання доступу до акаунту певним особам на підставі висловленої волі користувача.

На сучасному етапі ще не накопичений необхідний масив знань про акаунти в соціальних мережах, який би дозволив виробити для них загальне поняття та загальний правовий режим. Тож це питання потребує подальшого теоретичного обґрунтування та законодавчого закріплення. Водночас в умовах відсутності нормативного регулювання досліджуваних правовідносин з метою недопущення правового колапсу доцільно застосовувати існуючі правові механізми, зокрема, спадкування майнових прав інтелектуальної власності.

ВИСНОВКИ

Як демонструє проведене дослідження, акаунт у соціальній мережі має складну природу та охоплює два елементи – обліковий запис і вміст. Оскільки обліковий запис є набором певних відомостей, що передаються користувачем комп'ютерній системі, не має творчого характеру, майнової цінності, забезпечує доступ до блага, але не є самим благом, то за своєю сутністю не належить до об'єктів цивільних прав. Через це обліковий запис позбавлений такої властивості як оборотоздатність і не може визнаватися об'єктом спадкування. У свою чергу, вміст акаунта в окремих випадках може містити об'єкти авторського права та/або суміжних прав. У такому разі смерть користувача акаунта породжує спадкування майнових прав інтелектуальної власності на ці об'єкти, що мають цифровий спосіб фіксації.

Зважаючи на стан національного законодавства, смерть користувача акаунта в соціальній мережі не зумовлює спадкування прав на акаунт у розумінні універсального спадкового правонаступництва.

Відсутність спадкування стосовно досліджуваного об'єкта пояснюється обставинами як технічного, так і юридичного характеру. Щодо технічних перешкод слід відзначити можливість надання доступу до акаунта померлої особи. Це питання вирішується адміністратором соціальної мережі на підставі внутрішніх угод, положень, правил, які за своєю природою не є регуляторами спадкових правовідносин.

Юридичні перешкоди пов'язані з двома аспектами. По-перше, необхідністю дотримання таємниці особистого життя користувача та третіх осіб, яка не може бути гарантована в разі надання доступу до акаунта спадкоємцям користувача. По-друге, з'ясуванням об'єкта спадкування, адже право на акаунт у соціальній мережі не може виступати елементом складу спадщини та переходити до спадкоємця за аналогією з правом власності як речовим правом, що належало спадкодавцеві за життя.

Хоча національне законодавство та правова наука досягли певного прогресу в регулюванні віртуальних активів, доцільно нормативно закріпити заповідальні розпорядження щодо акаунтів у соціальних мережах. За наявності такого заповідального розпорядження спадкоємець померлого користувача отримає право доступу до акаунта й обмежене користування ним, що не є спадкуванням у класичному розумінні цього терміна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Основи законодавства про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 №2801-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 31.12.2024).
- [2] Verbeke, A.-L. P. G., & Leleu, Y.-H. Harmonization of the Law of Succession in Europe (June 17, 2010). Towards a European Civil Code, Fourth Revised and Expanded Edition. P. 459–479, A. S. Hartkamp, Martijn W. Hesselink, E. H. Hondius, Chantal Mak & C. Edgar du Perron, eds., Kluwer Law International, 2011. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1763147 (дата звернення: 31.12.2024).

- [3] Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Вид. дім «Ар-тЕк», 2020. 128 с.
- [4] Мілевська А. О., Петричук М. В. Проблематика включення віртуальних об'єктів до складу спадщини. *Ірпінський юридичний часопис*. 2019. Вип. 2. С. 31–38.
- [5] Чупрій Д. Ю. Правова природа акаунтів як потенційних об'єктів спадкування. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 1. С. 54–59.
- [6] Кривенко Ю. В. Актуальні проблеми спадкування акаунтів соціальних мереж. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 147–150. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2024/34.pdf
- [7] Загоруй Л. М., Загоруй І. С. Цифрова спадщина: проблеми формування і перспективи. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2024. № 1. С. 71–82.
- [8] Ясечко С. В. Цифровий спадок в епоху діджиталізації. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 20 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України»; Наук. Парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 218–221.
- [9] Некіт К. Г. Право приватної власності в інформаційному суспільстві: теорія і практика : монографія. Одеса : Гельветика, 2021. 554 с.
- [10] Токарева В. О., Личко В. С. Спадкування об'єктів в мережі інтернет: досвід західних держав. *Часопис цивілістики*. 2024. Вип. 53. С. 41–46.
- [11] Ходико Ю. Є. Правова природа об'єкта спадкового правовідношення. *Право і суспільство*. 2016. № 5. С. 59–64.
- [12] Жилінкова І. В. Актуальні питання спадкового права України : матеріали до семінару. Харків : Ксилон, 2009. 340 с.
- [13] Спадкове право: крізь призму судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. 536 с.
- [14] Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко, С. Я. Рабовська, Л. О. Карамаза та ін. ; за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Вид. Фурса С. Я. ; КНТ, 2007. 1126 с.
- [15] Шишка Р. Б., Сопілко І. М., Козирева В. П. Спадкове право в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. проф. Р. Б. Шишки. Київ : Ліра-К, 2015. 216 с.
- [16] Постанова Верховного Суду від 27.11.2024, судова справа № 715/3010/21, провадження № 61-16989св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123410651> (дата звернення: 31.12.2024).
- [17] Grochowski M. Inheritance of the Social Media Accounts in Poland. *European Review of Private Law*. 2019. № 5. P. 1195–1206. URL: <https://ssrn.com/abstract=3470427> (дата звернення: 31.12.2024).
- [18] Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України, спрямованих на розширення кола об'єктів цивільних прав» від 17.12.2021 № 6447. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/38588> (дата звернення: 31.12.2024).
- [19] Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. Одеса : Гельветика, 2021. 690 с.
- [20] Про цифровий контент та цифрові послуги : Закон України від 10.08.2023 № 3321-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text> (дата звернення: 31.12.2024).
- [21] Воеводіна Г. І. Наукова дискусія щодо визначення віртуального активу в Україні: від програмного коду і нематеріального блага до цифрової речі. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Том 31. № 3. С. 198–221.

- [22] Mikk T., Sein K. Digital Inheritance: Heirs' Right to Claim Access to Online Accounts under Estonian Law. *Juridica International*. 2018. Vol. 27. P. 117–128.
- [23] Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 №2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 31.12.2024).
- [24] Сліпченко А. С., Сліпченко С. О. Цифрова річ як «новий» об'єкт «нових» цивільних правовідносин. *Право і безпека*. 2023. №4. С. 68–81.
- [25] Аліна С. С. Огляд досвіду впровадження електронного заповіту в умовах формування концепту електронного (цифрового) спадку. *Право та державне управління*. 2023. №3. С. 187–192.
- [26] Белов Д. М., Переш І. Є., Покорба І. Цифрові права людини: доктринальні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. №2. С. 110–115.
- [27] M. Esperança Ginebra Molins. Voluntades digitales: disposiciones mortis causa. *El Derecho Privado En El Nuevo Paradigma Digital*. Colegio Notarial de Cataluña Marcial Pons, 2020. P. 209–235. URL: http://www.ub.edu/jeanmonnet_dretprivateuropeu/wp-content/uploads/2020/10/El-Derecho-privado-en-el-nuevo-paradigma-digital-1.pdf (дата звернення: 31.12.2024).
- [28] Berlee A. Digital Inheritance in the Netherlands. *Journal of European Consumer and Market Law*. 2017. №6. P. 256–260. URL: <https://ssrn.com/abstract=3082802> (дата звернення: 31.12.2024).
- [29] Ley Orgánica 3/2018, de 5 de diciembre, de Protección de Datos Personales y garantía de los derechos digitales. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2018-16673> (дата звернення: 31.12.2024).
- [30] An Act to Amend Title 12 of the Delaware Code Relating To Fiduciary Assets to Digital Assets and Digital Accounts. Passed 12.08.2014. URL: <https://legiscan.com/DE/text/HB345/id/1023563> (дата звернення: 31.12.2024).
- [31] Loi une République numérique du 07.10.2016 №2016-1321. *Journal officiel électronique authentifié*. №°0235 du 08.10.2016. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/download/pdf?id=SJ9w29KN2wvvWjcmiPwHr3B0La5rYk6ys5dm_FwTPZs= (дата звернення: 31.12.2024).
- [32] Judgement of the BGH of 12.07.2018, III ZR 183/17 (Note 3), sn. 35. URL: <https://datenbank.nwb.de/Dokument/741207/> (дата звернення: 31.12.2024).
- [33] Некіт К. Г. Поняття та правова природа акаунта в соціальній мережі. *Часопис цивільстики*. 2018. Вип. 30. С. 60–65.
- [34] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.01.2019, судова справа №569/17272/15-ц, провадження №14-338цс18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80116150> (дата звернення: 31.12.2024).
- [35] Постанова Верховного Суду від 06.08.2019, судова справа №530/1682/15-ц, провадження №61-46642св18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82261655> (дата звернення: 31.12.2024).
- [36] Постанова Верховного Суду від 01.10.2018, судова справа №331/3662/17, провадження №61-38800св18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77285705> (дата звернення: 31.12.2024).
- [37] Постанова Верховного Суду від 22.01.2020, судова справа №243/6275/16-ц, провадження №61-42813св18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87144742> (дата звернення: 31.12.2024).

REFERENCES

- [1] Fundamentals of health care legislation: Law of Ukraine. (1992, November). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
- [2] Verbeke, A.-L. P. G., & Leleu, Y.-H. (2011). Harmonization of the law of succession in Europe. In A. S. Hartkamp, M. W. Hesselink, E. H. Hondius, C. Mak, & C. E. du Perron (Eds.), *Towards a European civil code* (4th revised and expanded ed., pp. 459–479). Kluwer Law International. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1763147
- [3] Concept of updating the Civil Code of Ukraine. (2020). Kyiv: ArtEk Publishing House.
- [4] Milevska, A. O., & Petrychuk, M. V. (2019). Issues of including virtual objects in inheritance. *Irpın Legal Journal*, 2, 31–38.
- [5] Chuprii, D. Yu. (2023). Legal nature of accounts as potential objects of inheritance. *Current Issues of Domestic Jurisprudence*, 1, 54–59.
- [6] Krivenko, Yu.V. (2024). Current issues of inheriting social media accounts. *Legal Scientific Electronic Journal*, 3, 147–150. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/3_2024/34.pdf
- [7] Zagorui, L. M., & Zagorui, I. S. (2024). Digital inheritance: Formation problems and perspectives. *Current Issues of Law: Theory and Practice*, 1, 71–82.
- [8] Yasechko, S. V. (2022). Digital inheritance in the digitalization era. In *Problems of Civil Law and Procedure: Proceedings of the Scientific-Practical Conference* (Pp. 218–221). Kharkiv: KhNUA.
- [9] Nekit, K. H. (2021). Private property rights in the information society: Theory and practice. Odesa: Helvetica.
- [10] Tokarieva, V. O., & Lychko, V. S. (2024). Inheritance of internet objects: Experience of Western states. *Journal of Civil Law*, 53, 41–46.
- [11] Khodiko, Yu.Ye. (2016). Legal nature of the inheritance relationship object. *Law and Society*, 5, 59–64.
- [12] Zhilinkova, I. V. (2009). Current issues of inheritance law in Ukraine: Seminar materials. Kharkiv: Ksylo.
- [13] Inheritance law: Through the prism of judicial practice. (2021). In I. V. Spasibo-Fateieva (Ed.), *Monograph* (p. 536). Kharkiv: EKUS. Fursa, S. Ya., Fursa, Ye.I., Klymenko, O. M., Rabovska, S. Ya., Karamaza, L. O., et al. (2007).
- [14] *Inheritance law: Notary. Advocacy. Court* (S. Ya. Fursa, Ed.). Kyiv: Fursa S. Ya. Publisher; KNT.
- [15] Shyshka, R. B., Sopilko, I. M., & Kozyrieva, V. P. (2015). *Inheritance law in Ukraine: a textbook* (R. B. Shyshka, Ed.). Kyiv: Lira-K.
- [16] Supreme Court of Ukraine. (2024). Decision of the Supreme Court, 27.11.2024, Case No. 715/3010/21, Proceedings No. 61-16989sv23. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123410651>
- [17] Grochowski, M. (2019). Inheritance of social media accounts in Poland. *European Review of Private Law*, 5, 1195–1206. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3470427>
- [18] Explanatory note to the draft Law of Ukraine on amendments to the Civil Code of Ukraine aimed at expanding the scope of civil rights objects. (2021). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/38588>
- [19] Recodification of civil legislation of Ukraine: Challenges of time. (2021). In N. S. Kuznetsova (Ed.), *Monograph* (p. 690). Odesa: Helvetica.
- [20] Law of Ukraine. (2023). On digital content and digital services. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text>

- [21] Voevodina, H. I. (2024). Scientific discussion on defining virtual assets in Ukraine. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(3), 198–221.
- [22] Mikk, T., & Sein, K. (2018). Digital inheritance: Heirs' right to claim access to online accounts under Estonian law. *Juridica International*, 27, 117–128.
- [23] Law of Ukraine. (2022). On copyright and related rights. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>
- [24] Slipchenko, A. S., & Slipchenko, S. O. (2023). Digital objects as 'new' entities of 'new' civil relations. *Law and Security*, 4, 68–81.
- [25] Alina, S. S. (2023). Review of electronic will implementation in the context of digital inheritance. *Law and State Governance*, 3, 187–192.
- [26] Belov, D. M., Peresh, I. Ye., & Pokorba, I. (2024). Digital human rights: Doctrinal foundations. *Analytical and Comparative Law*, 2, 110–115.
- [27] Esperança Ginebra Molins, M. (2020). Digital wills: Testamentary dispositions. In *Private Law in the New Digital Paradigm* (Pp. 209–235). Colegio Notarial de Cataluña Marcial Pons. Retrieved from http://www.ub.edu/jeanmonnet_dretprivateuropeu/wp-content/uploads/2020/10/El-Derecho-privado-en-el-nuevo-paradigma-digital-1.pdf
- [28] Berlee, A. (2017). Digital inheritance in the Netherlands. *Journal of European Consumer and Market Law*, 6, 256–260. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3082802>
- [29] Organic Law 3/2018, of December 5, on Personal Data Protection and Guarantee of Digital Rights. Retrieved from <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2018-16673>
- [30] An Act to Amend Title 12 of the Delaware Code Relating to Fiduciary Assets to Digital Assets and Digital Accounts. (2014). Retrieved from <https://legiscan.com/DE/text/HB345/id/1023563>
- [31] Loi une République numérique. (2016). *Journal Officiel Électronique Authentifié*, 235, October 8. Retrieved from https://www.legifrance.gouv.fr/download/pdf?id=SJ9w29KN2wvWjcmiPwHr3B0La5rYk6ys5dm_FwTPZs=
- [32] Judgment of the BGH of July 12, 2018, III ZR 183/17. Retrieved from <https://datenbank.nwb.de/Dokument/741207>
- [33] Nekit, K. H. (2018). Concept and legal nature of social media accounts. *Journal of Civil Law*, 30, 60–65.
- [34] Supreme Court of Ukraine. (2019). Decision of the Grand Chamber, 13.01.2019, Case No. 569/17272/15-ts, Proceedings No. 14-338ts18. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80116150>
- [35] Supreme Court of Ukraine. (2019). Decision of the Supreme Court, 06.08.2019, Case No. 530/1682/15-ts, Proceedings No. 61-46642sv18. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82261655>
- [36] Supreme Court of Ukraine. (2018). Decision of the Supreme Court, 01.10.2018, Case No. 331/3662/17, Proceedings No. 61-38800sv18. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77285705>
- [37] Supreme Court of Ukraine. (2020). Decision of the Supreme Court, 22.01.2020, Case No. 243/6275/16-ts, Proceedings No. 61-42813sv18. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87144742>

Олександр Євгенович Кухарєв

Доктор юридичних наук, професор
Професор кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту № 5
Харківський національний університет внутрішніх справ
61080, проспект Льва Ландау, 27, Харків, Україна

Oleksandr Ye. Kukhariev

Doctor in Law, Professor
Professor of the Department of Civil Law and Procedure
of the Educational and Research Institute No. 5
of Kharkiv National University of Internal Affairs
61080, 27 L. Landau Ave., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Кухарєв О. Є. Правовий режим акаунта в соціальній мережі у спадкових правовідносинах. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 1. С. 127–149.

Suggested Citation: Kukhariev, O. Ye. (2025). Legal Regime of a Social Network Account Within Hereditary Legal Relations. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 127–149.

Стаття надійшла / Submitted: 13/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 13/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

LEX CRYPTOGRAPHICA ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН НА РИНКУ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ

Анотація. Дослідженням виявлено, що із появою цифрових технологій, та, зокрема блокчейну, виник особливий набір правил – *lex cryptographica*, який можна визначити як сукупність норм, які встановлюються та забезпечуються програмними обмеженнями коду в мережі блокчейн. Концепція *lex cryptographica* пропонує інноваційний підхід до регулювання відносин у цифровому середовищі. Її унікальність полягає у використанні алгоритмічних обмежень як механізму впровадження та дотримання встановлених правил. Зроблено висновок, що ця автономна регуляторна система має паралелі з середньовічною *lex mercatoria*, проте її практичне застосування супроводжується суттєвими викликами та обмеженнями. По-перше, технологічна природа *lex cryptographica* унеможлиблює її використання як самостійного інструменту для вирішення правових спорів чи забезпечення юридичної відповідальності. Алгоритмічні норми, закладені в програмному коді, не враховують соціальну складність і контекст конкретних ситуацій, що обмежує їх здатність вирішувати конфлікти. По-друге, у сучасних правових системах *lex cryptographica* залишається поза межами юридичного визнання. Суди керуються чинними нормативно-правовими актами, тоді як автономні правила, створені через програмний код, не мають легального статусу. Це обмежує її інтеграцію в правове поле та створює виклики для застосування в міжнародному контексті. По-третє, ефективність *lex cryptographica* залежить від її гармонізації з традиційним законодавством. Для забезпечення взаємодії між алгоритмічними нормами та правовими системами необхідно розробити спеціальні механізми правової інтеграції. Це включає створення нових стандартів і гібридних моделей, які об'єднують сильні сторони коду та нормативно-правового регулювання. Водночас концепція *lex cryptographica* відкриває перспективи для вдосконалення правового регулювання ринку віртуальних активів. Зокрема, можливе: – впровадження гібридних правових моделей, які інтегрують кодові обмеження та традиційні правові механізми (наприклад, угода на блокчейні може автоматично виконувати умови (смарт-контракти), але в разі спору задіюється традиційна судова система, або «регульовані токени» (*regulated tokens*), які відповідають вимогам фінансових регуляторів, утім функціонують на основі децентралізованих блокчейн-протоколів; – розробка універсальних стандартів для глобального ринку цифрових активів, що враховують технологічні особливості та забезпечують міжнародну взаємодію, зокрема визначення чіткої класифікації токенів (платіжні, інвестиційні, утилітарні) для однакового застосування в різних юрисдикціях; установлення мінімальних технічних вимог до блокчейн-протоколів, таких як прозорість алгоритмів, захист даних тощо. Таким чином, у статті доводиться

ся, що *lex cryptographica* має потенціал стати ефективним інструментом у сфері цифрових технологій. Її успіх залежатиме від здатності держав і міжнародної спільноти адаптувати алгоритмічні норми до чинних правових систем, зберігаючи баланс між інноваціями та юридичною безпекою.

Ключові слова: ринок віртуальних активів; ринок цифрових активів; криптовалюта; технологія розподіленого реєстру; *lex cryptographica*; *lex mercatoria*; правове регулювання.

Oleh I. Kulyk

State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine

LEX CRYPTOGRAPHICA AS A SOURCE OF LAW GOVERNING RELATIONSHIPS IN THE VIRTUAL ASSETS MARKET

Abstract. *The study found that with the advent of digital technologies, and blockchain in particular, a special set of rules has emerged – lex cryptographica, which can be defined as a set of rules established and enforced by software code restrictions in the blockchain network. The concept of lex cryptographica offers an innovative approach to regulating relations in the digital environment. Its uniqueness lies in the use of algorithmic constraints as a mechanism for implementing and complying with the established rules. It is concluded that this autonomous regulatory system has parallels with the medieval lex mercatoria, but its practical application is accompanied by significant challenges and limitations. First, the technological nature of lex cryptographica makes it impossible to use it as an independent tool for resolving legal disputes or ensuring legal liability. The algorithmic rules embedded in the program code do not take into account the social complexity and context of specific situations, which limits their ability to resolve conflicts. Second, in modern legal systems, lex cryptographica remains outside the scope of legal recognition. Courts are guided by existing legal acts, while autonomous rules created through program code have no legal status. This limits its integration into the legal field and creates challenges for its application in the international context. Thirdly, the effectiveness of lex cryptographica depends on its harmonization with traditional legislation. To ensure the interaction between algorithmic norms and legal systems, special mechanisms of legal integration should be developed. This includes the creation of new standards and hybrid models that combine the strengths of code and regulation. At the same time, the concept of lex cryptographica opens up prospects for improving the legal regulation of the virtual asset market. In particular, it is possible to: – introduction of hybrid legal models that integrate code restrictions and traditional legal mechanisms (for example, a blockchain transaction can automatically fulfill the terms and conditions (smart contracts), but in case of a dispute, the traditional judicial system is involved, or «regulated tokens» that meet the requirements of financial regulators, but operate on the basis of decentralized blockchain protocols; – development of universal standards for the global digital asset market that take into account technological features and ensure international interaction, including the definition of a clear classification of tokens (payment, investment, utilitarian) for the same application in different jurisdictions; establishment of min-*

imum technical requirements for blockchain protocols, such as transparency of algorithms, data protection, etc. Thus, the article proves that lex cryptographica has the potential to become an effective tool in the field of digital technologies. Its success will depend on the ability of states and the international community to adapt algorithmic norms to existing legal systems, while maintaining a balance between innovation and legal security.

Keywords: *virtual assets market; digital assets market; cryptocurrency; distributed ledger technology; lex cryptographica; lex mercatoria; legal regulation.*

INTRODUCTION

The regulatory framework for virtual assets is insufficient globally. As J. Szczotka noted «There are always events, often suddenly emerging, including discoveries and inventions that were even previously unimaginable, and which rapidly or gradually change the «history of the world», the fate not only of individuals or nations, but of all humankind. Each such case stimulates people to introduce new non-standard solutions, including in the sphere of legal structures» [1, p. 338]. The development of appropriate legal regulation for virtual asset markets is a challenge faced by countries across the globe. Policymakers integrate technology in response to global trends and environmental demands [2, p. 7]. However, not only legislative or other normative legal measures can address this issue. R. Prylutskyi supports this stance, highlighting that: sources of law may come in various forms, not limited to normative legal acts enacted by state entities. They include other means and instruments which can give rise to specific relations, regulate them, and serve as a sufficient basis for settling any disputes that may arise from such relations [3, p. 27]. Henceforth, it is debatable whether the virtual assets market, which operates on the Blockchain distributed ledger technology, can be regulated by any other source of law besides regulatory legal acts. P. De Philippi and A. Wright contend that the value of Blockchain technology lies in its capacity to enable the development of steadfast and automated code-based systems that offer individuals novel financial and contractual instruments. Using the Blockchain, individuals can establish their own regulations and participate in smart contracts facilitated by the network's fundamental protocol. The Blockchain maintains order through specific rules when legal regulations are absent [4, p. 5]. Researchers defined such set of rules as *lex cryptographica* [5, p. 48]. In this context L. Green discovered that: «Law can also be made unintentionally: a custom may emerge by invisible hand mechanisms» [6, p. 3].

The above mentioned provides a basis for analysing *lex cryptographica* as a source of law that governs virtual assets market relationships.

The purpose of the article is to specify scientific provisions regarding the possibility of considering a source of law governing relationships in the virtual assets market.

1. LITERATURE REVIEW

Scholarly interest in the *lex cryptographica* has been steadily increasing in recent years, which is naturally explained by the active integration of technologies into the global economy.

The origins of *lex crypto* lie in L. Lessig's famous statement: «Code is law» [7, p. 191]. Thus, the scholar noted that we have a fairly developed tradition of thinking about direct regulation of relations by law. However, the time is coming when direct legal regulation will be one of the least important ways of regulation. L. Lessig insists that in the virtual space, regulation is carried out by means of code – software and hardware [8, p. 5]. Supporting Lessig's opinion, W. Mitchell also argued that: «Out there on the electronic frontier, code is the law» [9, p. 110].

P. De Filippi and S. Hassan, developing this idea, note that regulation by code can impose restrictions on certain actions, preventing misbehaviour. Certain specialists in technical fields may find ways around such restrictions, but most people – those without certain knowledge or resources – have no choice but to follow the code's rules. This is different from regulatory regulation, which gives people the ability to decide whether or not to break the rules and rely on law enforcement or the courts to enforce the law [10, p. 6].

P. De Filippi concludes that blockchain technology has given rise to another source of law, a new coordination mechanism that also relies on technical means to coordinate behaviour – *lex cryptographica* [11, p. 23–24]. However, unlike *lex informatica*, whose rules are ultimately dictated by a centralised operator, the rules established by the blockchain network protocol are set by and for the community and must be applied through a distributed consensus mechanism involving all network participants. In other words, *lex cryptographica* is characterised by a set of rules that is implemented through smart contracts and decentralised networks [5, p. 48].

As K. Becker noted that it is not accurate to believe that *lex cryptographica* is limited to its virtual space of application unless it is acknowledged by the real world. Even in its virtual and disembodied dimension, it has relevance to what is referred to as the real world [12, p. 126].

M. Schilling believes that the formulation of a *lex cryptographica* requires a fundamental rethinking of the role of law in society. According to the scholar, self-regulation through customary rules and technical standards developed for internal use by members of the community could be seen as «a natural extension of *lex mercatoria*» [13, p. 42]. G. Dimitropoulos defines two layers of interaction between traditional law and blockchain: the law within blockchain, which has been termed *lex cryptographia*, and the law of the interaction between the real world and the online world [14, p. 1123].

At the same time, no separate study has been conducted in legal science regarding *lex cryptographica* as a source of law governing relationships in the virtual assets market. This highlights the significance of the issue raised.

2. MATERIALS AND METHODS

The research methodology is based on an interdisciplinary approach that integrates legal, economic and technological aspects to analyze the phenomenon of *lex cryptographica*. Both general scientific and special research methods were used in the course of the study, which allowed for a comprehensive assessment of the specifics of this phenomenon, its legal nature and impact on regulatory systems.

One of the key methodological elements was the application of the historical and legal approach, which provided an analysis of the genesis of *lex cryptographica* through the prism of the development of other non-standard legal systems, in particular *lex mercatoria* and *lex informatica*. This made it possible to identify commonalities as well as unique features of the digital legal reality that affect modern approaches to regulation.

The systematic approach became the basis for studying the structure of *lex cryptographica*, its relationship with international legal standards and domestic regulation. This helped to identify potential conflicts between decentralized norms and current legislation, as well as to suggest ways to harmonize them.

The technological aspect of the study was taken into account by analyzing the technical basis for the functioning of *lex cryptographica*, including blockchain technologies, smart contracts, and algorithmic regulation. This approach allowed us to identify unique risks and challenges that arise in the process of their legal recognition and integration into existing regulatory systems.

3. RESULTS AND DISCUSSION

3.1 *Blockchain and lex cryptographica*

Lex cryptographica, as a set of rules, is implemented within the blockchain technology, which determines the analysis of certain aspects of the functioning of blockchain technology. The first mention of the «chain of blocks» was published in the paper by Satoshi Nakamoto, dedicated to the principles of the functioning of the cryptocurrency bitcoin [15]. Subsequently, «chain of blocks» became «blockchain». M. Swan defined the blockchain as a public ledger of all bitcoin transactions that have ever been executed. A blockchain is a chain of blocks of data that is constantly growing as miners add new blocks with records of recent transactions. Blocks are recorded in the blockchain in chronological order. The scientist also came to the conclusion that: «A blockchain is quite literally like a giant spreadsheet for registering all assets, and an accounting system for transacting them on a global scale that can include all forms of assets held by all participants worldwide. Thus, the blockchain can be used for any form of asset registry, inventory, and exchange, including every area of finance, economics, and money, hard assets (physical property); and intangible assets (votes, ideas, reputation, health data, etc.)» [16, p. 10]. The emergence of smart contracts has led to an increased use of blockchain technology in society [17, p. 278].

While analysing the legal aspects of blockchain functioning, J. Naves and co-authors came to the conclusion that «The decentralized nature of Blockchain technology means it is not possible to determine which laws apply generally to Blockchain, because every legal area sets the conditions for applicability within its domain». They also noted that «At the transaction level, it is usually quite clear which laws apply. However, international private law will have to determine which civil law applies to a transaction between parties from different countries» [18, p. 91]. Regulators are facing other problems. Regulator are facing problems Regulators are facing additional problems

related to understanding the technology. As A. Walch wrote, it remains challenging to follow the discussion and practices around blockchain technology, even several years after it appeared on regulators' radar screens. This is due to the malleability and potential for misleading vocabulary associated with the technology. How can regulators (or anyone else) even tell whether people are discussing the same topic or manifestation of technology when people explain the technology, its risks, and its potential benefits using divergent terminologies? The industry has only recently begun to realize that vocabulary may be causing and concealing misunderstandings about technology [19, p. 729].

The above indicates the existence of certain problems in the development of the relevant legal regulation.

According to R. Brownsword and M. Goodwin: «When we say that emerging technologies should be understood as being situated in a particular regulatory environment, the essential idea is that, when we act – whether we act as developers and commercial exploiters, or as users and appliers, of particular technologies – we do so in a context that has a certain coding for action, a coding that signals whether various acts are permitted (even required) or prohibited, whether they will be viewed positively, negatively or neutrally, whether they are incentivised or disincentivised, whether they are likely to be praised or criticised, even whether they are possible or impossible, and so on» [20, p. 27].

In the context of governing blockchain with traditional law M. Swan stated: «However, just as there might be both centralized and decentralized models to coordinate our activities in the world, there could likely be roles for both and new forms of blockchain-based government. There could be hybrid governments in the future, like other industries, where automation is the forcing function, and the best «worker» for the job is a human/algorithmic pairing.» [16, p. 88].

O. Konashevych noted that the functioning of the blockchain does not require centralised management. Since the technology is based on software code, it makes sense to develop the appropriate legal regulation in this context. In other words, the rules are not written on paper, but they are developed in the form of an electronic program with algorithms [21, p. 5].

C. Poncibò notes: «fragmented nature of national laws constitutes in itself an irremediable limit for an efficient discipline of these networks, whose a-temporal and a-spatial connotations (as before mentioned) make it substantially detached from any attempt at regulation, which can be considered endowed with the characteristics of effectiveness and transactional uniformity. These considerations are at the basis of the reflections of legal scholars, which has identified in the *lex cryptographica* the most suitable tool for regulating blockchain networks across borders. They argue that it has a high degree of flexibility, which makes it compatible with the structural and functional peculiarities of the network» [22, p. 146].

Summarising the above, it can be concluded that regulatory acts are not the exclusive source of law for regulating relations on the virtual assets market and indicate the

existence of a certain set of rules, «blockchain law» – *lex cryptographica*, which regulates relations on the virtual assets besides legal acts.

In this context, it is necessary to find out whether *lex cryptographica* be considered as a source of law, and in order to achieve this goal, it seems appropriate to first examine the genesis and nature of the emergence of *lex cryptographica*.

3.2 From *lex mercatoria* to *lex cryptographica*

Lex cryptographica is often considered as a modern pattern of the medieval *lex mercatoria* [11, p. 23–24; 13, p. 42], which provides grounds for analysing the transformation of *lex mercatoria* into *lex cryptographica*.

A. Smityukh noted that *lex mercatoria* developed in the Middle Ages when, after the decline of the VI–X centuries, there was a renaissance of trade. After the codifications of the XIX century in continental Europe and the adoption of *lex mercatoria* by the English common law, the unified institutions of *lex mercatoria* were established differently in different countries, whose national law for some time contained all the rules of *lex mercatoria* and began to develop them as a part of domestic legislation. A. Smityukh also argues that we can now observe the revival of *lex mercatoria*, which he defines as a set of extra-national norms based on custom, and thus a source of law [23, p. 5–6, 13].

According to R. Reátegui and co-authors: «globalization has brought about a profound change in the legal phenomenon: there has been an approximation of rules sometimes imposed by a single coercive actor, sometimes produced by a coherent development, other times adopted by consensus. Among the most exciting aspects of this path, we can mention the development and codification of a modern *lex mercatoria* more adequate to a transnational reality and govern by technology and the market» [24, p. 4].

Later, *lex mercatoria* was transformed into *lex informatica*. The first most fundamental study on this topic is the work of J. Reidenberg «*Lex Informatica: The Formulation of Information Policy Rules Through Technology*». The scientist noted that for the information infrastructure, the rules of its operation are as important as *lex mercatoria* was for traders hundreds of years ago. In his research, the scientist proves that technological capabilities and algorithms of the system impose rules on its users. The researcher concluded that a set of rules for information flows imposed by technology and communication networks forms *lex informatica* [25, p. 553–555]. In turn, E. Giorgini (2019), supporting this thesis, also believes that the internal architecture of software and hardware carries out a kind of regulation [26, p. 136].

E. Priowirjanto drew attention to the close connection between *lex informatica* and market self-regulation (in particular in the field of e-commerce). The scientist noted that *lex informatica* regulates e-commerce transactions through smart contracts concluded by business entities and consumers on the basis of agreement on the content of the contract, as well as trust formed by two parties who did not meet face to face when concluding an electronic contract [27, p. 146].

The researchers note that, like *lex mercatoria*, *lex informatica* ultimately relies on self-regulation: it is a system of customary rules and technical standards developed by those who interact on the Internet. The system operates transnationally, regardless of national borders and national legislation [11, p. 23–24].

In light of the above, it seems that by restricting the actions that can be taken on a digital platform, *lex informatica* implements a system of technical rules that do not directly express the will of the people, but rather the will of those responsible for the digital support of the platform.

To summarise, with the advent of digital technologies, and blockchain in particular, a special set of rules has emerged – *lex cryptographica*, which can be defined as a set of rules established and enforced by software code restrictions in the blockchain network.

This system originates from the medieval *lex mercatoria*. At the same time, both *lex mercatoria*, which was developed by the international community of traders to meet their own needs for certain rules that are the same for everyone, and *lex cryptographica* were actually developed by the blockchain community to regulate social relations by introducing a specific set of opportunities and restrictions.

3.3 Consideration of features of lex cryptographica in the context of lex mercatoria

As already mentioned, there is a lack of research on *lex cryptographica* in legal science and legal doctrine has not yet formed an opinion on whether *lex cryptographica* can be considered as a source of law. At the same time, the fact that *lex cryptographica* is a modern descendant of *lex mercatoria* gives grounds to believe that certain features inherent in *lex mercatoria* may also be inherent in *lex cryptographica*. At the same time, there are numerous studies in legal science that indicate that *lex mercatoria* is a source of law.

Thus, Y. Ostapenko notes: «*lex mercatoria* can confidently be called the source of international economic law – the law of international commercial transactions (international contract law, currency and transport law, intellectual property law, international commercial arbitration)» [28, p. 103]. It is interesting to note the opinion of O. O. Merezko that the fact that, from the point of view of such a theory as legal positivism, *lex mercatoria* has a dubious origin does not mean that modern jurisprudence should limit itself to purely positivist methods and ideas in an attempt to reveal the content of the concept of *lex mercatoria*. The author stresses that legal positivism, like any other theory, is ultimately only an abstract model of reality, and if this model fails to adequately reflect and explain any manifestations of the real world, then it is necessary to turn to new, more adequate theoretical models and constructs, rather than ignoring reality. The scholar also notes that, in connection with the development of information technology and the Internet, «*lex mercatoria* is proposed as a conceptual model for regulating electronic commerce and contracts in cyberspace» [29, p. 19–20].

R. Prylutsky noted that with the development of market relations and further integration of Ukraine into the international economic space, the understanding of law

is changing, the means, forms (instruments) of regulation of social relations, including in the sphere of business, are expanding. In particular, commercial contracts and business practices are gaining in importance as regulators of economic relations. Contracts and customs, together with commercial regulations, are becoming important sources of commercial law (as well as a number of other branches of law). In this sense, commercial law should be developed and modernised in the same way [30, p. 68].

V. S. Milash comes to the conclusion that in a market economy the use of the regulatory capabilities of legal norms is significantly reduced, since they cannot provide for all the details of relations arising within the framework of commercial transactions. At the same time, «micronorms» (individual norms coming from the participants of social relations themselves) have become widespread in the field of market relations. As a result of monotonous repetition of a number of micro-norms (homogeneous application practices) by the participants of market relations, independent extra-legal forms of law (customs, established order, «formular law») were formed, the scope of which today is not limited to contractual activities (well-known international organisations generalise the standards existing in different countries for the implementation of certain types of business activities and prepare corresponding codes of conduct, which have the character of international customs – a component of *lex mercatoria*) [31, p. 87].

In light of the above, it seems that *lex cryptographica* is actually also a «micronorm» (individual norms that come from the participants of social relations themselves). This is because the very nature of *lex cryptographica* requires participants to act within the possibilities and limits set by the software code. In light of the above, and using the analogy with *lex mercatoria*, it is possible to consider *lex cryptographica* as a source of law governing virtual assets market.

It is also worth noting that I. A. Dikovska, while studying the possibility of applying *lex mercatoria* in international commercial arbitration, concluded that arbitrators are generally entitled to apply *lex mercatoria* as the applicable law only if the parties have authorised them to act as friendly arbitrators or have agreed that the dispute shall be resolved in accordance with *lex mercatoria*, general principles of law, customs applicable in international trade. Regarding this feature of *lex mercatoria*, it should be noted that it cannot be inherent in *lex cryptographica*, since the rules are already laid down in the code itself, and it seems impossible for a court to apply *lex cryptographica* after the offence has been committed. Instead, it seems that unlawful interference with the blockchain network will constitute a criminal offence [32, p. 22].

*3.4 Will traditional legislation be replaced by *lex cryptographica*?*

The emergence of blockchain has led to significant challenges for the law. States are facing great difficulties in developing legal regulation of relations in the market for virtual assets, and are choosing different paths: from a complete ban on the use of virtual assets to complete permissiveness in their circulation. It seems that a total ban on the circulation of virtual assets violates human rights, since O. Petryshyn and O. Hyliaka

call the «right to take part in property turnover in the digital sphere» one of the fundamental human rights in the digital age. At the same time, the absence of legal regulation of social relations in the virtual asset market creates complete permissiveness, which has a negative impact on the respect of the rights of market participants. However, it seems that even despite the absence of traditional legal regulation of the virtual asset market within a particular jurisdiction, relations in this market still remain regulated to some extent by *lex cryptographica*, since this study has identified a conceptual possibility to consider *lex cryptographica* as a source of legal regulation of relations in the virtual asset market [33, p. 18].

J. Cohen recognizes a significant distinction between perceiving code as a form of regulation that can supplement traditional legal regulation and perceiving it as a form of development that triggers profound structural transformations of legal institutions that have been established over centuries. He supports the latter perspective [34, p. 1020].

However, it appears that *lex cryptographica* would not substitute conventional legal regulation. In consideration of the scrutinised nature of *lex cryptographica*, it is evident that the latter fosters legitimate conduct of the virtual asset market's stakeholders by curbing their behavioural alternatives via software and guarantees the operation of rules in the market, thwarting the perpetration of violations. Nonetheless, it does not permit its enforcement post a dispute or an offence. The code's algorithm implementing *lex cryptographica* does not necessitate further consolidation within present legislation, as it is the foundation of the code itself. Additionally, when settling conflicts concerning virtual assets, courts cannot hinge on *lex cryptographica* but must apply the regulations and laws of the jurisdiction in which they operate. T. Schrepel's opinion is also noteworthy: «if citizens were to prefer the *lex cryptographica* ecosystem, it would be rather interesting to watch if the States would let them move into it, without constraint. Indeed, let us first recall that it would imply the voluntary waiving of certain fundamental rights as we have shown that the ability to enforce them against others is mostly non-existent on blockchain. Second, it would mean that some of the core functions of the State would be replaced by technology. For these two reasons, one may doubt that States will let citizens be governed by the *lex cryptographica* ecosystem as they wish» [35, p. 381–382].

As M. Blaszczyk wrote, according to mature advocates of *lex cryptographica*, technological private ordering is unlikely to replace traditional law. Instead, it is seen as shifting the balance between law and technological architecture towards alternative regulatory mechanisms based on technical code. In this way, the claims of an alternative reality are reduced to the «utopian visions of cloud communities... such as those expressed by the Bitnation project... [which] engage in self-governance by providing themselves with identity services or property rights regimes», assuming that their private ordering creates a Kelsenian coherent system of on-chain rules to which any off-chain interference, whether through a hack or the intrusion of traditional law, seems antithetical [36, p. 38].

CONCLUSIONS

The advent of digital technologies, and blockchain in particular, has given rise to a novel set of rules, known as *lex cryptographica*. This term refers to a set of regulations established and enforced by software code restrictions within the blockchain network. The concept of *lex cryptographica* presents an innovative approach to regulating relations in the digital environment. Its distinguishing feature is the utilization of algorithmic constraints as a mechanism for implementing and adhering to the established rules.

While it is posited that this autonomous regulatory system bears resemblance to the medieval *lex mercatoria*, it is acknowledged that its practical application is accompanied by significant challenges and limitations.

First, the technological nature of *lex cryptographica* makes it impossible to use it as an independent tool for resolving legal disputes or ensuring legal liability. The algorithmic rules embedded in the program code do not take into account the social complexity and context of specific situations, which limits their ability to resolve conflicts.

Second, in modern legal systems, *lex cryptographica* remains outside the scope of legal recognition. Courts are guided by existing legal acts, while autonomous rules created through program code have no legal status. This limits its integration into the legal field and creates challenges for its application in the international context.

Thirdly, the effectiveness of *lex cryptographica* depends on its harmonization with traditional legislation. To ensure the interaction between algorithmic norms and legal systems, special mechanisms of legal integration should be developed. This includes the creation of new standards and hybrid models that combine the strengths of code and regulation.

At the same time, the concept of *lex cryptographica* opens up prospects for improving the legal regulation of the virtual asset market. In particular, it is possible to:

- introduction of hybrid legal models that integrate code restrictions and traditional legal mechanisms (for example, a blockchain transaction can automatically fulfill the terms and conditions (smart contracts), but in case of a dispute, the traditional judicial system is involved, or «regulated tokens» that meet the requirements of financial regulators, but operate on the basis of decentralized blockchain protocols;
- development of universal standards for the global digital asset market that take into account technological features and ensure international interaction, including the definition of a clear classification of tokens (payment, investment, utilitarian) for the same application in different jurisdictions; establishment of minimum technical requirements for blockchain protocols, such as transparency of algorithms, data protection, etc.

Therefore, *lex cryptographica* possesses the potential to become an effective instrument within the domain of digital technologies. Its success will be contingent upon the capacity of states and the international community to adapt algorithmic norms

to existing legal systems, while preserving a balance between innovation and legal security.

RECOMMENDATIONS

The article may be of interest to researchers, educators, students, practitioners, and individuals with a general curiosity about innovative approaches to researching the regulation of crypto assets market.

REFERENCES

- [1] Szczotka, J. (2024). Artificial Intelligence vs Copyright Law – a Question about the Result of a Clash between Them. Is it Mere Futurology or the Imminent Future? *Studia Iuridica Lublinensia*, 33(1), 323–342. Retrieved from https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_sil_2024_33_1_323-342/c/articles-31344062.pdf
- [2] Pomaza-Ponomarenko, A. L., Hren, L. M., Durman, O. L., & Bondarchuk, N. (2020). Management mechanisms in the context of digitization of all spheres of society. *Revista San Gregorio*, 42, 1–9. Retrieved from <https://revista.sangregorio.edu.ec/index.php/REVISTASANGREGORIO/article/view/1535/1-ALINA>
- [3] Prylutsky, R. B. (2012). On the sources of economic law of Ukraine. *Legal science*, 1, 26–36.
- [4] De Filippi, P., & Wright, A. (2018). *Blockchain and the Law: The Rule of Code*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv2867sp>
- [5] Wright, A., & De Filippi, P. (2015). *Decentralized blockchain technology and the rise of lex cryptographia*. Retrieved from <https://www.weusecoins.com/assets/pdf/library/Decentralized%20Blockchain%20Technology%20And%20The%20Rise%20Of%20Lex%20Cryptographia.pdf>
- [6] Green, L. (2021). *Positivism, Realism and Sources of Law*. Retrieved from <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:15d525a8-5049-4369-b1a4-eb80227e30d3/files/m86bd2c7c6311b3388b72a2bc23909537>
- [7] Lessig, L. (1997). The constitution of code: limitations on choice-based critiques of cyberspace regulation. *Comm Law Conspectus*, 5, 181. Retrieved from <https://scholarship.law.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1119&context=commlaw>
- [8] Lessig, L. (2009). *Code: And other laws of cyberspace*. Verison 2.0.
- [9] Mitchell, W. J. (1996). *City of bits: space, place, and the infobahn*. MIT press.
- [10] De Filippi, P., & Hassan, S. (2018). *Blockchain technology as a regulatory technology: From code is law to law is code*. Retrieved from <https://arxiv.org/pdf/1801.02507>
- [11] De Filippi, P. (2019). From Lex Mercatoria to Lex Cryptographica. *Dispute Revolution. The Kleros Handbook of Decentralized Justice*. Retrieved from <https://kleros.io/book.pdf?ref=blog.kleros.io>
- [12] Becker, K. (2022). Blockchain matters-lex Cryptographia and the displacement of legal symbolics and imaginaries. *Law and Critique*, 33(2), 113–130. <https://doi.org/10.1007/s10978-021-09317-8>
- [13] Schillig, M. A. (2022). 'Lex Cryptographi(c)a,' 'Cloud Crypto Land' or What? – Blockchain Technology on the Legal Hype Cycle. *Modern Law Review*, 86(1), 31–66. <https://doi.org/10.1111/1468-2230.12748>.

- [14] Dimitropoulos, G. (2020). The law of blockchain. *Wash. L. Rev.*, 95, 1117. Retrieved from <https://digitalcommons.law.uw.edu/wlr/vol95/iss3/3>
- [15] Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. *Satoshi Nakamoto*. Retrieved from <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
- [16] Swan, M. (2015). *Blockchain: Blueprint for a new economy*. «O'Reilly Media, Inc.» Retrieved from https://equant.org/articles/blockchain-notes/Blockchain_Blueprint-Oreilly.pdf
- [17] Wulff, C. M. (2020). The right to be forgotten in post-google Spain case law: an example of legal interpretivism in action? *Comparative Law Review*, 26(1), 255–279. Retrieved from <https://apcz.umk.pl/CLR/article/download/CLR.2020.010/28027>
- [18] Naves, J., Audia, B., Busstra, M., Hartog, K. L., Yamamoto, Y., Rikken, O., & van Heukelom Verhage, S. (2019). Legal aspects of blockchain. *Innovations: Technology, Governance, Globalization*, 12(3-4), 88–93. https://doi.org/10.1162/inov_a_00278
- [19] Walch, A. (2016). The path of the blockchain lexicon (and the law). *Rev. Banking & Fin. L.*, 36, 713. Retrieved from <https://commons.stmarytx.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1552&context=facarticles>
- [20] Brownsword, R., & Goodwin, M. (2012). *Law and the Technologies of the Twenty-first Century: Text and Materials*. Cambridge University Press.
- [21] Konashevych, O. (2020). *Regulatory trends in blockchain technologies*. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3749708>
- [22] Poncibò, C. (2021). Blockchain and comparative law. In *Blockchain, law and governance* (pp. 137–156). Springer International Publishing. Retrieved from https://iris.unito.it/bitstream/2318/1760827/1/Blockchain_Law_Governance_Poncibo_2020.pdf
- [23] Smitiukh, A. V. (2004). *UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts and lex mercatoria in the light of the International Private Law* (PhD Thesis, Odesa National Law Academy).
- [24] Reátegui, R. M., Benatti, F., Lehmann, R. B., & Báez, G. L. (2021). Contracts law and its modern trends: the ecuadorian case. *Vniversitas*, 70. <https://doi.org/10.11144/Javeriana.vj70.clmt>
- [25] Reidenberg, J. R. (1997). Lex informatica: The formulation of information policy rules through technology. *Tex. L. Rev.*, 76, 553. Retrieved from http://ir.lawnet.fordham.edu/faculty_scholarship/42
- [26] Giorgini, E. (2019). Algorithms and law. *Italian LJ*, 5, 131–149. Retrieved from <https://theitalianlawjournal.it/data/uploads/5-italj-1-2019/131-giorgini.pdf>
- [27] Priowirjanto, E. S. (2020). Electronic Transactions In Indonesia Related To Use The Theory Of «Lex Informatica» And The Concept Of «Self Regulation». *Transnational Business Law Journal*, 1(2), 139–147. P. De Filippi, From Lex Mercatoria to Lex Cryptographica. <https://doi.org/10.23920/transbuslj.v2i1.479>
- [28] Ostapenko, Y. (2017). «Soft law» in the regulation of economic relations. *Economic Theory and Law*, 1(28), 98–107. Retrieved from <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=644613>
- [29] Merezhko, O. O. (2002). *Theory and Principles of Transnational Trade Law (lex mercatoria)*. (Doctor of Law Thesis; Taras Shevchenko National University of Kyiv).
- [30] Prylutskyi, R. B. (2012). Contract and custom as sources of commercial law of Ukraine. *Legal Science*, 6, 59–70. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2012_6_8
- [31] Milash, V. S. (2014). *Prospects for the Modernization of Contractual Legal Relations in the Sphere of Economic Activity*. Kharkiv: KHNUMG.

- [32] Dikovska, I. A. (2015). Application of Lex mercatoria by international commercial arbitration. *Journal of East European Law*, 12, 18–24. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2015_12_5
- [33] Petryshyn, O., & Huliaka, O. (2021). Human rights in the digital age: Challenges, threats and prospects. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28, 15–23. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.15-23](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.15-23)
- [34] Cohen, J. E. (2021). From lex informatica to the control revolution. *Berkeley Tech. LJ*, 36, 1017–1050. Retrieved from <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/2538>
- [35] Schrepel, T. (2019). Anarchy, state, and Blockchain utopia: rule of law versus Lex Cryptographia. *General Principles and Digitalisation (Hart Publishing, 2020)*. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3485436>
- [36] Blaszczyk, M. (2023). *Blockchain and Private Law*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4319649>

Олег Ігорович Кулик

Кандидат юридичних наук, докторант

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»

01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, Київ, Україна

Oleh I. Kulyk

PhD in Law, Doctoral Researcher,

State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine»

01032, 60 Shevchenko Blvd., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Кулик О. І. Lex cryptographica як джерело правового регулювання відносин на ринку віртуальних активів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 1. С. 150–163.

Suggested Citation: Kulyk O. I. Lex cryptographica as a source of law governing relationships in the virtual assets market. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 150–163.

Стаття надійшла / Submitted: 15/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 15/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

Любомир Михайлович Мандрика

Кафедра права
Національний аерокосмічний університету ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
Харків, Україна

Ольга Володимирівна Даниленко

Харків, Україна

ПРОРИВНІ ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСАДНИЧІ ФАКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Анотація. Концепції цифрової трансформації визначає тенденції розвитку сучасного права в цілому та повинна забезпечуватися всіма галузями права, серед яких одне із центральних місць займає й цивільне право України, що покликане сформулювати необхідне правове середовище, яке б сприяло ефективності впровадження цифрових технологій шляхом упорядкування поведінки суб'єктів, які з ними взаємодіють. Тому дана робота є спробою визначити напрямки розвитку цивільного права України в умовах цифрової трансформації. У цій статті на прикладі технології блокчейн, як однієї з проривних цифрових технологій сучасності, аналізується вплив цифрової трансформації на традиційні інститути цивільного права України. Дослідження генезису технології блокчейн дозволяє виокремити породжені нею нові цифрові сутності: цифрові активи, смарт-контракти, децентралізовані автономні організації (ДАО). У роботі на основі синтезу технологічного розуміння, практичних наслідків та теорії цивільного права досліджуються підходи до тлумачення цивільно-правової природи позначених категорій, вказуються їх унікальні характеристики, а також розглядається процес взаємодії з усталеними інститутами цивільного права України. Крім того, у статті застосовується порівняльний аналіз міжнародних нормативних актів, керівних принципів та рекомендацій, які існують у різних правопорядках спрямованих на регулювання різних сфер прояву технології блокчейн. Відповідно формулюється висновок, що даний етап розвитку цивільного права України характеризується відсутністю правової визначеності щодо понять, класифікацій, правових режимів, правових статусів указаних цифрових сутностей, що веде до нечітко оформленого цивільно-правового регулювання відносин суб'єктів, які взаємодіють з ними. Так само під впливом цих нових цифрових явищ дещо втрачають виразність й такі усталені цивільно-правові інститути як «об'єкти цивільних прав», «об'єкти права власності», «цивільний договір», «учасники цивільних відносин», «цивільно-правова відповідальність». Дане дослідження робить внесок у всеосяжний огляд і пояснення цифрової трансформації й має на меті сприяти подальшим юридичним дискусіям щодо ефективної взаємодії цифрових технологій і права та подолання правової невизначеності, задля формування сприятливого середовища розвитку інновацій.

Ключові слова: цифрові активи, цифрові речі, об'єкти цивільних прав, право власності, смарт-контракти, договірне право, децентралізовані автономні організації, юридичні особи, цивільне право та блокчейн.

Lyubomyr M. Mandryka

Department of Law
National Aerospace University «Kharkiv Aviation Institute»
Kharkiv, Ukraine

Olha V. Danylenko

Kharkiv, Ukraine

DISRUPTIVE DIGITAL TECHNOLOGIES AS FUNDAMENTAL FACTORS IN THE TRANSFORMATION OF CIVIL LAW IN UKRAINE

Abstract. *The concept of digital transformation is a key driver of modern law development, and should be a priority for all branches of law. Private law plays a central role in this regard, as it is responsible for establishing the legal framework necessary to regulate interactions with digital technologies and facilitate their effective implementation. This work aims to identify the directions for the development of Ukrainian civil law in the context of digital transformation. This article analyses the impact of digital transformation on traditional civil law institutions, using blockchain technology as one of the disruptive digital technologies of our time. An analysis of the genesis of blockchain technology allows us to distinguish new digital entities generated by it: digital assets, smart contracts, decentralised autonomous organisations (DAOs). Based on a synthesis of technological understanding, practical implications and civil law theory, the article explores approaches to the interpretation of the civil law nature of these categories. It also identifies their unique characteristics and considers the process of interaction with the established institutions of civil law of Ukraine. In addition, the article applies a comparative analysis of international regulations, guidelines, and recommendations existing in different legal orders aimed at regulating various areas of blockchain technology. It is concluded that this stage of development of civil law in Ukraine is characterised by an absence of legal certainty with regard to the concepts, classifications, legal regimes and legal statuses of these digital entities. This leads to an unclear civil law regulation of relations between entities interacting with them. Consequently, established civil law institutions such as 'objects of civil rights', 'objects of property rights', 'civil contract', 'participants to civil legal relations', and 'civil liability' are to some extent losing their expressiveness. This study contributes to a comprehensive overview and explanation of digital transformation. It aims to facilitate further legal discussions on the effective interaction of digital technologies and law and the overcoming of legal uncertainty to create a favourable environment for innovation.*

Keywords: *digital assets, digital things, objects of civil rights, property rights, smart contracts, contract law, decentralised autonomous organisations, legal entities, civil law and blockchain.*

ВСТУП

Цифровізація як світовий тотальний визначальний тренд охопила основні сфери суспільного життя: економічну, політичну, духовну та соціальну. Нашу добу до речно схарактеризувати як оцифрування реальності. Саме тому, описуючи епоху, в якій ми живемо, венчурний капіталіст і підприємець Марк Андрессен ще в ми-

нулу декаду влучно вказував, що програмне забезпечення пожирає реальність [1]. Без сумніву закономірним є поширенням цифрової тенденції і в Україні, яка також переживає цифрову трансформацію разом зі світом. Про вказане свідчить Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р, яка передбачає здійснення заходів щодо впровадження відповідних стимулів для цифровізації економіки, суспільної та соціальної сфер, усвідомлення наявних викликів та інструментів розвитку цифрових інфраструктур, набуття громадянами цифрових компетенцій, а також визначає критичні сфери та проекти цифровізації, стимулювання внутрішнього ринку виробництва, використання та споживання цифрових технологій. Визнається цифровізація й одним із пріоритетних напрямків розвитку громад та територій України, що відображено в Державній стратегії регіонального розвитку до 2027 року, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695. Також підтвердженням важливості «цифрової» галузі в Україні, яка зазнає найшвидших і найсуттєвіших змін в умовах сьогодення, є створення Міністерства цифрової трансформації України та Комітету Верховної Ради України з питань цифрової трансформації, які відповідно покликані забезпечувати формування та реалізацію законодавчих ініціатив і державної політики у сфері цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування й електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, розвитку IT-індустрії.

З огляду на вказане, останніми роками термін «цифрова трансформація» набув загальнозживаності, а сама категорія стала центральним об'єктом досліджень і в різних галузях науки, що однак породило суперечність у її розумінні. Таким чином, не зважаючи на широкий обсяг проведених наукових розвідок, він не є достатнім для вичерпного розуміння самого явища «цифрової трансформації», а тим більше усвідомлення її наслідків для правової системи в цілому, і цивільного права зокрема, що вказує на необхідності зосередитися на дослідженні взаємозв'язків цифрової трансформації й цивільного права як фундаментальної галузі, покликаючи сформувати правове середовище, що відповідає порядку денному.

Тематика взаємодії цифрової трансформації й права, зокрема і цивільного, є актуальною ще й тому, що занурення фізичного світу в цифрову реальність ставить перед правом, як соціальним регулятором, нові виклики, пов'язані із необхідністю належної організації взаємодії суб'єктів у цифровому світі. Розуміння того як правильно врегулювати суспільні відносини нового цифрового типу є вирішальним для: 1) успішної інтеграції технологій, утвердження їх надійності та довіри до них; 2) мінімізації ризиків та негативних ефектів, пов'язаних із застосуванням новітніх цифрових технологій, для формування сприятливого середовища розвитку інновацій.

Тому дослідницьким завданням для лівової частини цивілістів як теоретиків, так і практиків у глобальному сенсі є комплексне дослідження особливостей

правового регулювання суспільних відносин в епоху цифрової трансформації. Відповідно, аналізуючи присутні знання про цифрову трансформацію, дана робота буде спрямована на визначення наслідків цифрової трансформації для цивільного права України та з'ясування того, що цифрова трансформація означає для цивіліста. Для конкретизації мети, яка ставиться в цій роботі, вкажемо наступне.

На концептуальному рівні цифрову трансформацію розуміють як процес, спрямований на вдосконалення об'єкта шляхом ініціювання значних змін у його властивостях за допомогою комбінацій інформаційних, обчислювальних, комунікаційних технологій та технологій зв'язку [2, с. 118]. У власне юридичних дослідженнях можна відшукати розуміння цифрової трансформації як самостійного процесу або процесу в межах соціальної трансформації, який відбувається на основі максимального застосування цифрових технологій таких як: Інтернет, Інтернету речей, штучного інтелекту, робототехніки, обробки Великих даних, Хмарних обчислень та інших з метою підвищення ефективності групової та індивідуальної діяльності людської спільноти [3].

Обидва вказані підходи наводять на очевидний висновок про те, що цифрова трансформація, як процес еволюції певного середовища до нового цифрового етапу, ґрунтується на залученні *цифрових технологій* (курсив наш – Л. М. Мандрика, О. В. Даниленко), що здійснюється суб'єктами такого середовища з метою підвищення їх конкурентоспроможності, вирішення різного роду проблем або покращення якості життя. Іншими словами, драйверами цифрової трансформації є саме цифрові технології.

Якщо спроектувати вказану тезу на цивільне право, то можна дійти висновку, що цифрову трансформацію в контексті цивільного права в широкому сенсі слід розуміти як еволюцію цивільно-правових норм, що регулюють особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, що відбувається під впливом цифрових технологій.

Даний висновок дає можливість сформулювати конкретну **ціль** написання даної роботи, яка має за **мету** дослідити чи змінюються й якщо так, то в яких напрямках цивільно-правові норми під впливом цифрових технологій, тобто в умовах цифрової трансформації, або чи здатні цивільно-правові норми на сьогодні задовольнити наявний рівень технологічного розвитку з метою впорядкування відносин суб'єктів, які взаємодіють із такими технологіями.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Методологічну основу даного дослідження становить система методів та прийомів наукового пізнання, зокрема: загальнонауковий діалектичний, логіко-семантичний, історичний, порівняльно-правовий, догматико-юридичний, системно-структурний методи.

У своїй значній частині дана робота ґрунтується на застосуванні загальнонаукового діалектичного методу пізнання, який було використано при аналізі поняття «цифрова трансформація», «проривні цифрові технології», визначенні технологічної сутності блокчейну та його сфер реалізації в правовій сфері. Історичний метод дозволив урахувати різні етапи розвитку технології блокчейн та відповідно виявити появу на кожному з них нових цифрових сутностей, зокрема таких як цифрові активи, смарт-контракт, децентралізовані автономні організації. Дані категорії були досліджені на основі синтезу їх технічного та правового розуміння. Метод порівняльного аналізу використовувався для оцінки й виявлення наявних в інших правопорядках механізмів цивільно-правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із використанням технології блокчейн.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Розпочинаючи наше дослідження щодо впливу цифрових технологій на цивільне право України ми найперше виходимо із наступних міркувань.

Технологія як сутність це не новий винахід людства й як зазначається в науковій літературі технічного спрямування за масштабністю їх впливу на соціальні порядки будь-які технології поділяються на проривні та звичайні. Так, зокрема вказується, що не всі технології є проривними, тобто такими які викликають потрясіння, наслідки яких пронизують суспільство, змінюючи соціальні взаємодії та відносини, організаційні структури, інститути та державну політику [4, с. 262]. Також у спеціальних джерелах проривну технологію в загальному сенсі розуміють як технологічну інновацію, що відкриває новий технологічний цикл розвитку виробничих систем [5, с. 8]. У більш конкретному значенні проривні технології це нелокалізовані, динамічні розробки фундаментальних технологій, які часто поєднують численні окремі технології, які самі по собі можуть бути або не бути локально проривними, які мають широке застосування в різних галузях та реструктурують, реорганізують, порушують поточні соціальні й інституційні норми та стандарти, операції, виробництво, тенденції, не обмежуючись певним ринком чи галуззю [4]. Тобто визначальною рисою саме проривних технологій є порушення сталих норм, порядків, стандартів у різноманітних галузях. Тому їх ще називають «руйнівні» технології. Наочно дану класифікацію можна продемонструвати на прикладі похідних фінансових інструментів та сек'юритизації, які слід назвати проривними або руйнівними технологіями, з огляду на те, що вони розширили можливості торгівлі товарами, зумовили появу фінансових послуг, фондових ринків і фондових бірж, хеджування й інвестицій. І собі право, і зокрема приватне, вимушене було реагувати на такі наслідки, створюючи правове регулювання у сфері обігу цінних паперів.

Зміст проривних технологій сьогодення складають: Інтернет речей, штучний інтелект, технології альтернативної енергетики, технології адитивних методів виробництва із використанням 3D-принтерів, технології одержання нових матеріалів, блокчейн, великі бази аналітичних даних (analytics), віртуальна і доповне-

на реальність, моделювання (simulations) та гейміфікація (gamification) реальності, алгоритмічні методи (algorithmic techniques) тощо [5, с. 13]. Одразу відзначимо, що дана робота не є вичерпним посібником із цифрових технологій і тому ми будемо лише спиратися на основи технологій, не заглиблюючись у їх безліч суто технічних особливостей, які існують і безумовно є важливими. Навпаки, це спроба розглянути проблеми, які цифрові технології підіймають з погляду приватного права й намагання запропонувати напрямки думок у цій сфері. Центральне питання для нас полягає в тому, як проривні цифрові технології можуть змінювати правила гри для суб'єктів цивільних правовідносин, а щоб відповісти на це питання нам потрібно розглянути як цифрові технології застосовуються на практиці, і чи відбувається при цьому виникнення нових або зміна суспільних відносин, які є предметом приватноправового регулювання. Тож, на наш погляд, доцільно спочатку зайнятися описовим аналізом окремих проривних цифрових технологій, щоб побачити, які функції вони можуть виконувати в соціальному контексті, перш ніж ми перейдемо до правової оцінки їх ролі.

Вище ми визначили, що елементом системи проривних цифрових технологій сьогодення є блокчейн, поява якого привертає все більшу увагу практиків, політиків та наукових кіл. Згідно з національними джерелами блокчейн є *основоположною* технологією, що має потенціал для створення нових основ для наших економічних і соціальних систем [6]. Серед іноземних авторів, він називається каталізатором інновацій, нових бізнес-моделей, а також організаційних і системних трансформацій у різних додатках і секторах [7; 8; 9]. Тож, осмислення трансформації цивільного права слушно провести на основі аналізу саме цієї проривної цифрової технології, що й буде здійснено нижче.

Технологія блокчейн – це один із типів технології розподіленого реєстру (DLT). Технологія блокчейн і технологія розподіленого реєстру часто використовуються як синоніми, але більш коректно співвідносити їх як підвид і вид [10; 11, с. 130]. Використання саме терміну «блокчейн» у даній роботі обумовлена його актуальністю та виразністю в порівнянні з загальним терміном «розподілений реєстр».

Блокчейн – це спільний і одночасно розподілений реєстр записів або транзакцій, який відкритий для перевірки кожним учасником, але не підлягає жодній формі централізованого контролю. З технічного погляду, блокчейни – це однорангові розподілені мережі, які є криптографічно захищеними, тільки для додавання, стійкі до несанкціонованого втручання (їх надзвичайно важко змінити) й оновлюються лише через розподілений консенсус. [11, с. 6]. Лаконічно підсумовуючи: блокчейн – це тип бази даних, яка дозволяє користувачам безпечно надсилати, отримувати та записувати цінність або інформацію через однорангову мережу комп'ютерів.

Генеза блокчейну вказує, що технологія вперше була використана в 1991 році для цілей відміток часу, а її концепція полягала в тому, щоб уникнути змін цифрових документів [13]. І лише у 2008 році технологію блокчейн було реалізовано як провідник криптовалюти, що забезпечувала її децентралізовану динаміку,

тобто рух від одного суб'єкта до іншого без посередника і контролю [14]. Саме цей момент у часі знаменує початок ери блокчейну. Також варто звернути увагу, що власне криптовалюти стали флагманським прикладом упровадження блокчейну, але при цьому не єдиним способом його застосування надалі.

Наступним етапом розвитку технології стала поява смарт-контрактів, які являють собою послідовності комп'ютерних кодів, які автоматично виконують попередньо встановлені інструкції завдяки використанню функцій (виконуваний код). Розумні контракти дозволяють майже миттєво передавати певну криптовалюту чи актив між двома віртуальними гаманцями [15; 16; 17, с. 45]. Використання смарт-контрактів як способу забезпечення обороту цифрових активів у віртуальному середовищі, стало разом з тим і передумовою появи цифрових сутностей, які керуються автономним і децентралізованим способом за допомогою комп'ютерного коду.

Відповідно сучасна стадія блокчейн прогресу характеризується виникненням децентралізованих автономних організацій (DAO), які ззовні нагадують реальні кооперації, але функціонують автономно в мережі на основі закодованих правил і призначені для контролю учасниками без ієрархічної структури. Ці організації є центральними гравцями в криптоекономіці та використовуються для вступу в комерційні відносини в екосистемі децентралізованих фінансів (DeFi), що розвивається [11, с. 550].

Таким чином, навіть короткий опис розвитку технології блокчейн дає можливість визначити спектри її вираження в суспільному житті на промені: криптовалюти – смарт-контракти – децентралізовані автономні організації.

Спираючись на різноманіття літератури, присвяченої дослідженням блокчейну, спробуємо більш детально окреслити вплив указаних способів застосування технології на цивільне право або іншими словами надати їм правової оцінки. Ґрунтуючись на такому аналізі ми зможемо виокремити напрямки еволюції цивільного права під впливом блокчейну як однієї з проривних цифрових технологій, і таким чином одночасно дізнаємося чи є вона каталізатором у приватноправовому секторі.

2.1. Цифрові активи і цивільне право України

Ставши підґрунтям для Біткоїна та інших криптовалют, блокчейн, на думку дослідників даної технології, виконує головне завдання з обліку, зберігання та передавання цінностей, і що є очевидним, саме цінність у даному контексті є однією з категорій технології блокчейн, на базі якої зароджуються та розвиваються нові відносини [16, с. 80]. Такі цінності на базі блокчейну стали питомим елементом у системі цифрових активів (у широкому сенсі даного поняття). Як наголошується в джерелах, технологія блокчейн дозволяє створювати цифрові активи, якими можна торгувати або використовувати різними способами. Цифрові активи зберігаються в блокчейні, що робить їх незмінними, безпечними та легко відстежуваними [13].

У звіті наукової групи Кембриджського центру альтернативного фінансування (присвяченому дослідженню глобального регуляторного ландшафту криптоактивів) вказується наступне: блокчейн і системи DLT – це нові інструменти спільного бухгалтерського обліку, які дозволяють вести розподілений облік без необхідності покладатися на одну контролюючу сторону. Такі нові спільні інфраструктури дозволяють створювати нативні цифрові активи (тобто активи, які існують лише в цифровій формі в межах системи емітента), а також токенизацію існуючих активів (тобто цифрове представлення активів, включаючи права, що належать в іншому місці). Блокчейни та інші системи DLT дозволяють передавати такі активи через організаційні кордони [18, с. 15].

Тобто перше, що впадає в око при огляді тематичної літератури – блокчейн за своєю сутністю пов'язаний із обліком транзакцій цифрових цінностей, цифрових активів, які можуть первісно виникати в певній екосистемі блокчейну, тобто емітуватися розробником платформи на базі блокчейну, а можуть бути похідними, тобто записані в ній як цифрове представлення реально існуючого майна. При цьому облік таких активів всередині мережі блокчейн здійснюється за допомогою спеціальних одиниць – токенів, що є частиною децентралізованого програмного протоколу [19, с. 49]. Такі токени можуть бути взаємозамінними або невзаємозамінними й можуть бути представленнями реальних активів [20]. Даний процес отримав назву токенизація, тобто процес перетворення активу на токен, записаний у блокчейні. Таким чином, слід констатувати, що блокчейн є технологією, яка змінює традиційні способи відстеження та передачі майнових цінностей, які є цифровими за своєю сутністю або оцифровуються в результаті токенизації. Відповідно прорив цієї технології з погляду цивільного права полягає в тому, що виникає можливість розпочати дискусію про правовий режим цифрових активів та цифрову власність.

Якщо більш конкретно розкрити вищевикладену тезу та перенести викладені міркування про блокчейн у площину цивільного права, то одразу постає питання: а чим є цифрові активи, які функціонують на базі блокчейну, з погляду цивільного права або, яка їх цивільно-правова природа? Очевидно, що такі активи, які функціонують на основі одиниць обліку токенів, є цінностями або точніше благами, з приводу яких різні суб'єкти вступають між собою у відносини. Адже контрагенти-користувачі блокчейну можуть передавати один одному цифрові активи, так само як вони б раніше вручали один одному золоті злитки, гроші чи інші речі.

Такий підхід дозволяє сформулювати тезу, що цифрові активи слід розглядати в першу чергу як об'єкти цивільних прав. Разом з тим перед цивільним правом виникає завдання: або сформулювати новий, або поширити певний наявний правовий режим на такі об'єкти, який би впорядкував порядок здійснення з ними різних дій або не допустив такі дії. Розв'язання цього завдання надасть можливість особам, які мають потреби або інтерес у цифрових активах, чітко визначити права щодо них, регламентувати порядок дій щодо них, здійснювати захист прав

на такі активи тощо. Нагальною є потреба в формуванні правового режиму цифрових активів, зокрема в Україні ще й тому, що на думку експертів у макроекономічному аналізі та прогнозуванні, країни, які першими приєднаються, легалізують та інтегруються в систему «обігу нових (крипто) грошей» отримують від цього надбенефіти, включаючи зростання всіх макроекономічних показників (доходи населення та корпорацій, бюджет і ВВП) [21, с. 3].

Очевидно вказана потреба досягла українського законодавця, тому першим кроком до впорядкування правового режиму цифрових активів стало внесення змін та доповнень до Цивільного кодексу України, що спрямовані на розширення кола об'єктів цивільних прав. Відповідно була затверджена «Стаття 177. Види об'єктів цивільних прав» у наступній редакції:

«1. Об'єктами цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага.

2. Об'єкти цивільних прав можуть існувати у матеріальному світі та/або цифровому середовищі, що обумовлює форму об'єктів, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них».

Крім того, Цивільний кодекс України було доповнено «Статтею 179–1. Поняття цифрової речі» у наступній редакції:

«1. Цифровою річчю є благо, яке створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність. Цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті.

2. Особливості правового режиму цифрових речей визначаються законом. До цифрових речей застосовуються положення цього Кодексу про речі, якщо інше не встановлено цим Кодексом, законом або не впливає із сутності цифрової речі» [22].

На наш погляд, включення цифрових речей до системи об'єктів цивільних прав на концептуальному рівні є цілком раціональною ідеєю, адже свідчить про реакцію галузі цивільного права на диджиталізацію суспільних відносин та цифровізацію майнового обороту, що зумовлює потребу на законодавчому рівні визначити правову природу, юридичні засади функціонування правового режиму цих об'єктів і розробити ефективні правові механізми їх майнового обороту. Разом з тим доцільно висловити певні зауваження щодо змісту запропонованих змін.

По-перше, запропоновані новели до ЦК є недостатньо чіткими й створюють неоднозначність у розумінні як поняття об'єктів цивільних прав, так і їх правової класифікації як матеріальних та нематеріальних благ, що може суттєво ускладнити реалізацію відповідних положень на практиці. Така неоднозначність розуміння, на наш погляд, полягає в наступному.

Насамперед ст. 177 ЦК України, аналогічно до попередньої норми, визначає множинність об'єктів, закріплюючи їх невичерпний перелік [22]. При цьому формується певна впорядкована система, де родовим поняттям є об'єкт цивільних

прав, а видовими – матеріальні та нематеріальні блага. Іншими словами, нова ст. 177 ЦК України як і попередня закріплює видовий поділ роду об'єктів на матеріальні й нематеріальні блага [20] та відповідає традиційній класифікації об'єктів цивільних прав, яка ґрунтується на критерії матеріальності об'єктів. У науковій літературі зазначається, що використання законодавцем прикметників «матеріальний» і «нематеріальний» вказує на характерні особливості об'єктів того чи іншого виду. Матеріальність означає, що благо має фізичну субстанцію, належить до матеріального світу, має властивості форми, розміру, кольору, структури. Відповідно нематеріальність означає, що благо не має фізичної субстанції, не належить до предметів матеріального світу, не має властивостей форми розміру, кольору, структури [23, с. 294].

Разом з тим у ч. 2 ст. 177 ЦК визначається, що об'єкти цивільних прав можуть існувати в матеріальному світі та/або цифровому середовищі, що обумовлює форму об'єктів, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них. Буквальне тлумачення вказаного положення призводить до висновку про можливість існування форм об'єктів цивільних прав, обумовлених середовищем їх існування. Відповідно, виходячи із таких названих нормою середовищ існування як матеріальний світ та цифрове середовище, встановлюється можливість існування всіх об'єктів цивільних прав у матеріальній та/або цифровій формі. Водночас не всі нематеріальні блага можуть існувати в цифровому середовищі. Слід зазначити, що насамперед ідеться про особисті немайнові блага, якими є, наприклад, здоров'я, життя, честь тощо (ст. 201 ЦК України) [22]. Отже, на власну думку, дане положення порушує впорядкованість системи об'єктів у цілому визначеній у ч. 1 ст. 177 ЦК України й потребує уточнення та доопрацювання.

По-друге, певна суперечність проглядається при визначенні місця власне «цифрових речей» у системі об'єктів цивільних прав.

Зокрема, визначення «цифрової речі» надається у ст. 179–1, яка міститься в гл. 13 «Речі. Майно» ЦК України, що дає підставу для віднесення всіх цифрових речей до матеріальних благ у системі об'єктів цивільних прав на рівні з речами. Одночасно в ст. 179–1 ЦК України, де розкривається поняття «цифрової речі», до переліку останніх відносяться віртуальні активи, цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті. Якщо ж звернутися до поняття «віртуальний актив», надане у Законі України «Про віртуальні активи», то останнім є нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість і виражене сукупністю даних в електронній формі [24]. Відповідно таке легальне визначення формулює таку ознаку віртуальних активів як нематеріальність та ставить під сумнів можливість їх входження до групи матеріальних благ. Аналогічну суперечність можна прослідкувати й при дослідженні правової природи цифрового контенту, який, як зазначається у наукових джерелах, зберігає нематеріальну природу [25, с. 172]. Враховуючи наведене, та виходячи з критерію матеріальності, можна сформулювати висновок, що цифрові речі по-

винні бути включені до різновиду нематеріальних благ, а тому юридично коректно розглядати їх у гл. 15 «Нематеріальні блага», перенісши туди відповідні положення ст. 179–1 ЦК.

По-третє, щодо визначення поняття «цифрова річ». Визначення цифрової речі, яке пропонується у ст. 179–1 ЦК конструється шляхом як законодавчого закріплення суттєвих ознак, які дають можливість виокремити визначуваний об'єкт з загалу йому подібних, так і шляхом законодавчого закріплення переліку тих об'єктів, які з погляду законодавця належать до цифрових речей. Так, цифровою річчю є благо, яке створюється та існує виключно в цифровому середовищі та має майнову цінність. Одночасно цифровими речами визнаються віртуальні активи та цифровий контент. При цьому цифровими речами можна назвати й інші блага, що відповідають указаним ознакам. Така можливість визначається шляхом закріпленням застережень «та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті».

Зазначене вказує на широке розуміння та всеохопний комплексний характер поняття «цифрової речі», яке є технологічно нейтральним і разом з тим дозволяє диференціювати правове регулювання залежно від окремих категорій об'єктів у межах загального поняття цифрових речей.

З одного погляду, такий підхід законодавця щодо широкого розуміння та невичерпного переліку цифрових речей заслуговує на схвалення, оскільки в такому основоположному документі, як Цивільний кодекс України, і тим більше в його загальних положеннях, методологічно було б не вірно використовувати конструкції, які можуть застаріти за короткий проміжок часу. Тим більше, що з розвитком технологій різноманіття цифрових об'єктів може збільшуватися. З іншого боку, слід вказати, що таке розширене тлумачення «цифрової речі» дозволяє охоплювати даним поняттям і вже відомі об'єкти цивільних прав, які базуються на класичних системах електронного обліку, зокрема бездокументарні цінні папери, безготівкові гроші, електронні гроші тощо. Такий стан речей не можна визнати задовільним, оскільки в результаті отримуємо неузгоджене законодавство з різним розумінням правової природи одних і тих же об'єктів.

У контексті вищевказаної проблематики також слід поставити питання чи є вдалим власне термін «цифрові речі» для позначення благ, що виникають та існують виключно в цифровому середовищі та становлять майнову цінність? Очевидно, введення такого нового об'єкта цивільних прав як «цифрова річ» є намаганням подолати прогалини у сфері правового регулювання відносин щодо цифрових об'єктів та поширити правовий режим власності на ці об'єкти, що мають нематеріальну природу. Якщо ж уважно проаналізувати запропоноване в проєкті змін сутнісне визначення цифрової речі, то можна помітити, що відбувається підміна понять, адже частіше за все подібним поняттям визначають «цифровий актив». Для обґрунтування даної тези наведемо поняття «цифровий актив», що використовується в наукових джерелах. Так, на думку О. О. Кудь, який провів ґрунтовне дослідження сутності «цифрових активів», цифровий актив можна визна-

чити як цінність, виражену в цифровому вигляді [26]. Бацуца В. М. пропонує розглядати цифрові активи як новітні об'єкти майнових цивільних прав, виражені сукупністю даних у електронній формі та поширювані в розподіленому реєстрі або в інший спосіб, наділені власною цінністю, не прив'язаною до реальних (фіатних) коштів або активів [27, с. 34].

Грунтуючись на вказаному, з нашої точки зору, введення в законодавство терміна «цифрова річ» термінологічно не зовсім точне, а тому більш прийнятним було б використання концепту «цифрового активу» як нового об'єкта цивільних прав, що охоплював би різні види цифрових цінностей, і крім цього також слідував за західною традицією вживання поняття «asset» у цьому аспекті.

Вище викладені міркування дозволяють констатувати певні висновки для цивілістів: під впливом проривної технології блокчейн, що забезпечує децентралізований облік та обіг цифрових активів, відбувається порушення наявної сталості системи об'єктів цивільних прав, шляхом закріплення нових її елементів. Разом з тим виникає правова невизначеність як щодо визначень, класифікацій, правового режиму цифрових активів, що веде до нечітко оформленого правового регулювання відносин стосовно таких активів, насамперед права власності на цифрові активи.

2.2. Смарт-контракти і цивільне право України

У ході еволюції блокчейну він ставав більш удосконаленим, дозволяючи записувати в розподіленому реєстрі не лише транзакції з цифровими активами, а й програми, які автономно виконуються комп'ютерами в мережі, які дістали назву смарт-контрактів. На сьогодні смарт-контракти можуть виконувати транзакції на децентралізованих криптовалютних біржах, полегшувати ігри та обмін предметами колекціонування між учасниками в розподіленому реєстрі, а також запускати програми азартних ігор в Інтернеті.

Ідея смарт-контракту була запропонована американським інформатиком Ніком Сабо в 1990-х роках. Смарт-контракт був задуманий автором як самодостатнє програмне забезпечення, яке автоматично виконує певну дію. Таким чином, ним визначався комп'ютеризований протокол транзакцій, який виконує умови контракту (такі як застава, порука, уступка майнових прав, умови оплати тощо) [28].

У 2013 році В. Бутерін започаткував платформу Ethereum, яка спеціалізується на створенні децентралізованих онлайн-сервісів на основі блокчейну, працюючих за логікою смарт-контрактів. Як і мережа Bitcoin, мережа Ethereum використовує розподілений реєстр, який записує дані. Однак, на відміну від мережі Bitcoin, мережа Ethereum дозволяє записувати як транзакції, так і комп'ютерні програми в книгу обліку. У парадигмі блокчейну смарт-контракти – це комп'ютерні коди, що працюють поверх блокчейну та містять набір правил, згідно з якими сторони цього смарт-контракту погоджуються взаємодіяти один з одним. Якщо і коли виконуються заздалегідь визначені правила, контракт виконується автоматично. Код смарт-контракту сприяє, перевіряє та забезпечує виконання угоди або транзакції

в автоматичному режимі без необхідності втручання будь-якої зі сторін або ініціювання дії [29, с. 13]. На сьогодні відомі такі платформи смарт-контрактів: Ethereum, Hyperledger Fabric, Corda, Stellar, Rootstock [30].

Отже, технологічно смарт-контракти – це комп'ютерні протоколи, які автоматично запускаються, коли реалізується одна або кілька визначених умов, і виконують заздалегідь визначені дії. Сутність їх роботи полягає в наступному: при дотриманні певних умов комп'ютерний протокол буде виконуватися самостійно, без будь-якого втручання. Тому їх часто пов'язують із дотриманням схеми «якщо X, то Y», яка в базовому дизайні нагадує свого роду цифровий торговий автомат [31, с. 185; 32, с. 75].

Ми поділяємо вищевикладений підхід до розуміння смарт-контрактів, що відображає технологічну сутність даного явища. Разом з тим слід наголосити, що, спираючись лише на нього неможливо сформулювати питання для глибокого правового аналізу. Тож, вбачається, потреба окреслити цивільно-правовий підхід до тлумачення «смарт-контракту», адже очевидно, що цивілісти можуть мати інакше розуміння смарт-контракту ніж програмісти. З цього приводу в літературі вказується таке: «Коли юристи думають про «контракти», вони відразу думають про юридично зобов'язуючі угоди, хоча це не обов'язково те, що мають на увазі кодувальники» [33, с. 23].

Тема смарт-контрактів є такою, що широко обговорюється в правничих колах як на національному, так і на міжнародному рівні, на що вказує численна кількість робіт на дану тематику. Їх огляд дозволяє зробити висновки, що повністю усталене визначення смарт-контрактів серед юристів ще не сформовано, відповідно й правова природа смарт-контрактів не є до кінця зрозумілою. Погляди варіюють від визнання [31; 32; 33; 34] до заперечення договірної природи смарт-контрактів [35; 36; 37; 38]. Натомість у цій площині можна констатувати правильність думки, що смарт-контракт може набувати різних значень у різних контекстах; може призначатися, а може й не призначатися для представлення умов договору в праві або може бути, а може й не бути юридично визнаним [33, с. 20]. Ми схильні вважати, що сам термін «смарт-контракт» з урахуванням включення до його синтаксичної конструкції слова «контракт» є дещо лексично оманливим, адже дійсно смарт-контракти можуть реалізовуватися на дуже різних засадах і не завжди для досягнення саме договірних або контрактних цілей. Так, існують різні варіанти використання смарт-контрактів, серед яких: голосування в децентралізованій автономній організації (DAO), страхування польотів, первинні пропозиції монет, сприяння «DeFi» або децентралізованим фінансам, операції з нерухомістю, параметричне страхування, авіаційна заправка, управління ланцюгами постачання тощо. Очевидно наявність різних сфер застосування даного технологічного рішення вказує на різні типи смарт-контрактів, які в юридичних джерелах поділяють наступним чином:

1) смарт-контракт може бути простим кодом; ніякого юридичного договору не існує (ситуація є простою трансакцією в технічному сенсі цього слова);

2) смарт-контракт може бути інструментом для виконання юридичної угоди; юридична угода існує офчейн;

3) смарт-контракт може бути юридично обов'язковим волевиявленням, таким як пропозиція або акцепт, або являти собою юридичну угоду;

4) смарт-контракт об'єднаний з юридичною угодою й тому існує одночасно як ончейн, так і офчейн [33].

Указаний підхід щодо поділу смарт-контрактів заслуговує на увагу. Він дає розуміння того, що деякі смарт-контракти мають договірний характер, що відповідає їх лексичному сприйняттю, тоді як інші випадках що це просто технічні явища або інструмент виконання інших договорів. Отже, можна підсумувати, що неможливо знайти однозначну відповідь, яка стосується всіх наявних типів смарт-контрактів, і тому з цивільно-правового погляду їх тлумачення як договору вимагає оцінки кожного конкретного випадку.

З огляду на зазначене вище в даній роботі, ми все ж зосереджуємося на тому, що одним із можливих призначень смарт-контрактів як комп'ютерного програмування є визначення та виконання зобов'язань юридично зобов'язуючого договору. Тому далі тут поняття «смарт-контракт» розглядатиметься нами як «смарт-юридичний контракт» у його розумінні як програмного коду на основі блокчейну, що уособлює юридично обов'язковий договір, у якому або деякі, або всі договірні зобов'язання визначені та/або виконуються комп'ютерною програмою автоматично [39]. У даному контексті цікавою є думка італійських учених, що смарт-юридичний контракт – це рід, який належить до виду смарт-контрактів або, якщо використовувати теорію множин, це менше коло, яке повністю міститься в більшому колі, яке представляє смарт-контракт, спеціально застосований до правових відносин [40]. Також підтриманий нами підхід до розуміння смарт-контракту обумовлений і тим, що на сьогодні в достатній кількості наукових джерел проведений широкий доктринальний аналіз, який дозволяє на концептуальному рівні розглядати певні типи смарт-контрактів як договір [33; 34; 35; 36].

Разом з тим, допускаючи юридичну природу смарт-контракту як договору, необхідно зважати на ряд специфічних рис, якими характеризуються цей новітній договір і якими він відрізняється від традиційних договорів. Ними є:

- особливе середовище існування в системах блокчейн;
- формулювання всіх або визначених умов на мові програмування (код);
- незмінність [42, с. 19] та автоматичне виконання умов контракту [34, с. 11];
- анонімний характер сторін.

Очевидно деякі з даних особливостей смарт-контрактів породжують ряд юридичних викликів. Осмислюючи їх, можна визначити вектори розвитку договірного права, яке є основоположним інститутом цивільного права України, та його здатність адаптуватися до умов цифрової трансформації. Коротко позначимо їх тут.

Зокрема, будучи розгорнутим у блокчейн інфраструктурі смарт-контракт кидає виклик традиційному способу укладення договорів, який відповідно до ч. 2 ст. 628 ЦК України реалізується шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір

(оферти) й прийняття пропозиції (акцепту) другою стороною [22]. По суті сторони смарт-контракту досягають домовленості шляхом розгортання та взаємодії з кодом без фізичної участі сторін у переговорах природною мовою або спілкуванні іншим способом через інформаційно-комунікаційні засоби. Питання, яке потребує в даному контексті опрацювання полягає в тому, чи можна вважати розгортання коду пропозицією, чи взаємодія з кодом відповідає її прийняттю за чинним законодавством та чи за таких умов виникає погоджене волевиявлення сторін договору.

Також більшість смарт-контрактів написані на таких мовах програмування, як Solidity, Go, Kotlin і Java, після чого вони скомпільовані в інші форми, наприклад, байт-код у віртуальній машині Ethereum (EVM) [30]. Закодованість умов смарт-контракту спричиняє невизначеність змісту такого договору й відмінні підходи до його тлумачення сторонами, що збільшує можливості потенційних суперечностей між останніми та значно ускладнює підходи до вирішення подібних спорів. Це суперечить загальним договірним положенням, згідно з якими змістом договору є умови, які мають бути чітко визначені та зрозумілі. Таким чином, перед цивілістами очевидно в тандемі з програмістами постає завдання розробити стандарти та рамки, за допомогою яких можна визначити зміст смарт-договору.

Крім того, незмінність, що є важливою сутнісно-технічною характеристикою смарт-контрактів, означає неможливість зміни чи відкликання коду жодною зі сторін після його розгортання. Іншими словами, будь-яке скасування, виправлення або зміна в принципі неможливі. На відміну від традиційних договорів, смарт-контракт не може бути зупинено ні добровільно сторонами (вони не можуть його розірвати або змінити), ні судом або будь-ким. Цей незмінний характер смарт-контрактів у першу чергу відрізняє ці нові технологічні договори від традиційних договорів, але одночасно нівелює як правову можливість зміни та розірвання таких договорів, що не відповідає загальними положеннями про договір (статті 651–654 ЦК України), так і гнучкість самої договірної конструкції, яка як правило здатна реагувати на зміни істотних обставин та волю сторін щодо умов їх домовленостей.

Однак спеціалістами вказується, що існує єдиний можливий спосіб вплинути на виконання смарт-контракту або зупинити його виконання – це запрограмувати його таким чином, щоб він шукав зовнішні вказівки від оракулів щодо подальшого виконання при настанні певних заздалегідь визначених подій. Зовнішні вхідні дані можуть надходити або від керованого людиною ІТ-процесу, або від контролюваного людиною ІТ-процесу, в який вбудований смарт-контракт, або з боку органів влади чи судів. Таке рішення, коли в смарт-контракті є пункт про те, що судові рішення можуть бути включені в контракт через оракула, могло б розв'язувати проблему з виконанням, наприклад, незаконних смарт-контрактів [42]. Подібно вказаному підходу, оракул, будучи агентом у смарт-контракті, який знаходить і перевіряє події в реальному світі та надає різні варіанти даних в смарт-контракт

[43], міг би забезпечити принаймні припинення смарт-договору, передаючи дані відповідного рішення про його розірвання чи про зміну істотних обставин.

Разом з тим у випадку залежності смарт-контрактів від зовнішніх оракулів, тобто третьої сторони, виникають ризики несправності останніх або неточності даних наданих ними, що потребує, з одного боку, окреслення правового статусу таких посередників, а, з іншого, врегулювання їх діяльності, відповідальності та взаємодії зі сторонами смарт-договору. Тобто можна припустити, що визначення як критеріїв надійності оракулів, так і засад регулювання їх діяльності та відповідальності, стає одним із завдань на шляху адаптації цивільно-правових норм до незмінності смарт-контрактів.

Ключовою характеристикою блокчейну, на базі якого функціонують смарт-контракти, є анонімність. За деякими даними анонімність означає, що кожен користувач може взаємодіяти з мережею блокчейн за допомогою згенерованої адреси (ключа). Крім того, користувач може згенерувати багато адрес (ключів), щоб уникнути розкриття особистості. Більше немає жодної центральної сторони, яка б зберігала приватну інформацію користувачів [30, с. 357]. Цікавим є спостереження, що сторонами смарт-контракту на технічному рівні не є люди. Ними є криптографічно приватні ключі. Секретний приватний ключ представляє особу, засновану на математичному співвідношенні з пов'язаним відкритим ключем [35, с. 159]. Відповідно постає правове питання, хто укладає в такому разі смарт-договори, хто є його сторонами? Очевидно, що секретні приватні ключі не діють самостійно, а в кінцевому порядку контролюються людьми. Тому більш важливим є питання чи мають люди, які створюють та контролюють криптографічні приватні ключі необхідний обсяг дієздатності й як це перевірити? Адже якщо смарт-контракт є договором, а відповідно й правочином одночасно, то для його дійсності особи, які його вчиняють, відповідно до ч. 2 ст. 203 ЦК України повинні мати необхідний обсяг цивільної дієздатності. За загальним правилом укладати будь-які правочини можуть лише фізичні особи з повною цивільною дієздатністю. Повна цивільна дієздатність виникає згідно з ч. 1 ст. 34 ЦК України в особи, яка досягла повноліття, або з інших підстав передбачених статтями 34, 35 ЦК України. Водночас правочиноздатність: 1) для малолітніх, неповнолітніх та обмежено дієздатних осіб зводиться до можливості самостійно вчиняти дрібні побутові правочини або діяти за згодою представників (піклувальників) (статті 31, 32, 36, 37 ЦК України); 2) для недієздатних осіб взагалі відсутня, а від їх імені та в їх інтересах правочини вчиняють опікуни (статті 39, 40 ЦКУ) [22].

Однак схоже, що перевірка вимоги щодо необхідного обсягу дієздатності сторін смарт-контракту не може буде дотримана, адже достовірно ідентифікувати повнолітньою чи ні, дієздатною чи ні є особа, яка контролює закритий криптографічний ключ, у такому випадку неможливо. Таким чином, особи, які в реальному світі не мають можливості укладати договори, потенційно отримують її через смарт-контракти в блокчейн середовищі. Відповідно смарт-контракти дозволяють будь-яким фізичним особам безпосередньо брати участь у фінансових

операціях. Так само відсутня суб'єктивна можливість оцінити чи не підписує смарт-контракт хтось, будучи в стані алкогольного сп'яніння або під дією насилля чи погроз.

Зазначене нашою на роздуми, що використання особливих смарт-контрактів у цифровому обороті, крім порушення питань щодо співвідношення з договірним правом України, торкається й інших інститутів цивільного законодавства, зокрема підіймає на поверхню проблеми реалізації цивільної дієздатності учасників цивільних правовідносин у цифровому світі, зокрема й анонівному середовищі блокчейн.

Загалом підсумовуючи слід зауважити, що смарт-контракти з їх особливими характеристиками являють собою зміну парадигми в тому, як ми уявляємо та реалізуємо договірні відносини. Слушною є думка, що смарт-контракти можна розглядати як лакмусовий папірець для договірного права та як бажану можливість подумати, чи воно все ще придатне для викликів XXI ст. [42].

Таким чином, слід констатувати, що ще одним вектором трансформації цивільного права України під впливом цифрових технологій є власне поява такої нової договірної конструкції як смарт-контракт, що зумовлює ускладнення договірних відносин і породжує ряд актуальних питань перед цивілістами, наприклад: 1) можливості використання комп'ютерного програмування для регулювання поведінки учасників цивільних відносин; 2) сумісності традиційного договірного права зі смарт-контрактами та їх особливими характеристиками; 3) необхідності перегляду цивільно-правової доктрини або чинного цивільного законодавства необхідних для адаптації цієї цифрової технології.

2.3. Децентралізовані автономні організації (ДАО) та цивільне право України

Кодування правових і соціальних домовленостей на блокчейні вийшло за рамки смарт-контрактів і призвело до розвитку децентралізованих автономних організацій (ДАО). За словами В. Бутеріна, ДАО є логічним продовженням смарт-контрактів, оскільки це не що інше, як «довгострокові смарт-контракти, які містять активи та кодують статuti цілої організації» [44].

Першою широко відомою ДАО була форма венчурного фонду під назвою «The DAO», який був запущений у 2016 році на блокчейні Ethereum. Його учасники могли подавати проекти для фінансування, а процес прийняття рішень був розподілений між приблизно 10 000 власниками токенів. Організація стала досить успішною й за кілька тижнів залучила понад 150 млн доларів від інвесторів. Щоправда, зловмисник виявив недолік у кодi «The DAO» через кілька місяців після його запуску та використав його, щоб взяти під контроль значну частину коштів, що призвело до зупинки проекту [45, с. 21].

Однак такий невдалий досвід не став перешкодою для ентузіастів. На сьогодні вже існує широкий перелік ДАО: від соціальних, які становлять сукупність людей, організованих навколо певних інтересів – до інвестиційних, які є групою людей, які об'єднують капітал та інвестують у проекти [46, с 130; 47; 48, с. 11–12].

За даними порталу Дія.Освіта, присвяченому криптограмотності та блокчейну, існують такі типи ДАО як: ДАО-операційні системи, ДАО-протоколи, інвестиційні-ДАО, ДАО-медіа, грантові-ДАО, ДАО-для колекціонерів, соціальні-ДАО. А одним із успішних прикладів ДАО у світі є Ukraine DAO – онлайн-колектив, що використовує силу та потужність технологій і спільноти Web3 для допомоги Україні та українцям. Завдяки Ukraine DAO вже зібрано понад 7 млн доларів у криптовалюти, які організація отримала від продажу NFT з українським прапором [49]. Про впливовість української ДАО вказує згадка її в якості реального кейсу в ряді авторитетних видань [50; 51].

Не зважаючи на вибуховий розвиток ДАО, концепція цих цифрових сутностей є новою, що викликає інтерес та залучає до обговорення досить широкі практичні, політичні й академічні кола по всьому світу. Слід констатувати, що один із напрямків таких дискусій має юридичний характер. Він, зокрема, пов'язаний із питаннями правової категоризації та правосуб'єктності цих нових типів організацій, відповідальності їх учасників, правового регулювання взаємодії учасників у середині ДАО та з контрагентами, податкових зобов'язань. На наш погляд, комплексна відповідь на ці питання є складним завданням, адже вона обумовлена насамперед численною кількістю факторів, таких як структура, організаційні засади роботи ДАО, їх цілі та ін. Однак, нам вважається, що першим базовим питанням у даній сфері є визначення правового статусу ДАО, їх правова категоризація, або чим вони є, з погляду цивільного права?

Якщо проаналізувати світовий досвід у намаганні усунути правову невизначеність, пов'язану з ДАО та її правовим статусом, то слід указати, що деякі правові системи поклали початок легалізації цих організацій у правовому полі класичної економіки саме як юридичних осіб. Зокрема в США 1 липня 2021 року Вайомінг став першим штатом, який визнав ДАО юридичною особою, а на сьогодні закони щодо діяльності ДАО запровадили Вермонт, Колорадо, Теннессі і Юта. Інші правові системи теж визначили спеціальну нормативну базу для уточнення правового статусу ДАО. Зокрема такі дії були зроблені Мальтою, Каймановими островами, Швейцарією та Сінгапуром [48; с. 26–31]. У правових системах, де поки що відсутні правові рамки щодо ДАО, наприклад у Великій Британії, за даними, наданими Комісії з питань права юридичними фірмами, які консультують ДАО, спостерігається тенденція, що багато хто в галузі переходять до використання зареєстрованих юридичних осіб для виконання певних видів діяльності та функцій у рамках ДАО. Цей процес отримав назву «юридичної обгортки» [47, с. 83].

Такий стан речей дозволяє нам прийти до висновку, який є важливим у межах нашого дослідження. Зокрема можна припустити, що розвиток технології блокчейн може мати еволюційний вплив на такий інститут цивільного права України як учасники цивільних відносин, зокрема юридичні особи. Тут нагадаємо: як ми визначили вище на прикладі Ukraine DAO в українському полі вже фактично діють подібні організації, хоча юридично за українським законодавством таких

організацій не існує. Як наслідок, правовий обсяг взаємодій цих суб'єктів наразі невизначений. Разом з тим відомо, що невизначеність є живильним середовищем для суперечок, тож її варто усувати.

Тож, видається, що з огляду на вже існуючу світову тенденцію легалізації ДАО як юридичних осіб, варто провести своєрідний тест на предмет можливості застосування до них як власне усталеного в приватному праві України поняття юридична особа, так і різних організаційно-правових форм останньої за чинним цивільним законодавством. Результат такого тесту очевидно привідкриє завісу щодо визначення способу визнання законного існування ДАО в українському правовому порядку й одночасно дозволить зрозуміти чи можливе взагалі використання вже існуючих правових положень українського приватного права на шляху подолання правової невизначеності, породженої новітніми цифровими технологіями, зокрема технологією блокчейн, що породило нові цифрові сутності такі як ДАО. Чи можливо українському правопорядку слід обирати якийсь інакший напрямок на цьому шляху та змінювати правові підходи.

ВИСНОВКИ

Визначальними драйверами цифрової трансформації є проривні цифрові технології сьогодення, які здатні змінювати соціальні та правові порядки. Як продемонстровано в роботі, технологія блокчейн є одним із елементів системи таких проривних цифрових технологій. Аналіз розвитку даної технології сигналізує, що її практична реалізація пов'язана із функціонуванням нових цифрових сутностей: цифрові активи, смарт-контракти, децентралізовані автономні організації.

У ході оцінки їх впливу на розвиток цивільного права України з'ясовано, що дані категорії, сформовані технологією блокчейн, значно випереджають їх правове регулювання, адже не можуть бути цілком підпорядковані чинним правилам приватноправового регулювання. Поточний етап у національній системі характеризується як правовою невизначеністю для суб'єктів цивільних відносин, які з ними взаємодіють, так і намаганням вписати нові цифрові сутності в старі правила. Разом з тим одним із варіантів подолання такої невизначеності є зіставлення нових категорій із усталеними цивільно-правовими інститутами, такими як: «об'єкти цивільних прав», «право власності», «цивільний договір», «учасники цивільних правовідносин», «цивільно-правова відповідальність», що визначить подальший вектор розвитку останніх зокрема, і цивільного права України в цілому.

Відповідно дослідження сутності таких змін є предметом для сучасних юридичних дискурсів, результати яких нададуть можливість упорядкувати нові типи відносин, породжених технологією блокчейн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Andreessen M. Why Software is Eating the World? *Wall St. J.* 2011. URL: http://online.wsj.com/article/SB10001424053111903480904576512250915629460.html?reflink=desktopwebshare_permalink (дата звернення: 25.12.2024)

- [2] Vial G. Understanding digital transformation: A review and a research agenda. *The Journal of Strategic Information Systems*. 2019. Vol. 28. Iss. 2. P. 118–144. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2019.01.003>. (дата звернення: 01.02.2025)
- [3] Баранов О. А. Трансформація правових систем – засаднича умова сталого розвитку. *Інформація і право*. 2023. № 2(45). С. 9–32. URL: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2\(45\).282312](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2(45).282312) (дата звернення: 20.12.2024)
- [4] Schuelke-Leech B.-A. A model for understanding the orders of magnitude of disruptive technologies. *Technological Forecasting and Social Change*. 2018. Vol. 129. P. 261–274. URL: <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.09.033>. (дата звернення: 30.11.2024)
- [5] Проривні технології в економіці і бізнесі (досвід ЄС та практика України у світлі III, IV і V промислових революцій) : навч. посібн. / за ред. : Л. Г. Мельника, Б. Л. Ковальова. Суми : СумДУ, 2020. 180 с.
- [6] Iansiti M., Lakhani K. R. The Truth About Blockchain. *Harvard Business Review*. 2017. URL: <https://hbr.org/2017/01/the-truth-about-blockchain> (дата звернення: 26.11.2024)
- [7] Mulligan C., Morsfield S., Cheikosman E. Blockchain for sustainability: A systematic literature review for policy impact. *Telecommunications Policy*. 2024. Vol. 48. Iss. 2. URL: <https://doi.org/10.1016/j.telpol.2023.102676> (дата звернення: 26.11.2024)
- [8] Casino F., Dasaklis T. K., Patsakis C. A systematic literature review of blockchain-based applications: Current status, classification and open issues. *Telematics and Informatics*. 2019. Vol. 36. P. 55–81. URL: <https://doi.org/10.1016/j.tele.2018.11.006>. (дата звернення: 25.12.2024)
- [9] Adams R., Kewell B., Parry G. Blockchain for Good? Digital Ledger Technology and Sustainable Development Goals. / Leal Filho, W., Marans, R., Callewaert, J. (eds) Handbook of Sustainability and Social Science Research. 2018. World Sustainability Series. Springer, Cham. P. 127–140. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-67122-2_7 (дата звернення: 25.12.2024)
- [10] World Economic Forum. Inclusive Deployment of Blockchain for Supply Chains: Part 1 – Introduction, White Paper. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Introduction_to_Blockchain_for_Supply_Chains.pdf (дата звернення: 20.11.2024)
- [11] Blockchain and private international law / Ed. by Bonomi A., Lehmann M., Lalani, S. Leiden, The Netherlands: Koninklijke Brill NV, 2023. 796 p.
- [12] Tatar U., Gokce Y., Nussbaum B. Law versus technology: Blockchain, GDPR, and tough tradeoffs, *Computer Law & Security Review*. 2020. Vol. 38. URL: <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2020.105454> (дата звернення: 02.02.2025)
- [13] Ravani A., Edupuganti S., Pugh, J., Sushama S. Applications of Blockchain Technology (1st ed.). CRC Press. 2024. URL: <https://www.perlego.com/book/4304513/applications-of-blockchain-technology-an-industry-focus-pdf>. (дата звернення: 20.11.2024)
- [14] Nakamoto S. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. URL: <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf> (дата звернення: 25.12.2024)
- [15] Garcia-Teruel R. M., Simón-Moreno H. The digital tokenization of property rights. A comparative perspective. *Computer Law & Security Review*. 2021. Vol. 41. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364921000169> (дата звернення: 11.11.2024)
- [16] Hileman G., Rauchs M. Global Blockchain Benchmarking Study. 2017. URL: <https://ssrn.com/abstract=3040224> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3040224> (дата звернення: 25.12.2024)

- [17] Ляшенко В. І., Вишневецький О. С. Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку : монографія / НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2018. 252 с.
- [18] Cambridge Centre for Alternative Finance (CCAF) Global cryptoasset regulatory landscape study. The University of Cambridge Judge Business School. 2019. URL: Cryptoasset Regulation – CCAF publications – Cambridge Judge Business School (дата звернення: 11.11.2024)
- [19] Кудь А. А., Кучерявенко М. П., Смичок Є. М. Цифрові активи та їх правове регулювання у світлі розвитку технології блокчейн : монографія Харків : Право, 2019. 216 с.
- [20] CCAF. The 2nd Global cryptoasset regulatory landscape study. University of Cambridge. 2024. URL: 2024-2nd-global-cryptoasset-regulatory-landscape-study.pdf
- [21] Ukraine Economic Outlook. Історія світового крипторинку 2013–2023 та сценарій адаптації для України: аналітичне дослідження. 2023. URL: <https://www.kuna.family/ukraine-crypto-outlook> (дата звернення: 11.11.2024)
- [22] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 №435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№40–44. Ст. 356
- [23] Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія. Харків, 2013. 552 с.
- [24] Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 №2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
- [25] Нетипові об'єкти : збірник статей / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2022. 266 с.
- [26] Kud A. A. Substantiation of the Term «Digital Asset»: Economic and Legal Aspects. *International Journal of Education and Science*. 2019. №2(1), P. 41–52. URL: doi:10.26697/ijes.2019.1.06 (дата звернення: 11.11.2024)
- [27] Бацуца, В. М. До питання встановлення правової природи цифрових активів у сучасному цивільному праві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. №55. С. 32–35.
- [28] Szabo N. «Smart Contracts». FON. URL: <https://www.fon.hum.uva.nl/rob/Courses/InformationInSpeech/CDROM/Literature/LOTwinterschool2006/szabo.best.vwh.net/smart.contracts.htm> (дата звернення: 25.12.2024)
- [29] World Economic Forum. Inclusive Deployment of Blockchain for Supply Chains: Part 1 – Introduction. 2019. URL: World Economic Forum (дата звернення: 30.11.2024)
- [30] Zheng Z., Xie S., Dai H., Chen W., Chen X., Weng J., Imran M. An overview on smart contracts: Challenges, advances and platforms. *Future Generation Computer Systems*. 2020. Vol. 105. P. 475–491. URL: <https://doi.org/10.1016/j.future.2019.12.019>. (дата звернення: 30.11.2024)
- [31] Cuccuru P. Beyond bitcoin: an early overview on smart contracts. *International Journal of Law and Information Technology*. 2017. Vol. 25, Iss. 3. P. 179–195. URL: <https://doi.org/10.1093/ijlit/eah003> (дата звернення: 30.11.2024)
- [32] Rohr J. Smart Contracts in Traditional Contract Law, Or The Law of the Vending Machineю. *Clev. St. L. Rev.* 2019. №67. URL: <https://engagedscholarship.csuohio.edu/clevstlrev/vol67/iss1/9> (дата звернення: 18.01.2025)
- [33] European Law Institute. (2023). ELI Principles on Blockchain Technology, Smart Contracts and Consumer Protection. Retrieved from europeanlawinstitute.eu/fileadmin/user_upload/p_eli/Publications/ELI_Principles_on_Blockchain_Technology_Smart_Contracts_and_Consumer_Protection.pdf (дата звернення: 05.01.2025)

- [34] The Law Commission. Smart legal contracts Advice to Government Law (Com No 401). 2021. URL: <https://www.lawcom.gov.uk/project/smart-contracts/> (дата звернення: 18.01.2025)
- [35] Werbach K., Cornell N. Contracts Ex Machina. *67 Duke Law Journal* 313. 2017. URL: <https://ssrn.com/abstract=2936294> (дата звернення: 18.01.2025)
- [36] Lauslahti K., Mattila J., Seppälä T. Smart Contracts – How will Blockchain Technology Affect Contractual Practices? (ETLA Report, No. 68). The Research Institute of the Finnish Economy (ETLA), Helsinki. 2017. URL: <https://ssrn.com/abstract=3154043> (дата звернення: 05.01.2025)
- [37] Верес І. Правова природа смарт-договору. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №9. С. 15–18.
- [38] Некіт К. Переваги та недоліки смарт-контрактів як підстав виникнення права власності. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2020. №3(47). С. 101–105.
- [39] The Law Commission Smart legal contracts Advice to Government Law (Com No 401) 2021. URL: <https://www.lawcom.gov.uk/project/smart-contracts/> (дата звернення: 05.01.2025)
- [40] Bassan F., Rabitti M. From smart legal contracts to contracts on blockchain: An empirical investigation. *Computer Law & Security Review*, 2024. Vol. 55. URL: <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2024.106035>. (дата звернення: 22.01.2025)
- [41] Khan S. N., Loukil F., Ghedira-Guegan C. et al. Blockchain smart contracts: Applications, challenges, and future trends. *Peer-to-Peer Netw. Appl.* 2021. № 14. P. 2901–2925. URL: <https://doi.org/10.1007/s12083-021-01127-0> (дата звернення: 05.01.2025)
- [42] Durovic M., Janssen, A. The Formation of Smart Contracts and Beyond: Shaking the Fundamentals of Contract Law? *Smart Contracts and Blockchain Technology: Role of Contract Law*. 2018. P. 1–27. URL: https://www.researchgate.net/publication/327732779_The_Formation_of_Smart_Contracts_and_Beyond_Shaking_the_Fundamentals_of_Contract_Law (дата звернення: 08.01.2025)
- [43] Beniiche A. A study of blockchain oracles. *Arxiv*. 2020. URL: <http://arxiv.org/abs/2004.07140> (дата звернення: 29.01.2025)
- [44] Buterin V. Ethereum White Paper – A Next Generation Smart Contract & Decentralized Application Platform. Retrieved from Blockchain Lab. URL: https://blockchainlab.com/pdf/Ethereum_white_paper_a_next_generation_smart_contract_and_decentralized_application_platform-vitalik-buterin.pdf (дата звернення: 20.12.2024)
- [45] Boucher P., Nascimento S., Kritikos M. How blockchain technology could change our lives. *European Parliamentary Research Service (EPRS)*. 2017. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/581948/EPRS_IDA\(2017\)581948_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/581948/EPRS_IDA(2017)581948_EN.pdf) (дата звернення: 05.01.2025)
- [46] Сержанов В., Андришин В., Кочан Я. Децентралізовані автономні організації (ДАО), як блокчейн допомагає людям працювати над спільною метою та інвестувати, не доверяючи один одному. *Науковий вісник Ужгородського Університету, Серія Економіка*. 2023. Вип. 2(62). С. 129–134. URL: [https://doi.org/10.24144/2409-6857.2023.2\(62\).129-134](https://doi.org/10.24144/2409-6857.2023.2(62).129-134) (дата звернення: 01.02.2025)
- [47] The Law Commission. Decentralised autonomous organisations (DAOs). A scoping paper. 2024. URL: Decentralised Autonomous Organisations Scoping Paper – Law Commission (дата звернення: 05.01.2025)
- [48] Naudts E. The Future of DAOs in Finance – in Need of Legal Status. ECB Occasional Paper No. 2023/331. URL: <https://ssrn.com/abstract=4605627> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4605627> (дата звернення: 05.01.2025)

- [49] Криптограмотність та блокчейн. Модуль 3. URL: <https://osvita.diia.gov.ua/courses/lesson/epizod-3-so-take-dao-istoria-meta-ta-perevagi> (дата звернення: 17.01.2025)
- [50] Hubbard S., Trivedi A., Sharma M. Case Profiles of Decentralized Autonomous Organizations. 2023. URL: elfercenter.org/publication/case-profiles-decentralized-autonomous-organizations (дата звернення: 05.01.2025)
- [51] World Economic Forum. DAOs for Impact. White Paper. 2023. URL: <https://www.weforum.org/publications/daos-for-impact/> (дата звернення: 05.01.2025)

REFERENCES

- [1] Andreessen, M. (2011, August 20). Why Software is Eating the World? *Wall St. J.* Retrieved from http://online.wsj.com/article/SB10001424053111903480904576512250915629460.html?reflink=desktopwebshare_permalink
- [2] Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review and a research agenda. *The Journal of Strategic Information Systems*, 28(2), 118–144. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2019.01.003>.
- [3] Baranov, O. A. (2023). Transformation of legal systems is a fundamental condition for sustainable development. *Information and law*, 2(45), 9–32. Retrieved from [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2\(45\).282312](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2(45).282312)
- [4] Schuelke-Leech, B.-A. (2018). A model for understanding the orders of magnitude of disruptive technologies, *Technological Forecasting and Social Change*, 129, 261–274. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.09.033>.
- [5] Melnyk, L. G., Kovaleva, B. L., & al. (2020). Breakthrough technologies in the economy and business (the experience of the EU and the practice of Ukraine in the light of the III, IV and V industrial revolutions). Sumy: Sumy State University.
- [6] Iansiti, M., & Lakhani, K. R. (Jan – Feb, 2017). The Truth About Blockchain. *Harvard Business Review*. Retrieved from <https://hbr.org/2017/01/the-truth-about-blockchain>
- [7] Mulligan, C., Morsfield, S., & Cheikosman, E. (2024). Blockchain for sustainability: a systematic literature review for policy impact. *Telecommunications Policy*, 48(2). Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.telpol.2023.102676>
- [8] Casino, F., Dasaklis, T. K., & Patsakis, C. (2019). A systematic literature review of blockchain-based applications: Current status, classification and open issues. *Telematics and Informatics*, 36, 55–81. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.tele.2018.11.006>.
- [9] Adams, R., Kewell, B., & Parry, G. (2018). Blockchain for Good? Digital Ledger Technology and Sustainable Development Goals. In: Leal Filho, W., Marans, R., Callewaert, J. (eds) *Handbook of Sustainability and Social Science Research*. World Sustainability Series. Springer, Cham. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-319-67122-2_7
- [10] World Economic Forum. (2019, March). Inclusive Deployment of Blockchain for Supply Chains: Part 1 – Introduction, White Paper. Retrieved from https://www3.weforum.org/docs/WEF_Introduction_to_Blockchain_for_Supply_Chains.pdf
- [11] Bonomi, A., Lehmann, M., & Lalani, S. (Eds.). (2023). Blockchain and private international law. In *International and Comparative Business Law and Public Policy*, 4. Leiden, The Netherlands: Koninklijke Brill NV.
- [12] Tatar, U., Gokce, Y., & Nussbaum, B. (2020). Law versus technology: Blockchain, GDPR, and tough tradeoffs, *Computer Law & Security Review*, 38. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2020.105454>
- [13] Ravani, A., Edupuganti, S., Pugh, J., & Sushama, S. (2024). Applications of Blockchain Technology (1st ed.). CRC Press. Retrieved from <https://www.perlego.com/book/4304513/applications-of-blockchain-technology-an-industry-focus-pdf>.

- [14] Nakamoto, S. (2008) (n.d.). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. Retrieved from <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
- [15] Garcia-Teruel, R. M., & Simón-Moreno, H. (2021). The digital tokenization of property rights. A comparative perspective, *Computer Law & Security Review*, 41. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364921000169>
- [16] Hileman, G., & Rauchs, M. (2017, September 22). Global Blockchain Benchmarking Study. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3040224> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3040224>
- [17] Lyashenko, V., & Vishnevskiy, N. (2018). Digital modernization of Ukraine's economy as an opportunity for breakthrough development. NAS of Ukraine, Institute of Industrial Economics. Kyiv.
- [18] Cambridge Centre for Alternative Finance (CCAF) (2019) Global cryptoasset regulatory landscape study. Retrieved from the University of Cambridge Judge Business School Cryptoasset Regulation – CCAF publications – Cambridge Judge Business School
- [19] Kud, A., Kucheryavenko, M., & Smychok, E. (2019). Digital assets and their economic and legal regulation in the light of the development of blockchain technology. Kharkiv: Pravo.
- [20] CCAF. (2024). The 2nd Global cryptoasset regulatory landscape study. Retrieved from University of Cambridge.2024-2nd-global-cryptoasset-regulatory-landscape-study.pdf
- [21] Ukraine Economic Outlook. (2023). The history of the global crypto market 2013–2023 and the adaptation scenario for Ukraine: an analytical study. Received from <https://www.kuna.family/ukraine-crypto-outlook>
- [22] Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine (2003, January). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
- [23] Slipchenko, S. (2013). Personal non-property legal relations regarding movable objects. Kharkiv: Disa plus.
- [24] On virtual assets: Law of Ukraine (2022, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
- [25] Spasibo-Fateeva, I. (Ed). (2022). Non-typical objects: coll. Kharkiv: EKUS.
- [26] Kud, A. A. (2019). Substantiation of the Term «Digital Asset»: Economic and Legal Aspects. *International Journal of Education and Science*, 2(1), 41–52. doi:10.26697/ijes.2019.1.06
- [27] Batsutsa, V. M. (2022). To the issue of establishing the legal nature of digital assets in modern civil law. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser.: Jurisprudence*. 55, 32–35.
- [28] Szabo, N. (1994) «Smart Contracts». FON. Retrieved from <https://www.fon.hum.uva.nl/rob/Courses/InformationInSpeech/CDROM/Literature/LOTwinterschool2006/szabo.best.vwh.net/smart.contracts.htm>
- [29] World Economic Forum. (2019). Inclusive Deployment of Blockchain for Supply Chains: Part 1 – Introduction. World Economic Forum
- [30] Zheng, Z. Xie, S., Dai, H., Chen, W., Chen, X., Weng, J., & Imran, M. (2020). An overview on smart contracts: Challenges, advances and platforms. *Future Generation Computer Systems*, 105, 475–491. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.future.2019.12.019>.
- [31] Cuccuru, P. (2017). Beyond bitcoin: an early overview on smart contracts. *International Journal of Law and Information Technology*, 25(3), 179–195. <https://doi.org/10.1093/ijlit/eax003>

- [32] Rohr, J. (2019). Smart Contracts in Traditional Contract Law, Or The Law of the Vending Machine, *Clev. St. L. Rev.*, 67. Retrieved from <https://engagedscholarship.csuohio.edu/clevstlrev/vol67/iss1/9>
- [33] European Law Institute. (2023). *ELI Principles on Blockchain Technology, Smart Contracts and Consumer Protection*. Retrieved from europeanlawinstitute.eu/fileadmin/user_upload/p_eli/Publications/ELI_Principles_on_Blockchain_Technology__Smart_Contracts_and_Consumer_Protection.pdf
- [34] The Law Commission. (2021). *Smart legal contracts Advice to Government Law*, 401. Retrieved from: <https://www.lawcom.gov.uk/project/smart-contracts/>
- [35] Werbach, K., & Cornell, N. (March 18, 2017). Contracts Ex Machina. *67 Duke Law Journal* 313. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=2936294>
- [36] Lauslahti, K., Mattila, J., & Seppälä, T. (2017). Smart Contracts – How will Blockchain Technology Affect Contractual Practices? (ETLA Report, 68). The Research Institute of the Finnish Economy (ETLA), Helsinki.
- [37] Veres, I. (2020). Legal nature of the smart contract. *Entrepreneurship, economy and law*, 9, 15–18.
- [38] Nekt, K. (2020). Advantages and disadvantages of smart contracts as grounds for the emergence of property rights. *Bulletin of NTUU «KPI» Political Science. Sociology. Right*, 3(47), 101–105.
- [39] The Law Commission. (2021). Smart legal contracts Advice to Government Law (Com No 401) Retrieved from <https://www.lawcom.gov.uk/project/smart-contracts/>
- [40] Bassan, F. & Rabitti, M. (2024). From smart legal contracts to contracts on blockchain: An empirical investigation. *Computer Law & Security Review*, 55. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2024.106035>.
- [41] Khan, S. N., Loukil, F., Ghedira-Guegan, C., & al. (2021). Blockchain smart contracts: Applications, challenges, and future trends. *Peer-to-Peer Netw. Appl.* 14, 2901–2925. <https://doi.org/10.1007/s12083-021-01127-0>
- [42] Durovic, M., & Janssen, A. (2018). The Formation of Smart Contracts and Beyond: Shaking the Fundamentals of Contract Law? *Smart Contracts and Blockchain Technology: Role of Contract Law*, 1–27.
- [43] Beniiche, A. (2020, March 19). A study of blockchain oracles. *Arxiv*. Retrieved from: <http://arxiv.org/abs/2004.07140>.
- [44] Buterin, V., (2013). Ethereum White Paper – A Next Generation Smart Contract & Decentralized Application Platform. Retrieved from https://blockchainlab.com/pdf/Ethereum_white_papera_next_generation_smart_contract_and_decentralized_application_platform-vitalik-buterin.pdf
- [45] Boucher, P., Nascimento, S., & Kritikos, M. (February 2017). How blockchain technology could change our lives. *European Parliamentary Research Service (EPRS)*. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/581948/EPRS_IDA\(2017\)581948_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2017/581948/EPRS_IDA(2017)581948_EN.pdf)
- [46] Serzhanov, V., Andryshyn, V., & Kochan, Ya. (2023). Decentralized Autonomous Organizations (DAOs), how blockchain helps people work towards a common goal and invest without trusting each other. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University, Economics Series*, 2(62), 129–134. <https://doi.org/10.24144/2409-6857>.
- [47] The Law Commission (July 2024) Decentralised autonomous organisations (DAOs). A scoping paper. Retrieved from: Decentralised Autonomous Organisations Scoping Paper – Law Commission.

- [48] Naudts, E. (October, 2023). The Future of DAOs in Finance – in Need of Legal Status ECB Occasional Paper, 2023/331. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=4605627> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4605627>
- [49] Cryptoliteracy and blockchain. Module 3. Retrieved from <https://osvita.diia.gov.ua/courses/lesson/epizod-3-so-take-dao-istoria-meta-ta-perevagi>
- [50] Hubbard, S., Trivedi, A., & Sharma, M. (July 19, 2023). Case Profiles of Decentralized Autonomous Organizations. Retrieved from elfercenter.org/publication/case-profiles-decentralized-autonomous-organizations
- [51] World Economic Forum. (2023). *DAOs for Impact. White Paper*. Retrieved from <https://www.weforum.org/publications/daos-for-impact/>

Любомир Михайлович Мандрика

Кандидат юридичних наук

Доцент кафедри права

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, вул. Вадима Манька, 17, Харків, Україна

Lyubomyr M. Mandryka

PhD in Law

Associate Professor of the Department of Law

National Aerospace University 'Kharkiv Aviation Institute'

61070, 17 Vadym Manko St., Kharkiv, Ukraine

e-mail: l.mandryka@khai.edu

ORCID <https://orcid.org/0009-0007-6174-8724>

Ольга Володимирівна Даниленко

Кандидатка юридичних наук

Цифровий консультант

61070, Харків, Україна

Olha V. Danylenko

PhD in Law

Digital consultant

61070, Kharkiv, Ukraine

e-mail: dov1905@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4389-406X>

Рекомендоване цитування: Мандрика Л. М., Даниленко О. В. Проривні цифрові технології як засадничі фактори трансформації цивільного права України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 1. С. 164–190.

Suggested Citation: Mandryka, L. M., & Danylenko, O. V. (2025). Disruptive Digital Technologies as Fundamental Factors in the Transformation of Civil Law in Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 164–190.

Стаття надійшла / Submitted: 05/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 05/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

Наталія Олександрівна Черевко

Кафедра публічного управління, права та гуманітарних наук
Херсонський державний аграрно-економічний університет
Херсон, Україна

ЄВРОПЕЙСЬКА СОЦІАЛЬНА ХАРТІЯ (ПЕРЕГЛЯНУТА) ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ: ІСТОРІЯ ТА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В УКРАЇНІ

Анотація. Соціальні та трудові права людини є невід’ємною складовою системи прав людини, оскільки ґрунтуються на принципах свободи, рівності та соціальної справедливості. Одним із ключових міжнародних документів у цій сфері є Європейська соціальна хартія (ЄСХ), ухвалена Радою Європи в 1961 році та переглянута в 1996 році. Цей документ установлює єдині стандарти соціально-економічного забезпечення прав людини для країн-членів Ради Європи, формуючи основу для розвитку національних систем соціального захисту. Україна, декларуючи себе соціальною державою та взявши на себе зобов’язання щодо гарантування соціальних прав громадян, не в повному обсязі ратифікувала норми ЄСХ, зокрема положення статті 12 щодо соціального забезпечення. Вибірковий підхід до ратифікації положень Хартії свідчить про необхідність ґрунтовного реформування системи соціального захисту з урахуванням європейських стандартів. В умовах євроінтеграційного процесу дослідження впливу ЄСХ на правове поле України є важливим як з теоретичного, так і з практичного погляду. У статті розглянуто історичні передумови ухвалення ЄСХ, її основні принципи та механізми реалізації, а також особливості імплементації положень Хартії в національне законодавство України. Аналіз здійснено на основі міжнародних і національних нормативно-правових актів, статистичних даних Ради Європи, моніторингових звітів Комітету соціальних прав. Отримані результати сприятимуть оцінці ефективності наявних механізмів соціального захисту та формулюванню рекомендацій щодо їх удосконалення в Україні. З урахуванням сучасних викликів у соціальній сфері доцільно прискорити імплементацію положень ЄСХ у національне законодавство, зокрема щодо забезпечення справедливої оплати праці, соціального захисту, рівності можливостей та підтримки найуразливіших груп населення. Важливим завданням є розробка ефективних механізмів контролю за дотриманням ратифікованих норм Хартії, проведення економічного аналізу можливостей її повної ратифікації та створення покрокового плану інтеграції норм ЄСХ(п) у правову систему України.

Ключові слова. Європейська соціальна хартія, соціальні права, трудові права, соціальне забезпечення, соціальний захист, Рада Європи, імплементація, європейські стандарти, трудове право, євроінтеграція.

Nataliia O. Cherevko

Department of Public Administration, Law and Humanities
Kherson State Agrarian and Economic University
Kherson, Ukraine

THE EUROPEAN SOCIAL CHARTER (REVISED) AS A FUNDAMENTAL DOCUMENT FOR ENSURING SOCIAL RIGHTS: HISTORY AND IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Abstract. *Social and labor rights are an integral part of the human rights system, as they are based on the principles of freedom, equality and social justice. One of the key international documents in this area is the European Social Charter (ESC), adopted by the Council of Europe in 1961 and revised in 1996. This document establishes uniform standards for the socio-economic provision of human rights for the member states of the Council of Europe, forming the basis for the development of national social protection systems. Ukraine, declaring itself a social state and assuming obligations to guarantee the social rights of citizens, has not fully ratified the ESC norms, in particular the provisions of Article 12 on social security. The selective approach to the ratification of the Charter's provisions indicates the need for a thorough reform of the social protection system taking into account European standards. In the context of the European integration process, studying the impact of the ESC on the legal field of Ukraine is important both from a theoretical and practical point of view. The article examines the historical background of the adoption of the ESC, its basic principles and implementation mechanisms, as well as the features of the implementation of the Charter's provisions into the national legislation of Ukraine.*

The a Abstract. Social and labor rights are an integral part of the human rights system, as they are based on the principles of freedom, equality and social justice. One of the key international documents in this area is the European Social Charter (ESC), adopted by the Council of Europe in 1961 and revised in 1996. This document establishes uniform standards for the socio-economic provision of human rights for the member states of the Council of Europe, forming the basis for the development of national social protection systems. Ukraine, declaring itself a social state and assuming obligations to guarantee the social rights of citizens, has not fully ratified the ESC norms, in particular the provisions of Article 12 on social security. The selective approach to the ratification of the Charter's provisions indicates the need for a thorough reform of the social protection system taking into account European standards. In the context of the European integration process, studying the impact of the ESC on the legal field of Ukraine is important both from a theoretical and practical point of view. The article examines the historical background of the adoption of the ESC, its basic principles and implementation mechanisms, as well as the features of the implementation of the Charter's provisions into the national legislation of Ukraine. The analysis was carried out on the basis of international and national regulatory legal acts, statistical data of the Council of Europe, monitoring reports of the Committee of Social Rights. The results obtained will contribute to the assessment of the effectiveness of existing social protection mechanisms and the formulation of recommendations for their improvement in Ukraine. Taking into account modern challenges in the social sphere, it is advisable to accelerate the implementation of the ESC provisions into national legislation, in particular regarding ensuring fair wages, social protection, equality

of opportunities and support for the most vulnerable groups of the population. An important task is to develop effective mechanisms for monitoring compliance with the ratified norms of the Charter, conduct an economic analysis of the possibilities of its full ratification and create a step-by-step plan for the integration of the ESC(p) norms into the legal system of Ukraine.

Keywords: *European Social Charter, social rights, labor rights, social security, social protection, Council of Europe, implementation, European standards, labor law, European integration.*

ВСТУП

Соціальні та трудові права людини відіграють ключову роль у системі прав людини, адже вони є невід’ємними та невідчужуваними, такими, що базуються на принципах свободи, рівності та справедливості. Трудові права, як і інші соціальні права, належать до природних прав людини, тобто таких, які випливають із самої природи людського існування. Держава, зі свого боку, зобов’язується створювати належні умови для реалізації, охорони та захисту цих прав.

Активний пошук універсальних стандартів прав і свобод людини, а також їх закріплення на міжнародному рівні триває безперервно. Інститут прав людини є результатом багатовікового формування суспільно-політичної думки, яка поступово виробляла принципи та норми, що стали основою життя сучасного демократичного суспільства. Взаємовідносини між громадянином і владою, які відповідають ідеалам свободи та справедливості, шукали свого ідеального втілення протягом тисячоліть.

Одним із найважливіших міжнародних актів у цій сфері стала Європейська соціальна хартія (ЄСХ), прийнята Радою Європи в 1961 році та переглянута в 1996 році. Вона стала визначальним документом для формування єдиних стандартів соціально-економічного забезпечення прав людини на європейському континенті.

Передумови створення ЄСХ були обумовлені післявоєнною потребою в установленні міцних механізмів захисту прав людини, включаючи соціальні та трудові права. Після прийняття Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950) виникла необхідність доповнити її документом, що охоплював би широкий спектр соціальних прав. На думку С. В. Краснова, важливу роль у формуванні концепції Хартії відіграли ідеї європейського соціал-демократичного руху, спрямовані на забезпечення гідних умов праці та соціальної рівності [1, с. 13–15].

Історія та принципи ЄСХ відображають її еволюцію як живого документа, що змінювався відповідно до соціально-економічних і політичних умов. Початковий текст Хартії, ухвалений у 1961 році, встановив базові права, такі як право на працю, соціальний захист, справедливі умови праці та рівність. Як зауважує Н. В. Лінник, перегляд 1996 року спричинив розширення прав, закріплених у Хартії, та запровадження нових механізмів моніторингу їх дотримання, зокрема процедури розгляду колективних скарг [2, с. 32].

Впровадження ЄСХ у країнах Європи стало важливим етапом у становленні єдиних стандартів соціального захисту на континенті. Держави-учасниці Ради

Європи поступово інтегрували положення Хартії у свої національні правові системи, забезпечуючи виконання її вимог через ратифікацію обов'язкових статей. Як стверджує О. Мельник, особливе значення Хартія мала для країн Центральної та Східної Європи, які після розпаду соціалістичного табору прагнули інтеграції до європейської правової системи [3, с. 95].

Інтеграція ЄСХ в Україні розпочалася після вступу держави до Ради Європи в 1995 році. Підписавши переглянуту Хартію в 1999 році, Україна ратифікувала її через сім років – у 2006 році, взявши на себе зобов'язання виконувати низку її положень. Попри складні соціально-економічні умови, а також виклики, пов'язані з військовим конфліктом та економічною кризою, Україна здійснює дуже поступову адаптацію свого законодавства до вимог Хартії [4, с. 80].

Україна, визначивши себе соціальною державою та зобов'язавшись гарантувати право громадян на соціальний захист, не прийняла на себе зобов'язання повністю виконувати положення ст. 12 ЄСХ щодо соціального забезпечення. Відмова від приєднання до цієї обов'язкової статті свідчить про нагальну потребу реформування національної системи соціального захисту та її адаптації до європейських стандартів. У зв'язку з цим, дослідження ролі ЄСХ як джерела права соціального забезпечення є актуальним задля вдосконалення ефективності соціальної підтримки громадян в Україні [5, с. 123].

Актуальність роботи зумовлена необхідністю дослідження передумов створення, принципів, історії та особливостей впровадження Європейської соціальної хартії як одного з найважливіших міжнародних актів у сфері захисту соціальних і трудових прав. З огляду на євроінтеграційний курс України, питання впровадження положень ЄСХ є важливим як з теоретичного, так і практичного погляду.

Метою дослідження є аналіз історичних передумов прийняття Європейської соціальної хартії (переглянутої), виявлення ключових принципів її регулювання, а також оцінка процесу ратифікації та імплементації положень Хартії в законодавство України з урахуванням сучасних викликів та перспектив подальшого наближення до європейських соціальних стандартів.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному аналізі історичних передумов, ключових принципів імплементації Європейської соціальної хартії (переглянутої) в національні правові системи, з особливим акцентом на досвід України. Дослідження дозволяє оцінити ефективність механізмів соціального захисту, передбачених Хартією, та сформулювати практичні рекомендації щодо вдосконалення їх реалізації в українському законодавстві.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Дослідження виконано з використанням комплексного підходу, що поєднує загальнонаукові та спеціальні методи, які дозволяють всебічно проаналізувати історичні передумови, принципи та особливості впровадження Європейської соціальної хартії (ЄСХ). На аналітичному етапі виконано збір і систематизацію

літературних джерел, зокрема монографій, наукових статей, офіційних документів та матеріалів міжнародних організацій, присвячених ЄСХ.

На інтерпретаційному етапі було систематизовано отримані дані для формулювання висновків і рекомендацій.

У роботі застосовано такі загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: аналізу та синтезу: використовувалися для систематизації інформації з різних джерел щодо історії, принципів і впровадження ЄСХ; індукції та дедукції: застосовувалися для встановлення причинно-наслідкових зв'язків у процесах розвитку трудових і соціальних прав; абстрагування та узагальнення: дозволили визначити ключові тенденції впровадження ЄСХ у різних країнах.

Використання порівняльно-правового методу дозволило проаналізувати відмінності та спільні риси в реалізації положень Хартії в різних країнах Ради Європи. Історичний метод дав змогу простежити еволюцію ЄСХ, починаючи з її розробки в 1961 році до сучасних змін. Метод контент-аналізу застосовувався для дослідження офіційних документів, рішень Комітету соціальних прав Ради Європи, а також аналітичних матеріалів із питань виконання ЄСХ.

Основою для аналізу стали нормативно-правові акти, статистичні звіти Ради Європи, результати моніторингу Комітету соціальних прав, а також матеріали національних законодавств країн-членів Ради Європи. Запропонована методологія забезпечує повноту, об'єктивність та репрезентативність дослідження, що дозволяє отримати достовірні результати та зробити висновки про стан і перспективи впровадження Європейської соціальної хартії.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Найпродуктивнішим періодом розвитку трудових прав можна вважати другу половину XIX – початок XX століття, насамперед у прогресивних державах Західної Європи. Так, у 1910 році у Франції було прийнято спеціальний Трудовий кодекс, який суттєво підвищив стандарти трудових прав працівників. Цей Кодекс став результатом наполегливої боротьби робітників за свої права [9, с. 53]. Німеччина стала першою країною, яка розробила комплекс законів щодо соціального захисту. Під керівництвом Отто фон Бісмарка було впроваджено соціальне законодавство, яке створило розвинену інституційну систему соціального забезпечення, сприяючи єдності країни [10, с. 13]. Значний вплив на процеси легалізації трудових прав та розвиток публічно-правового регулювання трудових відносин мала природно-правова теорія, згідно з якою всі правові норми повинні ґрунтуватися на об'єктивних, універсальних засадах, незалежних від волі окремих осіб чи держав.

Як стверджує П. П. Лиманський, у Радянському Союзі XX ст. держава значною мірою контролювала трудові відносини, а трудові права мали централізоване регулювання [11]. Право на працю за своєю суттю не право, а обов'язок. Колективні договори виконували скоріше формальну роль, а індивідуальні права нерідко обмежувалися на користь колективних інтересів.

Таким чином, трудові права, сформовані в різних соціально-економічних і політичних умовах, відображають унікальні особливості суспільств і держав, у яких вони виникли. Вони залишаються важливим елементом соціальної справедливості й економічного розвитку сучасного світу.

Одним із найважливіших європейських міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини стала Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, ухвалена 4 листопада 1950 року в Римі. Її прийняття стало результатом значних соціально-економічних та політичних змін у європейських країнах після Другої світової війни. Конвенція заклала фундамент для захисту базових прав людини в демократичних суспільствах, забезпечуючи мінімальні стандарти у сфері прав людини, які є обов'язковими для виконання країнами-учасницями. ЄКПЛ передбачає основні принципи, що застосовуються до трудових прав: повага гідності, фундаментальні свободи, недискримінація та доступ до правосуддя й верховенства права.

З 1989 року ПАРЄ, за підтримки Комітету міністрів, вимагає від усіх держав-кандидатів на вступ до Ради Європи ратифікації ЄКПЛ. Україна ратифікувала Конвенцію 17 липня 1997 року, і вона набула чинності 11 вересня 1997 року. Взаємозв'язок між членством у Раді Європи та участю в ЄКПЛ закріплений у ст. 58 Конвенції, яка визначає, що припинення членства в Раді Європи автоматично припиняє й участь у Конвенції. Це підтверджується практикою, зокрема виходом Греції з Ради Європи в 1969 році, коли країна також денонсувала ЄКПЛ [12, с. 29].

Значний внесок у забезпечення прав людини зробив Європейський суд з прав людини, який розпочав свою діяльність у 1959 році. Перше рішення по суті справи Суд виніс у 1960 році, а перше рішення на користь заявника – у 1968 році. Після реформи 1998 року активність Суду суттєво зросла: до 2010 року було винесено понад 12 000 рішень, у більшості з яких виявлено порушення Європейської конвенції з прав людини або її протоколів [13]. Незважаючи на те, що ЄКПЛ спочатку не було розроблено для гарантування соціальних прав, Європейський суд з прав людини поширив її застосування на ці права за допомогою своєї прецедентної практики з трудових спорів.

Прагнучи забезпечити високі стандарти соціального добробуту своїх громадян, країни-члени Ради Європи ухвалили рішення про розширення системи соціальних прав. У цьому контексті 18 жовтня 1961 року в м. Турині було розроблено та відкрито для підписання Європейську соціальну хартію – багатосторонній регіональний договір, що встановлює механізми міжнародного захисту економічних і соціальних прав. Хартія була розроблена як доповнення до Європейської конвенції про захист прав людини, а її положення націлені на соціальну орієнтацію економічного розвитку європейських країн.

Європейська соціальна хартія, яка набула чинності 26 лютого 1965 року, визначила високі стандарти життя та соціального захисту [14]. Вона передбачає ефективну співпрацю між державними органами, роботодавцями та найманими

працівниками у вирішенні питань організації праці й економічної діяльності. Документ закріплює широке коло соціальних прав, серед яких:

- право на безпечні умови праці,
- право на відпочинок,
- страхування на випадок безробіття,
- пенсійне забезпечення,
- рівність оплати праці для жінок і чоловіків,
- право на страйк,
- право на соціальну допомогу та ін.

Хартія також передбачає взаємні зобов'язання між соціальними партнерами, сприяючи забезпеченню прав працівників та узгодженню інтересів сторін у трудових відносинах. Її положення стали відображенням ідеалів європейського соціал-демократичного руху.

Структура зобов'язань Європейської соціальної хартії передбачає три основні категорії: досягнення умов для ефективної реалізації соціально-економічних прав, закріплених у першій частині Хартії; обов'язкове забезпечення виконання принаймні 5 із 7 основних прав, визначених у другій частині, зокрема право на працю, право на організацію в профспілки, право на колективні переговори, право на соціальне забезпечення, право на соціальну та медичну допомогу, право сім'ї на соціальний, правовий і економічний захист, право робітників-мігрантів на захист і допомогу; та захист додаткових прав, які кожна держава-учасниця самостійно визначає як обов'язкові для реалізації на своїй території.

У 1988 році було схвалено Додатковий протокол до Хартії, що розширив її положення, підкресливши актуальність соціальних прав у контексті сучасного розвитку суспільства й економіки. Європейська соціальна хартія стала ключовим документом, який визначив стратегічні напрямки соціальної політики європейських держав, заклавши основи для захисту прав і свобод працівників у різних сферах життя.

На думку Nikolaos A Papadopoulos (2022), погляд на структуру Європейської соціальної хартії, юридично обов'язкового регіонального договору про права людини Ради Європи є ілюстрацією його особливостей як міжнародного договору. ЄСХ(п) 1996 року вносить зміни до положень Європейської соціальної хартії 1961 року та включає положення Додаткового протоколу 1988 року, що розширює соціальні й економічні права Хартії 1961 року, на додаток до введення нових прав, які раніше не гарантувалися. Однак прийняття переглянутої Хартії не відповідає техніці укладення додаткових міжнародних договорів. Це скоріше автономний міжнародний договір, який дозволяє будь-якій державі-члену Ради Європи стати Договірною стороною – хоча й із змінною геометрією зобов'язань – незалежно від того, була вона Договірною стороною первісної Хартії чи ні [15].

У процесі багаторічного застосування Європейської соціальної хартії (ЄСХ) європейські країни накопичили значний досвід, який став основою для її адаптації до нових соціально-економічних і політичних умов. Однею з важливих віх

у цьому процесі стала конференція Комітету міністрів Ради Європи, що відбулася 5 листопада 1990 року в Римі. На конференції було наголошено на важливості збереження універсальності прав людини – громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних, а також необхідності модернізації ЄСХ.

Подальший крок у перегляді Хартії відбувся на конференції Комітету міністрів у Турині 21–22 жовтня 1991 року. Учасники цієї конференції дійшли згоди щодо оновлення основного змісту Хартії, враховуючи соціальні трансформації, що сталися з моменту її ухвалення. Результатом стало створення Європейської соціальної хартії (переглянутої), яка увібрала новітні тенденції у сфері захисту прав людини. Остання редакція Хартії була ухвалена 3 травня 1996 року та набула чинності 1 липня 1999 року.

Сучасна редакція Хартії містить преамбулу, шість частин і додатків, що регламентують її застосування. Ратифікували ЄСХ (п) 43 держави-члени Ради Європи, проте лише 15 із них визнали процедуру розгляду колективних скарг.

Україна задекларувала прагнення до захисту трудових прав відповідно до міжнародних стандартів, включно з основними положеннями Європейської соціальної хартії після проголошення незалежності в 1991 році та ухвалення Конституції України в 1996 році. Вступ України до Ради Європи 9 листопада 1995 року став важливим кроком у цьому напрямі. Україна стала 37-ю державою-членом організації, прийнявши зобов'язання, що випливають зі ст. 3 Статуту Ради Європи та які полягають у дотриманні принципів плюралістичної демократії, верховенства права й поваги до прав людини, її основних свобод.

У Конституції України закріплено низку фундаментальних трудових прав, які відповідають положенням міжнародних актів і ЄСХ(п). Водночас їх реалізація залишається викликом. Досягнення європейських стандартів у цій сфері вимагає істотного покращення соціально-економічних умов життя в Україні. Ратифікація окремих положень ЄСХ(п) та їх імплементація в національне законодавство стали важливим кроком на шляху до інтеграції України в європейський правовий простір.

Хартію підписано Україною в 1999 році, однак її ратифікація відбулася лише 14 вересня 2006 року на основі Закону України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)», що дозволило ввести положення Хартії до національного законодавства. Україна взяла зобов'язання виконувати положення 27 статей (6 із 9 обов'язкових) та 74 пунктів Хартії, які охоплюють широкий спектр індивідуальних і колективних трудових прав.

Ратифікація Хартії країнами ЄС зробила її основою для формування трудового та соціального законодавства, яке враховує високі стандарти соціально-економічного захисту прав людини. Вона стала частиною правової системи ЄС через посилення в Договорі про Європейський Союз [16].

Як слушно зазначає М. Dalli, для ефективної реалізації права слід урахувати практичні аспекти. Положення ЄСХ, а також висновки Ради Європи повинні забезпечуватися державами на національному рівні [17].

Ратифікувавши Хартію, Україна взяла на себе політичні зобов'язання адаптувати своє законодавство до європейських стандартів. Більшість положень Хартії стосуються трудових прав, із яких право на працю є одним із базових. Це право забезпечує не лише економічний добробут, а й можливість особистісного розвитку та досягнення соціальної стабільності.

На думку Г. Чанишевої, реалізація положень Хартії в Україні потребує комплексного підходу, реформу трудового законодавства, покращення соціального діалогу та створення умов для сталого економічного розвитку. Це завдання залишається актуальним на шляху до євроінтеграції [18]. Відтак мало просто ратифікувати ЄСХ, важливо її впроваджувати у своїх нормативних актах не лише сьогодення, а й проектах нових. Слід зауважити, що система ратифікації норм ЄСХ є специфічною – держави-учасниці самі обирають, які статті або окремі їх пункти вони можуть ратифікувати, враховуючи національні особливості та можливість.

Зокрема, у частині III Хартії зазначено, що кожна держава зобов'язується вважати обов'язковими: щонайменше шість із дев'яти статей, визначених як основні (статті 1, 5, 6, 7, 12, 13, 16, 19 та 20). Додаткову кількість статей або пунктів на вибір, щоб загальна кількість обраних зобов'язань становила не менше 16 статей або 63 пунктів. Цей підхід має забезпечити гнучкість для держав-учасниць у процесі ратифікації та імплементації положень Хартії, дозволяючи їм адаптувати свої зобов'язання відповідно до національних умов та пріоритетів. Проте фактично він нівелює обов'язковість умов ЄСХ.

Європейська соціальна хартія визначає основні міжнародно-правові стандарти у сфері захисту соціальних прав, є дороговказом для України на шляху соціально-економічного розвитку та інтеграції до європейського простору. Ратифікація Хартії забезпечила громадянам додаткові гарантії захисту соціальних і економічних прав, а також послужить орієнтиром для подальшого проведення реформ у соціальній сфері [19, с. 100].

На шляху впровадження та імплементації ЄСХ(п) Україна прийняла ряд нормативних актів. Так, 17 травня 2017 року Верховною Радою прийнято Закон України «Про внесення зміни до пункту 2 Закону України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)». Він розширив обсяг зобов'язань України, включивши пункти 3 та 4 статті 12. Так, пункт 3 передбачає поступове підвищення системи соціального забезпечення до більш високого рівня; пункт 4 зобов'язує Україну забезпечувати рівність соціальних прав між її громадянами та громадянами інших договірних сторін через двосторонні та багатосторонні угоди.

Разом з тим Україна не ратифікувала п. 1 статті 4 ЄСХ(п) щодо визнання права працівників на таку винагороду, яка забезпечить достатній життєвий рівень, дві перші частини статті 12, таким чином відмовившись від зобов'язань започаткувати систему соціального забезпечення та підтримувати її на рівні, необхідному для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення, а також п. 3

статті 31, яким передбачено зобов'язання країни щодо встановлення на житло цін, доступних для малозабезпечених осіб. Окрім того, країна не захищає права на соціальну та медичну допомогу (ст. 13), права працівників у разі банкрутства роботодавців (ст. 25) та права мігрантів (ст. 19).

Європейська соціальна хартія (переглянута) залишається ключовим міжнародно-правовим інструментом у сфері соціальних та економічних прав людини. Її значення для України підтверджується не лише ратифікацією в 2006 році, а й подальшими кроками щодо розширення зобов'язань, отже рівень імплементації законодавства ЄС в Україні слід оцінювати комплексно: теоретичне впровадження і фактичне виконання норми.

Попри значну кількість спільних норм, українське законодавство в деяких аспектах не повністю відповідає стандартам ЄСХ (п). Так, Європейські стандарти вимагають жорсткішого контролю за умовами праці, тоді як в Україні механізми моніторингу ще потребують удосконалення, мінімальна заробітна плата не завжди забезпечує гідний рівень життя людини.

Виконання зобов'язань України стикається з низкою викликів, пов'язаних як із бойовими діями та політичною нестабільністю, так і з спричиненою ними економічною кризою. Російська агресія та окупація частини територій значно ускладнили виконання соціальних зобов'язань. Ресурси для реалізації соціальних прав обмежені через труднощі, зумовлені трансформацією ринку праці та соціально-економічними змінами. Серед них – поширення нестандартних форм зайнятості, таких як гіг-економіка та трудові договори з гнучким графіком (зокрема, договори без гарантованого робочого часу). Водночас демографічні зміни, зокрема старіння населення, а також активні міграційні процеси, створюють додатковий тиск на систему соціального забезпечення.

Значною проблемою залишається недостатній рівень захисту трудових прав, що пов'язано як із небажанням держави збільшувати соціальні гарантії для працівників, так і з дерегуляцією ринку праці. Запровадження політики «гнучкої безпеки» (*flexicurity*), що передбачає баланс між спрощенням умов працевлаштування та соціальним захистом, не змогло забезпечити очікувані результати в створенні нових робочих місць. Водночас зростаюча трудова міграція українців потребує від держави розробки ефективних механізмів для запобігання відтоку робочої сили та посилення соціальних гарантій.

У відповідь на ці виклики Україна має впроваджувати комплексні заходи, спрямовані на адаптацію трудового законодавства до нових реалій, підвищення рівня соціального забезпечення працівників та запобігання негативним наслідкам трудової міграції. Для досягнення повної відповідності соціальних стандартів України з нормами ЄС необхідні подальші законодавчі реформи, зокрема у сфері соціального забезпечення, трудових відносин та охорони праці. Успішна імплементація положень Хартії не лише покращить умови життя громадян, а й сприятиме європейській інтеграції країни.

ВИСНОВКИ

Україна продовжує поступальний рух у напрямку європейської інтеграції, що передбачає гармонізацію національного законодавства із соціальними стандартами Європейської соціальної хартії. Хартія залишається важливим орієнтиром для реформування трудового та соціального законодавства, спрямованих на підвищення рівня життя населення, забезпечення гідних умов праці та соціального захисту. В умовах воєнних викликів та післявоєнного відновлення реалізація цих реформ набуває особливого значення.

Однак імплементація норм ЄСХ в Україні відбувається фрагментарно, що зумовлено низкою чинників, зокрема фінансовими обмеженнями, нестабільністю законодавства та необхідністю комплексних змін у сфері соціальної політики. Україна ратифікувала лише частину положень ЄСХ(п), що викликає необхідність подальшого аналізу причин вибіркості цього процесу та розробки механізмів для поступової ратифікації додаткових статей.

З огляду на виклики, які постають перед соціальною сферою, вважаємо доцільним прискорити імплементацію норм ЄСХ у національне законодавство, зокрема в частині гарантій справедливої оплати праці, соціального забезпечення, рівності можливостей та захисту прав найвразливіших категорій громадян, розробити механізми ефективного контролю за виконанням ратифікованих положень Хартії, провести економічне обґрунтування повної ратифікації ЄСХ(п) та розробити поетапний план її впровадження в законодавство України. Врахування європейського досвіду в питаннях соціальної політики, та посилення міжнародної співпраці для отримання методичної, фінансової та експертної підтримки від Ради Європи та інших європейських інституцій надасть позитивного поштовху Україні в означеній проблематиці.

Таким чином, подальші дослідження мають бути зосереджені на механізмах імплементації положень ЄСХ(п) у законодавство України, аналізі прогресивних кроків та викликів у цій сфері, а також на вивченні причин обмеженої ратифікації її положень. Комплексний підхід до цього питання сприятиме поступовому перетворенню України на сильну, соціально орієнтовану європейську державу, що гарантує своїм громадянам високі стандарти життя та соціального захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Краснов Є. В. Основні трудові права: міжнародні стандарти і законодавство України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 20 с.
- [2] Лінник Н. В. Європейська соціальна хартія на захисті прав дітей. *Часопис Київського університету права*. 2016. №3. С. 38–41.
- [3] Мельник О. Європейська соціальна хартія у системі джерел права соціального забезпечення: теоретико-правовий аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №5. С. 90–95.
- [4] Лобода К. С., Кібець Д. В. Правова природа Європейської соціальної хартії. URL: https://www.ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/pravovaprroda-yevropeyskoyi-sotsialnoyi-khartiyi/

- [5] Федорова А. Зобов'язання України за Європейською соціальною хартією (переглянуто): юридичні наслідки в разі невиконання. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2022. Т. 168. С. 77–81.
- [6] Петросян К. Європейська соціальна хартія як джерело права соціального забезпечення. *Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2023. С. 122–126.
- [7] Kelly J. B. National Minorities in International Law. *J. Int'l L. & Pol'y*. 1973. Vol. 253. P. 253–273.
- [8] Kovnyu Y. Y. Historical aspects of the formation of legal regulation in the field of ethno-national politics. *Public Law*. 2022. Vol. 48, no. 4. P. 228–234. DOI: <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-48-26> (дата звернення: 21.01.2025).
- [9] Стеценко Н. С. Законодавче регулювання трудових відносин у Франції у XIX – першій половині XX століть. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 52–57. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/8>.
- [10] Бадида А. Ю. Розвиток соціального законодавства в Німеччині (друга половина XIX ст.). *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 12–14. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/21623>
- [11] Лиманський П. П. Генеза правового регулювання трудової діяльності науково-педагогічних працівників. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Право*. 2022. № 35. С. 114–120. DOI: <https://doi.org/10.34142/23121661.2022.35.16> (дата звернення: 21.01.2025).
- [12] Шуміло І. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. Київ, 2018. 168 с.
- [13] European Court of Human Rights. Annual reports. URL: <https://www.echr.coe.int/annual-reports> (дата звернення: 21.01.2025).
- [14] Lukas K. The revised European social charter: an article by article commentary. Edward Elgar Publishing, 2021.
- [15] Papadopoulos N. A. Revisiting the Preamble of the European Social Charter: Paper Tiger or Blessing in Disguise? *Human Rights Law Review*. 2021. DOI: <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngab021> (дата звернення: 21.01.2025).
- [16] Lustig D. The Enduring Charter: Corporations, States, and International Law. In: Durkee M. J. (Ed.). *States, Firms, and Their Legal Fictions: Attributing Identity and Responsibility to Artificial Entities*. Cambridge University Press, 2024. P. 87–110.
- [17] Dalli M. The content and potential of the right to social assistance in light of Article 13 of the European Social Charter. *Intersentia*. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1177/1388262720908695>.
- [18] Chanysheva H. Collective labor rights under the European Social Charter (revised) and the legislation of Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. № 5. P. 69–73. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.5.12> (дата звернення: 21.01.2025).
- [19] Рацин В. Забезпечення прав громадян України за Європейською соціальною хартією. *Українська повстанська армія у національному державотворенні (з нагоди 80-річчя створення УПА)* : збірник тез Всеукр. наук. конф. (м. Тернопіль, 6 жовт. 2022 р.). С. 98–101.

REFERENCES

- [1] Krasnov, Y. V. (2008). Basic labor rights: International standards and Ukrainian legislation (Candidate thesis, Odessa, Ukraine).

- [2] Linnik, N. V. (2016). European Social Charter in the protection of children's rights. *Journal of Kyiv University of Law*, 3, 38–41.
- [3] Melnyk, O. (2018). The European Social Charter in the system of sources of social security law: Theoretical and legal aspects. *Entrepreneurship, Economy, and Law*, 5, 90–95.
- [4] Loboda, K. S., & Kibets, D. V. (n.d.). Legal nature of the European Social Charter. *Ukraine Pravo*. Retrieved from https://www.ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/pravova-pryroda-yevropeyskoyi-sotsialnoyi-khartiyi/
- [5] Fedorova, A. (n.d.). Ukraine's obligations under the revised European Social Charter: Legal consequences in case of non-compliance. *Scientific Notes. Legal Sciences*, 168, 77–81.
- [6] Petrosyan, K. (2023). The European Social Charter as a source of social security law. In *Legal means of ensuring and protecting human rights: Domestic and foreign experience* (pp. 122–126). Kyiv: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference.
- [7] Kelly, J. B. (1973). National minorities in international law. *Journal of International Law and Policy*, 253, 253–273.
- [8] Kovnyi, Y. Y. (2022). Historical aspects of the formation of legal regulation in the field of ethno-national politics. *Public Law*, 48 (4), 228–234. <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-48-26>
- [9] Stetsenko, N. S. (2021). Legislative regulation of labor relations in France in the 19th – first half of the 20th centuries. *Legal Scientific Electronic Journal*, 11, 52–57. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/8>
- [10] Badida, A. Y. (2016). Development of social legislation in Germany (second half of the 19th century). *Comparative Analytical Law*, 5, 12–14.
- [11] Lymanskyi, P. P. (2022). Genesis of legal regulation of labor activity of scientific and pedagogical workers. *Scientific Papers Collection of H. S. Skovoroda KhNPU «Law»*, 35, 114–120. <https://doi.org/10.34142/23121661.2022.35.16>
- [12] Shumylo, I. (2018). *International system of human rights protection*. Kyiv.
- [13] European Court of Human Rights. (n.d.). Annual reports. Retrieved from <https://www.echr.coe.int/annual-reports>
- [14] Lukas, K. (2021). *The revised European social charter: An article-by-article commentary*. Edward Elgar Publishing.
- [15] Papadopoulos, N. A. (2021). Revisiting the preamble of the European Social Charter: Paper tiger or blessing in disguise. *Human Rights Law Review*. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngab021>
- [16] Lustig, D. (2024). The enduring charter: Corporations, states, and international law. In M. J. Durkee (Ed.). *States, firms, and their legal fictions: Attributing identity and responsibility to artificial entities* (pp. 87–110). Cambridge University Press.
- [17] Dalli, M. (2020). The content and potential of the right to social assistance in light of Article 13 of the European Social Charter. *Intersentia*. <https://doi.org/10.1177/1388262720908695>
- [18] Chanysheva, H. (2021). Collective labor rights under the European Social Charter (revised) and the legislation of Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 5, 69–73. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.5.12>
- [19] Racin, V. (2022). Ensuring the rights of Ukrainian citizens under the European Social Charter. In *UPA in national state-building (80th anniversary of the creation of UPA): Abstracts of the All-Ukrainian scientific conference* (pp. 98–101). Ternopil.

Наталія Олександрівна Черевко

Кандидат наук з державного управління, старший викладач
Кафедра публічного управління, права та гуманітарних наук
Херсонський державний аграрно-економічний університет
73006, вул. Стрітенська, 23, Херсон, Україна

Nataliia O. Cherevko

Candidate of Sciences in Public Administration, Senior Lecturer
Department of Public Administration, Law and Humanities
Kherson State Agrarian and Economic University
73006, 23 Stytska St., Kherson, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-5456-8887>

Рекомендоване цитування: Черевко Н. О. Європейська соціальна хартія (переглянута) як фундаментальний документ забезпечення соціальних прав: історія та імплементація в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 1. С. 191–204.

Suggested Citation: Cherevko, N. O. (2025). The European Social Charter (revised) as a Fundamental Document for Ensuring Social Rights: History and Implementation in Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 191–204.

Стаття надійшла / Submitted: 23/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 23/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

УДК 342.9:343.8

DOI: 10.31359/1993-0909-2025-32-1 -205

Семен Григорович Стеценко

Верховний Суд
Київ, Україна

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

ПРАВО НА ДОСТУП ДО АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБАМИ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У МІСЦЯХ ПОПЕРЕДНЬОГО УВ'ЯЗНЕННЯ

Анотація. У статті здійснено змістовний аналіз права на доступ до адміністративного суду особами та особливостей його реалізації особами, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення. Акцентовано увагу на тій обставині, що «класичним» призначенням місць попереднього ув'язнення є тримання підозрюваних, обвинувачених, підсудних та засуджених, вирок щодо яких не набрав законної сили. Водночас зазначається, що не є чимось абсолютно неможливим, коли рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень (підкреслимо, не у рамках кримінально-процесуального чи кримінально-виконавчого процесів) можуть порушувати права, свободи чи законні інтереси особи, стосовно якої вмотивованим рішенням суду, який розглядав кримінальну справу, обрано як запобіжний захід тримання під вартою, і яка у зв'язку з цим перебуває у СІЗО. Наголошується, що обмеження права на доступ до суду можуть мати місце, проте вони мають бути: а) передбачені законом; б) має бути легітимна мета їх запровадження; в) вони мають бути пропорційними. Значна увага в статті приділена праву особи, яка перебуває в місцях попереднього ув'язнення, на особисту участь у судовому засіданні, де розглядається адміністративна справа, учасником якої вона є. Констатується, що право на участь у судовому засіданні в рамках судового адміністративного провадження не носить абсолютного характеру. Його реалізація може залежати від того, чи є інші чинники/обставини, визначені законом, які в соціальному вимірі є більш значущими і фактично можуть обмежувати право такої особи на особисту участь у розгляді адміністративної справи. Як сучасний об'єктивний вихід із такої ситуації, коли особа, яка тримається в СІЗО і має бажання, проте не має можливості особистої участі в судовому засіданні адміністративного суду, може бути розглянуто відеоконференцв'язок.

Ключові слова: право на доступ до адміністративного суду; право на суд; місця попереднього ув'язнення; СІЗО; право бути заслуханим; право бути почутим, відеоконференція.

Semen H. Stetsenko

Supreme Court
Kyiv, Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

THE RIGHT OF ACCESS TO ADMINISTRATIVE COURT AND PECULIARITIES OF ITS IMPLEMENTATION BY PERSONS IN PRE- TRIAL DETENTION

Abstract. *The article provides an in-depth analysis of the right to access to administrative authorities and the peculiarities of its exercise by persons held in pre-trial detention facilities. The author focuses on the fact that the 'classical' purpose of pre-trial detention facilities is to hold suspects, accused persons, defendants and convicts whose sentence has not entered into force. At the same time, it is noted that it is not absolutely impossible that decisions, actions or omissions of a public authority (not within the framework of criminal procedure or criminal executive processes) may violate the rights, freedoms or legitimate interests of a person in respect of whom detention was chosen as a preventive measure by a reasoned decision of the court that considered the criminal case and who is therefore held in a pre-trial detention facility. The author emphasises that restrictions on the right of access to court may take place, but they must: a) be provided for by law; b) have a legitimate purpose; c) be proportionate. The article focuses on the right of a person in pre-trial detention to participate in person in a court hearing where an administrative case in which he/she is a party is being considered. The author notes that the right to participate in a court hearing within the framework of administrative proceedings is not absolute. Its exercise may depend on whether there are other factors/circumstances determined by law which are more significant in the social dimension and may in fact restrict the right of such a person to participate in an administrative case in person. As a modern and objective way out of such a situation, when a person held in a pre-trial detention facility is willing but unable to participate in person in an administrative court hearing, videoconferencing may be considered.*

Keywords: *right of access to administrative court; right to trial; places of pre-trial detention; SIZO; right to be heard; right to be heard, videoconference.*

ВСТУП

Сама ідея започаткування свого часу адміністративної юстиції в Україні передовсім полягала в намаганні надати можливості пересічному громадянину оскаржити рішення, дії чи бездіяльність владних інституцій, якщо це порушувало його права, свободи чи законні інтереси. Говорячи про владні інституції, ми маємо на увазі широкий перелік фізичних (від старости села до Глави держави) та юридичних (від управління соціального захисту населення районної державної адміністрації до Верховної Ради України чи Кабінету Міністрів України) осіб, які

здійснюють публічно-владні управлінські функції. Своєю чергою, серед фізичних осіб (а вони становлять найбільшу кількість позивачів) виокремлюють громадян України, іноземців та осіб без громадянства. Ми вже зупинялися раніше на тій обставині, що вирішення спорів не є простим лінійним завданням адміністративного судочинства. Законодавець виокремлює характеристики вирішення спорів. Мова має йти про справедливе, неупереджене й своєчасне їх вирішення [1, с. 156]. У цьому сенсі важливим з наукової та практичної точок зору є питання стосовно наявності/відсутності обмежень для звернення до адміністративного суду стосовно певних категорій осіб. У вимірі даної наукової публікації мова йде про реалізацію права на доступ до адміністративного суду особами, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення.

«Класичним» призначенням місць попереднього ув'язнення є тримання підозрюваних, обвинувачених, підсудних та засуджених, вирок щодо яких не набрав законної сили. Самими ж місцями попереднього ув'язнення є слідчі ізолятори Державної кримінально-виконавчої служби України, гауптвахти Військової служби правопорядку у Збройних Силах України і, в окремих випадках, ізолятори тимчасового тримання. Ключова обставина, на яку варто звернути увагу – переважна більшість осіб, які тримаються в місцях попереднього ув'язнення – це особи, вину яких у вчиненні злочинів не доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Відтак логічним є те, що чинним законодавством для такого роду осіб передбачено наявність прав і обов'язків, установлених для громадян України, з певними обмеженнями. Чи включають такого роду обмеження реалізацію права на доступ до адміністративного суду і, зокрема, таких його складових, як право бути заслуханим (почутим)? Адже варто розуміти, що у такої особи може виникнути необхідність захищати свої права (окрім кримінально-процесуального чи кримінально-виконавчого аспекту), також у сфері публічно-правових відносин, пов'язаних із рішеннями, діями чи бездіяльністю суб'єктів владних повноважень поза кримінального провадження. Такого роду відносини можуть бути ініційовані ще у період до перебування особи в місцях попереднього ув'язнення, так і під час її тримання в СІЗО.

Проблематика доступу до суду, доступності адміністративного судочинства була і продовжує залишатись актуальним напрямом наукових юридичних пошуків. Зокрема, доцільно вказати на наукові доробки С. Паркер [2], О. Овчаренко [3], П. Гуйвана [4], О. Лемак [5], Т. Цувіної [6], М. Баклі [7], Р. Франка [8], Е. Джонсона [9] та ін.

Водночас маємо зазначити, що особливості реалізації права на доступ до адміністративного суду особами, які тримаються у місцях попереднього ув'язнення, наразі є недостатньо дослідженою як у рамках науки адміністративного (адміністративно-процесуального) права, так і у рамках науки кримінально-виконавчого права. Зокрема, це стосується обмежень у реалізації цього права, враховуючи особливості процесуального статусу та тримання такого роду осіб.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

При підготовці даної публікації автор послуговувався різними загальнонауковими та спеціальними методами, використання яких уможливило комплексне дослідження заявленої теми – право на доступ до адміністративного суду та особливості його реалізації особами, які перебувають у місяцях попереднього ув'язнення. Методи аналізу та синтезу застосовувалися задля зосередження уваги на сутності, особливостях та характеристиках доступу до суду як правового явища, яке тісно пов'язано із такими принципами як верховенство права, рівність, недискримінація. Діалектичний метод уможливив якісний підхід до рішень Європейського Суду з прав людини та Конституційного Суду України, в основі яких лежить забезпечення права на доступ до суду.

Належне використання формально-юридичного методу дозволило на високому теоретико-методологічному рівні дослідити нормативно-правове забезпечення права на доступ до адміністративного суду на міжнародному та внутрішньодержавному рівнях. Зокрема, це сприяло чіткому усвідомленню унормування права на доступ до адміністративного суду та його врегулювання на рівні Європейської конвенції з прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Конституції України, Кодексі адміністративного судочинства України та Законі України «Про попереднє ув'язнення».

Метод теоретичного моделювання було використано задля аналізу визначеного в рішенні Конституційного Суду України підходу щодо забезпечення права осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, на особисту участь у судових засіданнях у цивільних справах, у контексті їх проектування та співставлення із забезпеченням права на особисту участь у судових засіданнях адміністративного суду особами, які тримаються в СІЗО. Метод узагальнення дозволив дослідити особливості правового статусу осіб, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення та характерні ознаки обмеження в реалізації їх права на доступ до адміністративного суду.

Правовий метод конкретно-соціологічного дослідження використовувався автором з метою опрацювання дотичної інформації про базові засади доступу до суду, доступу до адміністративного суду, права бути заслуханим, пошуку й аналізу релевантної судової практики.

Нормативно-правовою базою дослідження стали положення Конституції України, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Кодексу адміністративного судочинства України, Закону України «Про попереднє ув'язнення», Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, законодавства, що визначає право на доступ до суду. Також у роботі використано результати узагальнення судової практики Європейського Суду з прав людини, Конституційного Суду України та Верховного Суду.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Чим же є право на доступ до адміністративного суду? Передовсім зазначимо, що це особливий варіант загального явища, яким є право на доступ до суду. Іноді вживаються термінопоняття, які, хоча й мають певні теоретико-методологічні відмінності, проте в рамках даної публікації можуть сприйматись як вельми схожі: право на суд, право на доступ до суду, право на звернення до суду.

Як міжнародне, так і чинне українське законодавство достатньо ґрунтовно регламентують суспільні відносини, пов'язані як із самим явищем права на доступ до суду, так і з механізмами його реалізації в залежності від спеціалізації судів на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ чи справ про адміністративні правопорушення.

Стаття 6 Європейської конвенції з прав людини містить положення, відповідно до якого «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення». У тому ж дусі витримано й Міжнародний пакт громадянські і політичні права, стаття 14 якого стверджує, що «всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону». Тим самим є очевидним, що міжнародне право послуговується в контексті пояснення сутності права на суд такими прикметниками, як «справедливий», «публічний», «незалежний», «безсторонній», «компетентний».

Ми солідаризуємося з позицією Е. Джонсона, який стверджує, що рівний доступ до правосуддя для людей незалежно від їхнього економічного стану є фундаментальною цінністю в організованих суспільствах, особливо в демократичних. Проте країни дуже різняться у своїй прихильності щодо надання такого доступу громадянам з низькими доходами. Деякі гарантують доступ до правосуддя як законодавче або конституційне право та вкладають значні державні ресурси для надання субсидованих адвокатів бідним громадянам, але багато хто цього не робить [9, с. 922–923].

Загальновідомим є факт того, що базовим документом, яким послуговується Європейський Суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) при прийнятті рішень, є Європейська конвенція з прав людини, стаття 6 якої, як зазначалося в даній публікації вище, декларує право кожного на доступ до суду. У цьому сенсі варто погодитись із точкою зору Т. Цувіної, відповідно до якої для оцінки легітимності обмежень права на доступ до суду ЄСПЛ на першому етапі з'ясовує, чи було таке обмеження передбачене законом, тобто перевіряє обмеження на відповідність принципу правової визначеності. Для подальшого аналізу легітимності обмежень, установ-

лених у законі, використовується тест на пропорційність, що складається з таких етапів: 1) установлення мети обмеження права на доступ до суду й визначення того, чи була вона легітимною; 2) з'ясування, які засоби були використані для відповідного обмеження права на доступ до суду, а також того, чи були вони мінімально обтяжливими й необхідними в демократичному суспільстві; 3) визначення того, чи існувало розумне й пропорційне співвідношення між ужитими заходами й поставленою метою; 4) з'ясування того, чи не суперечить обмеження, що розглядається, самій сутності права, що гарантується, адже особа не може бути взагалі позбавлена права на судовий захист унаслідок обмеження, натомість завжди мають залишатися альтернативні способи захисту порушених, невизнаних чи оскаржуваних прав, свобод й інтересів, якщо розгляд певних справ виключений із юрисдикції судових органів [6, с. 61]. З цього можемо зробити висновок, що як такі обмеження права на доступ до суду можуть мати місце, проте вони мають бути: а) передбачені законом; б) має бути легітимна мета їх запроваджень; в) вони мають бути пропорційними.

Відтак будь-яка демократично орієнтована держава, зокрема й Україна, нормативно забезпечуючи та організаційно впроваджуючи механізми реалізації права на доступ до суду, в тому числі адміністративного, має подбати про чітке мотивування обмежень такого права із зазначенням легітимної мети та пропорційності таких обмежень. «Існування фактичних чи юридичних перешкод у зв'язку з незабезпеченням державою будь-якого елемента доступу до суду унеможливить власне доступ до правосуддя особи, а отже, буде порушенням права на справедливий судовий розгляд у розумінні Конвенції» [10, с. 266–267]. Ця позиція О. Балацької справедливо акцентує увагу на фінальний елемент незабезпечення державою права на доступ до суду, яким, безперечно, є можливе звернення до ЄСПЛ та ймовірна констатація порушення права на справедливий судовий розгляд.

Ю. Павлюченко, аналізуючи право на судовий захист в господарському судочинстві, стверджує, що «Узагальнюючи фахові погляди на поняття права на судовий захист, варто відмітити важливі тези для його розуміння: належність до основоположної конституційної гарантії, складна структура цього поняття, універсальний характер та неможливість обмеження цього права, наявність певних усталених елементів, через які розкривається суб'єктивне право на судовий захист, вплив на визначення цього поняття процесу гармонізації національної системи правосуддя з міжнародними стандартами та пріоритет практики Європейського суду з прав людини та деякі інші [11, с. 130]. В цілому поділяючи дану точку зору, все ж варто висловити певні застереження до констатації факту неможливості обмеження цього права, як стверджується вище. Адже погоджуючись із такою тезою беззастережно, ми не зможемо об'єктивно підходити до реалізації права на доступ до адміністративного суду особами, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення. Ще раз акцентуємо: саме право на доступ до суду не може бути обмежене, проте його певні складові можуть бути реалізовані

не у спосіб, прийнятний для особи, яка перебуває у СІЗО, а у спосіб, який є нормативно можливим, виходячи із тих обмежень, які встановлює кримінально-виконавче законодавство.

Вітчизняний законодавець у низці статей Основного Закону держави задекларував право кожного на доступ до суду. Зокрема, мовиться про:

– ст. 8: «Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується»;

– ст. 55: «Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб»;

– ст. 64, де зазначається про неможливість, навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану, обмеження прав і свобод, передбачених вищевказаною статтею 55 Конституції.

Конституційний Суд України (далі – КСУ) як єдиний орган конституційної юрисдикції, до повноважень якого відноситься офіційне тлумачення Конституції України, у своїх рішеннях неодноразово звертався до розуміння сутності права особи, передбаченої статтею 55 Основного Закону держави і, зокрема, стверджував, що:

– «конституційне право на оскарження в суді будь-яких рішень, дій чи бездіяльності всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб гарантовано кожному. Реалізація цього права забезпечується у відповідному виді судочинства і в порядку, визначеному процесуальним законом» (рішення КСУ від 14.12.2011 № 19-рп/2011 у справі про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини) [12];

– «гарантування приписом частини другої статті 55 Конституції України кожному права на доступ до суду з метою оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень є вимогою принципу верховенства права» (рішення КСУ (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Карякіна Едуарда Сергійовича, товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий дім «Еко-вугілля України» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини першої статті 79 Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 24.06.2020 № 6-р(П)/2020) [13].

Усвідомлюючи, що конституційні норми визначають стратегію розвитку поточного законодавства, констатуємо, що на рівні законів України розвинуті та конкретизовані вищенаведені положення Основного Закону держави. Зокрема, Кодекс адміністративного судочинства у ч. 1 ст. 5 містить наступне: «Кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси» [14]. Акцентуємо увагу: кожна особа, не є чимось абсолютно неможливим, коли рішення, дії чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень (підкреслимо, не у рамках кримінально-процесуального чи кримінально-виконавчого процесів) можуть порушувати права,

свободи чи законні інтереси особи, стосовно якої вмотивованим рішенням суду, який розглядав кримінальну справу, обрано як запобіжний захід тримання під вартою і яка у зв'язку з цим перебуває у СІЗО. Перелік такого роду рішень, дій чи бездіяльності є достатньо широким, вкажемо лише декілька:

- відмова органу місцевого самоврядування в наданні дозволу на розробку проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки;
- рішення пенсійного органу щодо обмеження максимального розміру пенсії;
- бездіяльність управління соціального захисту районної державної адміністрації щодо нарахування та виплати щомісячної грошової допомоги тощо.

Які ж особливості характеризують право доступу до адміністративного суду особами, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення? Перш ніж надати мотивовану відповідь на це питання, варто хоча б у загальних рисах зупинитися на правових особливостях тримання таких осіб та на їх правовому становищі. Це, як видається, дозволить об'єктивізувати, в контексті доступу до адміністративного суду, погляд на первинний правовий стан таких осіб у місцях попереднього ув'язнення. Як потенційних позивачів до адміністративного суду. Адже у них є право на звернення до адміністративного суду. Загалом ці особливості можуть бути сформульовані наступним чином:

- по-перше, це особи, метою тримання яких в місцях попереднього ув'язнення є запобігання можливому ухиленню від органів досудового розслідування та суду, перешкоджанню кримінальному провадженню або зайняттю злочинною діяльністю;
- по-друге, тримання їх під вартою відбувається за рішенням суду, який здійснював кримінальне провадження;
- по-третє, місцями тримання таких осіб є СІЗО, гауптвахти Військової служби правопорядку в Збройних Силах України і, в окремих випадках, – ізолятори тимчасового тримання;
- по-четверте, це мабуть є визначальним для сприйняття реалізації права на доступ до адміністративного суду, – такі особи в умовах тримання під вартою мають певні обмеження, визначені положеннями Закону України «Про попереднє ув'язнення» та конкретизовані у Правилах внутрішнього розпорядку СІЗО ДКВС України.

Стаття 6 Закону України «Про попереднє ув'язнення», яка носить назву «Правове становище осіб, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення», визначає, що особи, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, мають обов'язки і права, встановлені законодавством для громадян України, з обмеженнями, що передбачені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами [15]. Вважаю за доцільне акцентувати: Закон чітко вказує про обмеження для осіб, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення. Це природньо, адже, як зазначалось у цій статті вище, такого роду особи є підозрюваними, обвинуваченими, підсудними чи засудженими, вирок щодо яких не набрав законної сили. Відтак основу їх реального теперішнього правового статусу визначає саме цей факт.

У розвиток профільного Закону Правила внутрішнього розпорядку СІЗО ДКВС України, у главі 3 розділу I «Правове становище ув'язнених та засуджених, яких тримають у СІЗО» містять пункт 1, відповідно до якого «ув'язнені та засуджені, яких тримають у СІЗО, користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених законодавством України і встановлених вироком суду (для засуджених). Обмеження прав, які застосовуються до ув'язнених та засуджених, мають бути мінімально необхідними для досягнення обґрунтованих цілей. Такі обмеження не можуть застосовуватись, якщо для ефективного досягнення поставлених цілей існує менше альтернативне обмеження» [16]. Тим самим також констатується наявність певних обмежень у можливостях користуватися своїми правами особами, які тримаються в СІЗО.

Ще одна особливість, на яку варто звернути увагу при аналізі особливостей реалізації права на доступ до адміністративного суду особами, які тримаються в СІЗО, – це домінування наукових досліджень, де автори здійснюють наукові розвідки стосовно доступу таких осіб до суду, але до суду, який здійснює кримінальне провадження. До певної міри з наукової та практичної точки зору це зрозуміло, адже для особи, стосовно якої обрано запобіжний захід тримання під вартою, саме це є основним чинником і спонукальним мотивом пошуку адекватних процесуальних кроків. Відтак логічним видається погляд І. Гловюк, яка зазначає, що «можна зробити висновок, що в кримінальному процесі доступ до суду – це наявність можливості розгляду та вирішення по суті кримінально-правового та кримінально-процесуального спору судом як на досудових (доступ до судового контролю), так і у судових (доступ до правосуддя) стадіях, а доступ до правосуддя слід розуміти як забезпечення можливості розгляду кримінальної справи по суті в судових стадіях кримінального процесу» [17, с. 5]. У цьому ж сенсі варто вказати на публікацію О. Коровайка, який зазначає, що «суттєвою відмінністю кримінального судочинства від інших процесів є наявність досудового розслідування. Відповідно, на цій стадії не суд, а прокурор і слідчий здійснюють кримінальну процесуальну діяльність, спрямовану на всебічне, повне й неупереджене дослідження обставин кримінального провадження. Тому досить проблемним є питання забезпечення права особи, чії права, на її думку, порушені в ході досудового розслідування, негайно звернутися до суду за захистом [18, с. 289]. Проте, як ми говорили раніше, лише кримінально-процесуальним чи кримінально-виконавчим аспектом не обмежується наукова та практична проблема доступу до суду. Для осіб, які тримаються в СІЗО, доступ до суду може проявлятися й у пошуку шляхів реалізації доступу до адміністративного суду. Це теж важливо, це теж потребує уваги з боку науковців та правозастосовувачів.

Важливим питанням, на яке варто звернути при дослідженні проблематики доступу до адміністративного суду особами, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, є право такої особи на особисту участь у судовому засіданні, де розглядається адміністративна справа, учасником якої вона є. Здавалося б,

початково може скластися враження, що положення Кодексу адміністративного судочинства не містить особливостей стосовно такої категорії учасників справи. Зокрема, частина 3 статті 44 даного нормативно-правового акту сформульована наступним чином: «Учасники справи мають право: брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб [14]. Акцентуємо увагу на наступному: брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом. Тобто, право на участь у судовому засіданні в рамках судового адміністративного провадження не носить абсолютного характеру. Його реалізація може залежати від того, чи є інші чинники / обставини, визначені законом, які у соціальному вимірі є більш значущими і фактично можуть обмежувати право такої особи на особисту участь у розгляді адміністративної справи.

У цьому сенсі показовим є рішення Конституційного Суду України від 12.04.2012 №9-рп/2012 (справа за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу). Коротко формулюючи обставини справи, зазначимо, що громадянин Троян А. П. звернувся до Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України стосовно права засудженої особи, яка перебуває у місцях позбавлення волі, бути доставленою до суду для участі в судовому процесі у справах цивільної юрисдикції... Автор клопотання вважає, що недопущення його як позивача до особистої участі у розгляді судом справи у зв'язку з тим, що він відбуває кримінальне покарання у виді позбавлення волі на певний строк у кримінально-виконавчій установі закритого типу, є дискримінаційним і таким, що порушує конституційне право на рівний доступ до правосуддя [19]. Хоча з формально-юридичної точки зору це рішення має відношення до засуджених осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, проте воно має теоретико-методологічне значення й для аналізу правового статусу осіб, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення. Основні висновки з цього рішення, з позицій мети даної публікації, наступні:

– Конституційний Суд України дійшов висновку, що особиста участь засудженого, який відбуває кримінальне покарання в установах виконання покарань, як сторони судового процесу створює передумови для повного, всебічного, об'єктивного та неупередженого розгляду справи. Така участь засудженого як сторони у розгляді справи в судах усіх юрисдикцій, спеціалізацій та інстанцій повинна забезпечуватися відповідним процесуальним законом. Рішення про порядок участі засудженого як сторони у розгляді справи зобов'язаний приймати суд у порядку та на умовах, визначених відповідним процесуальним законом (абз. 3 пп. 2.3 п. 2 мотивувальної частини);

– в аспекті конституційного звернення положення статті 24 Конституції України стосовно рівності громадян у конституційних правах, свободах та перед законом у взаємозв'язку з положеннями частини першої статті 55, пункту 2 частини третьої статті 129 Основного Закону України щодо захисту судом прав і свобод людини і громадянина та рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом треба розуміти так, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства, має гарантовані державою рівні права на захист прав і свобод у судовому порядку та на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку в судах усіх юрисдикцій, спеціалізацій та інстанцій, у тому числі й особа, яка засуджена й відбуває кримінальне покарання в установах виконання покарань (п. 1 резолютивної частини).

У цій справі та відповідному рішенні єдиного органу конституційної юрисдикції важливою є вказана необхідність забезпечення права особи, яка перебуває в місцях позбавлення волі, на особисту участь у розгляді справ усіх юрисдикцій, через норми відповідного процесуального закону, який визначатиме порядок такої участі. Відтак особиста участь такого роду особи в адміністративному процесі можлива тоді, коли такого роду вказівка буде в Кодексі адміністративного судочинства України. Наразі такої норми не передбачено.

Маємо вказати, що Кодексом адміністративного судочинства України не врегульовано порядок забезпечення особистої участі особи, до якої застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою в установі для попереднього ув'язнення, у розгляді адміністративної справи як учасника процесу. Як наслідок, відповідним процесуальним законом не вповноважено адміністративний суд забезпечувати особисту участь (доставку) в судове засідання такої особи, яка є стороною в публічно-правовому спорі.

Як сучасний об'єктивний вихід із ситуації, при якій особа, яка тримається в місцях попереднього ув'язнення й має бажання, проте не має можливості особистої участі в судовому засіданні, де розглядається адміністративна справа (учасником якої вона є), може бути розглянуто відеоконференцзв'язок. Стаття 195 Кодексу адміністративного судочинства містить положення, відповідно до якого учасник справи, його представник має право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду або в приміщенні іншого суду за умови наявності в суді відповідної технічної можливості, про яку суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження в справі, крім випадків, коли явка цього учасника справи в судове засідання визнана судом обов'язковою [14].

Додатковим фактором, який уможливорює використання відеоконференцзв'язку як реального способу забезпечення особистої участі учасника справи, який тримається в СІЗО, є його використання в умовах запровадження воєнного стану. До певної міри це є безальтернативний варіант за таких умов, де збереження життя осіб, забезпечення їх безпеки виходять на перше місце. «Ми погоджуємося, що навіть при надзвичайних правових режимах судова система повинна продовжувати розгляд і вирішення адміністративних справ. Функціонування право-

суддя не повинно обмежуватися, за винятком ситуацій, коли виконання повноважень фактично неможливе» [20, с. 204]. «Аналіз особливостей діяльності адміністративних судів в умовах воєнного стану, свідчить, що здійснення адміністративного судочинства можливо у режимі відеоконференції... [21, с. 318]. Тим самим авторами підкреслюється, що судова система може й повинна забезпечувати розгляд і вирішення адміністративних справ навіть в умовах воєнного стану, а відеоконференція, як видається, є адекватною альтернативою, при якій особа, яка тримається в СІЗО, матиме можливість реально брати участь у судових засіданнях, у дослідженні доказів, ставити питання іншим учасникам справи, подавати заяви та клопотання тощо.

До того ж, при вирішенні питання про допустимість застосування відеоконференції як форми участі у судовому провадженні важливою є справа «Марчелло Віола проти Італії», де ЄСПЛ констатував, що в інтересах чесного й справедливого судового розгляду особиста присутність обвинуваченого в суді має принципове значення. Водночас застосування відеоконференції не суперечить Конвенції та іншим міжнародним актам, зокрема, Другому додатковому протоколу до Європейської конвенції про взаємну правову допомогу у кримінальних справах 1959 року (ст. 9)²²³, Резолюції про захист свідків у боротьбі з міжнародною організованою злочинністю (п. 8)²²⁴, Конвенції про взаємну правову допомогу в кримінальних справах між державами-членами Європейського Союзу (ст. 10) [22].

Ну і насамкінець і практика вітчизняного Верховного Суду засвідчує, що відеоконференцв'язок – це належна альтернатива особистій участі в судовому засіданні, при якій процесуальні права учасника судового процесу будуть у максимальній мірі враховані. У постанові від 10 червня 2024 року у справі № 755/20577/21 Верховний Суд зазначив, що проведення судового засідання в режимі відеоконференції є одним із видів участі особи в судовому засіданні, оскільки вона має можливість у режимі реального часу сприймати те, що відбувається під час судового розгляду, вчасно реагувати на будь-які слова чи дії учасників, висловлювати власну позицію, ставити запитання та користуватися всіма правами, передбаченими законом [23].

ВИСНОВКИ

На завершення зазначимо, що доступ до адміністративного суду є одним із важливих чинників сприйняття системи забезпечення державою прав та свобод людини і громадянина, він засвідчує ступінь демократизації та гуманізації чинного законодавства. Водночас особи, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, можуть із певними обмеженнями реалізувати своє право на доступ до адміністративного суду. Ці обмеження встановлені передовсім положеннями Закону України «Про попереднє ув'язнення». Зокрема, це стосується можливості реалізації права бути заслуханим, тобто права на особисту участь у судовому засіданні. Як видається, об'єктивно альтернативним способом реальної участі таких осіб,

як учасників адміністративної справи, є участь у режимі відеоконференцв'язку, за умови попереднього подання відповідної заяви. Загалом же проблематика доступу до адміністративного суду осіб, які тримаються в місцях попереднього ув'язнення, є перспективним напрямом загальнотеоретичних та галузевих правових наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Стеценко С. Г. Завдання адміністративного судочинства України: змістовний аналіз. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. №4. С. 151–166.
- [2] Parker C. *Just Lawyers: regulation and access to justice*. Oxford : Oxford University Press, 1999. 278 p.
- [3] Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія. Харків: Право, 2008. 304 с.
- [4] Гуйван П. Д. Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами : монографія. Харків : Право, 2019. 584 с.
- [5] Лемак О. В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид наук : 12.00.02. Харків, 2014. 20 с.
- [6] Цувіна Т. Право на доступ до суду: підхід ЄСПЛ. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №4. С. 60–69.
- [7] Buckley M. Searching for the Constitutional Core of Access to Justice. *The Supreme Court Law Review: Osgoode's Annual Constitutional Cases Conference*. 2008. Vol. 42. URL: <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/sclr/vol42/iss1/20>.
- [8] Frank R. How rising income inequality threatens access to the legal system. *Daedalus. Access to Justice*. 2019. № 1. С. 10–18.
- [9] Johnson E. Justice, Access to. *International encyclopedia of the social & behavioral sciences (second Edition)*. 2015. С. 919–927. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.86044-4>
- [10] Балацька О. Доступ до правосуддя як загальна засада кримінального провадження. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №8. С. 262–268.
- [11] Павлюченко Ю. М. Право на судовий захист у господарському судочинстві. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 1. Т. 2. С. 128–140.
- [12] Рішення Конституційного Суду України від 14.12.2011 № 19-рп/2011 (у справі про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини). *Офіційний вісник України*. 2011. № 101. Ст. 3274.
- [13] Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 24.06.2020 № 6-р(П)/2020 у справі за конституційними скаргами Карякіна Едуарда Сергійовича, товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий дім «Еко-вугілля України» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини першої статті 79 Закону України «Про банки і банківську діяльність». *Офіційний вісник України*. 2020. № 57. Ст. 1801.
- [14] Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
- [15] Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30.06.1993 № 3352-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 35. Ст. 360.

- [16] Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України : наказ М-ва юстиції України від 14.06.2019 № 1769/5. *Офіційний вісник України*. 2019. № 58. Ст. 2011.
- [17] Гловюк І. В. Доступ до суду у кримінальному процесі: проблеми теорії. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. № 2. С. 1–7.
- [18] Коровайко О. І. Сутність і зміст права на судовий захист у кримінальному судочинстві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 3. С. 286–290.
- [19] Рішення Конституційного Суду України від 12.04.2012 № 9-рп/2012 у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу). *Офіційний вісник України*. 2012. № 32. Ст. 1202.
- [20] Міщук І. В., Киричук Б. С. Особливості здійснення адміністративного судочинства в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 1. С. 200–205.
- [21] Соломаха А. Г. Особливості здійснення адміністративного судочинства в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 316–319.
- [22] Marcello Viola v. Italy. № 77633/16. 13 June 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-77246%22%5D%7D>
- [23] Постанова Верховного Суду від 10.06.2024 у справі №: 755/20577/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741274>

REFERENCES

- [1] Stetsenko, S. H. (2024) Tasks of administrative proceedings of Ukraine: substantive analysis. *Bulletin of the National academy of legal sciences of Ukraine*, 31(4), 151–166.
- [2] Parker, C. (1999). *Just Lawyers: regulation and access to justice*. Oxford: Oxford University Press.
- [3] Ovcharenko, O. M. (2008). *Accessibility of justice and guarantees of its implementation*. Kharkiv: Pravo.
- [4] Guivan, P. D. (2019). *The right to a fair trial: essence and temporal dimensions according to international standards*. Kharkiv: Pravo.
- [5] Lemak, O. V. (2014). The right to judicial protection: constitutional and legal aspect (Candidate thesis, Kharkiv, Ukraine).
- [6] Tsvina, T. (2020). The right to access to court: the ECHR approach. *Entrepreneurship, economy and law*, 4, 60–69.
- [7] Buckley, M. (2008). Searching for the Constitutional Core of Access to Justice. *The Supreme court law review: Osgoode's Annual Constitutional Cases Conference*, 42. Retrieved from <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/sclr/vol42/iss1/20..>
- [8] Frank, R. (2019). How rising income inequality threatens access to the legal system. *Dædalus. Access to Justice*. 1, 10–18.
- [9] Johnson, E. (2015). Justice, Access to. *International encyclopedia of the social & behavioral sciences (second Edition)*, 919–927. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.86044-4>
- [10] Balatska, O. (2020). Access to justice as a general principle of criminal proceedings. *Entrepreneurship, economy and law*, 8, 262–268.
- [11] Pavlyuchenko, Y. M. (2023). The right to judicial protection in commercial proceedings. *Legal Journal of the Vasyl Stus Donetsk National University*, 1(2), 128–140.
- [12] Decision of the Constitutional Court of Ukraine of 14 december 2011 № 19-рп/2011 (in the case of appealing against the inaction of public authorities regarding allegations of crimes). *Official gazette of Ukraine*, 101.

- [13] Decision of the Constitutional Court of Ukraine (Second Senate) of 24 June 2020 № 6-p(II)/2020 in the case on the constitutional complaint of Eduard S. Karyakin, Limited liability company "Trading House «Eco-Coal of Ukraine» regarding the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of part one of Article 79 of the Law of Ukraine «On banks and banking». *Official gazette of Ukraine*, 57.
- [14] Code of Administrative Procedure of Ukraine dated. (2005, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
- [15] On Pretrial detention: Law of Ukraine. (1993, June). *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 35, 360.
- [16] On approval of the Rules of procedure for pre-trial detention centres of the State criminal executive service of Ukraine: Order of the Ministry of justice of Ukraine (2019, June). *Official gazette of Ukraine*, 58.
- [17] Glovyuk, I. V. (2011). Access to court in criminal proceedings: problems of theory. *Journal of the Academy of Advocacy of Ukraine*, 2, 1–7.
- [18] Korovayko, O. I. (2015). The essence and content of the right to judicial protection in criminal proceedings. *Prykarpatskyi yuridichnyi visnyk*, 3, 286–290.
- [19] Decision of the Constitutional Court of Ukraine of 12 April 2012 № 9-рр/2012 in the case on the constitutional appeal of citizen Anton Pavlovych Troyan regarding the official interpretation of Article 24 of the Constitution of Ukraine (case on equality of parties to the trial). *Official gazette of Ukraine*, 32.
- [20] Mishchuk, I. V., & Kyrychuk, B. S. (2023). Peculiarities of the implementation of administrative justice in conditions of martial law. *South Ukrainian Legal Journal*, 1, 200–205.
- [21] Solomakha, A. G. (2023). Peculiarities of administrative judicial proceedings under martial law. *Legal Scientific Electronic Journal*, 8, 316–319.
- [22] Case Marcello Viola v. Italy. (2019, June). Retrieved from [https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:\[%22001-77246%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:[%22001-77246%22]})
- [23] Resolution of the Supreme Court (2024, June, Case № 755/20577/21) Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119741274>

Семен Григорович Стеценко

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Суддя Верховного Суду

01029, вул. Князів Острозьких, 8 корп. 5, м. Київ, Україна

Semen H. Stetsenko

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Judge of the Supreme Court
01029, 8 Knyaziv Ostrozkykh St, Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000000243502321

Рекомендоване цитування: Стеценко С. Г. Право на доступ до адміністративного суду та особливості його реалізації особами, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Том 32. № 1. С. 205–220.

Suggested Citation: Stetsenko, S. H. (2025). The Right of Access to Administrative Court and Peculiarities of its Implementation by Persons in Pre-Trial Detention. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 205–220.

Стаття надійшла / Submitted: 17/01/2025
Доопрацьовано / Revised: 17/02/2025
Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

Ганна Миколаївна Зайкіна

Кафедра правового забезпечення та адміністрування
транспортної діяльності Український державний університет
залізничного транспорту
Харків, Україна

УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІГРАЦІЙНО-ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ФОРМУВАНЬ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. У статті детально досліджено питання вдосконалення нормативно-правового регулювання міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань, які виконують важливу роль у забезпеченні правопорядку, запобіганні та протидії нелегальній міграції, особливо в умовах сучасних викликів, зокрема під час воєнного стану в Україні. Автором запропоновано авторське визначення понять «громадські формування» та «міграційно-правоохоронна діяльність громадських формувань», виокремлено їхні особливості, права, обов'язки, а також функціональні аспекти їхньої діяльності. Розкрито ключові складові міграційно-правоохоронної діяльності та проаналізовано її нормативно-правову основу. Проаналізовано українське законодавство, міжнародні нормативно-правові акти та стандарти, що регулюють діяльність громадських формувань у сфері міграції. Визначено основних суб'єктів адміністративно-правового регулювання міграції та надано приклади громадських формувань, які є активними учасниками міграційно-правоохоронної діяльності. Особливу увагу приділено діяльності громадських формувань в умовах воєнного стану, зокрема їхній участі в забезпеченні безпеки, здійсненні контролю за міграційними процесами, а також співпраці з державними органами. У ході дослідження виявлено низку проблем, які обмежують ефективність нормативно-правового регулювання міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань. Серед основних викликів відзначено неузгодженість законодавчих норм, недостатню чіткість у визначенні прав і обов'язків цих формувань, а також слабкість механізмів координації з державними структурами. Виокремлено негативні наслідки таких проблем, зокрема зниження ефективності забезпечення міграційного порядку та захисту прав людини. У статті запропоновано напрями вдосконалення, які включають гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами, посилення співпраці між державними органами та громадськими формуваннями, впровадження цифрових технологій у їхню діяльність, удосконалення процедур професійної підготовки та розробку нових механізмів взаємодії. Автором наведено конкретні рекомендації щодо підвищення ефективності міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань та подолання існуючих проблем у цій сфері. Представлений авторський висновок містить практичні пропозиції, спрямовані на створення ефективної системи правового регулювання,

яка враховує сучасні виклики, забезпечує дотримання прав людини та сприяє ефективному управлінню міграційними процесами.

Ключові слова: громадські формування, міграційно-правоохоронна діяльність, нормативно-правове регулювання, міграція, воєнний стан, права людини, правопорядок.

Hanna M. Zaykina

Department of Legal Support and Administration of Transport Activities
Ukrainian State University of Railway Transport
Kharkiv, Ukraine

IMPROVEMENT OF REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF MIGRATION AND LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES OF PUBLIC ORGANIZATIONS IN MODERN CONDITIONS

Abstract. *The article examines in detail the issues of improving the legal and regulatory framework for migration and law enforcement activities of public formations which play an important role in ensuring law and order, preventing and combating illegal migration, especially in the context of modern challenges, in particular, during martial law in Ukraine. The author proposes the author's own definition of the concepts of «public formations» and «migration and law enforcement activities of public formations», and highlights their features, rights, responsibilities, and functional aspects of their activities. The author reveals the key components of migration and law enforcement activities and analyzes their regulatory framework. The author analyzes Ukrainian legislation, international legal acts and standards governing the activities of public organizations in the field of migration. The author identifies the main subjects of administrative and legal regulation of migration and provides examples of public organizations that are active participants in migration and law enforcement activities. Particular attention is paid to the activities of public formations under martial law, in particular, their participation in ensuring security, control over migration processes, and cooperation with state authorities. The study identified a number of problems that limit the effectiveness of legal regulation of migration and law enforcement activities of public organizations. The main challenges include inconsistency of legislative norms, lack of clarity in defining the rights and obligations of these groups, and weakness of coordination mechanisms with state structures. The author emphasizes the negative consequences of such problems, in particular, a decrease in the effectiveness of migration order and human rights protection. The article suggests areas for improvement, which include harmonization of national legislation with international standards, strengthening of cooperation between governmental bodies and public organizations, introduction of digital technologies into their activities, improvement of professional training procedures and development of new mechanisms of interaction. The author provides specific recommendations for improving the efficiency of migration and law enforcement activities of public organizations and overcoming the existing problems in this area. The author's conclusion contains practical proposals aimed at creating an effective system of legal regulation that takes into account current challenges, ensures respect for human rights and promotes effective management of migration processes.*

Keywords: public formations, migration and law enforcement activities, legal regulation, migration, martial law, human rights, law and order.

ВСТУП

У сучасних умовах глобалізації, міграційних криз і збройних конфліктів питання ефективного нормативно-правового регулювання міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань набуває особливої актуальності. Воєнні дії в Україні, спричинені агресією РФ, стали каталізатором безпрецедентних міграційних процесів, що вимагають нових підходів до управління міграційними потоками та забезпечення безпеки. Україна стикається як із внутрішньою міграцією, так і з масовим виїздом громадян за кордон, що створює нові виклики для державних інституцій і громадянського суспільства.

На світовому рівні питання міграційної безпеки та участі громадських формувань активно досліджуються в контексті захисту прав людини, інтеграційних процесів і протидії нелегальній міграції. Зокрема, у роботах S. Carrera та L. den Hertog аналізуються виклики для правозахисної діяльності громадських організацій у сфері міграції в Європейському Союзі [1]. Дослідження T. Gammeltoft-Nansen підкреслює важливість ролі неурядових організацій у запобіганні порушенням прав мігрантів на кордонах [2]. Український контекст представлений у працях І. Гурковського та С. Єсімова (2023), які акцентують на правових аспектах участі громадських формувань у забезпеченні громадського порядку в умовах воєнного стану [3].

Крім того, у дослідженні E. Guild, K. Groenendijk та S. Carrera підкреслюється важливість інтеграції міграційної політики ЄС із практиками громадянського суспільства для підвищення ефективності управління міграційними процесами [4]. Аналіз D. Vigo та A. Tsoukala демонструє парадокс безпеки на кордонах Європи, де жорсткі обмеження можуть призводити до порушень прав людини [5]. Особливу увагу заслуговує дослідження P. Balogh, яке висвітлює роль громадянського суспільства в управлінні міграцією під час кризових ситуацій у Східній Європі [6].

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення нормативно-правових механізмів, що регулюють діяльність громадських формувань у сфері міграційної безпеки. Недосконалість законодавства, відсутність чітких процедур координації між державними органами й громадськими організаціями, а також обмежене фінансування створюють бар'єри для ефективної роботи в цій сфері. Крім того, міжнародний досвід демонструє, що залучення громадянського суспільства до міграційної політики сприяє підвищенню рівня захисту прав мігрантів і ефективності правоохоронної діяльності.

Мета дослідження полягає у визначенні основних проблем нормативно-правового регулювання міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань в Україні та розробці рекомендацій щодо їх подолання з урахуванням міжнародного досвіду.

Завдання дослідження включають: 1) аналіз чинного українського та міжнародного законодавства у сфері міграційної безпеки; 2) виявлення правових про-

галин і суперечностей у нормативно-правовій базі; 3) обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення законодавства для підвищення ефективності діяльності громадських формувань.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному аналізі нормативно-правового регулювання міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань в умовах сучасних викликів, зокрема воєнного стану в Україні. У роботі запропоновані авторські підходи до вдосконалення законодавства, що враховують як національні, так і міжнародні стандарти, а також розроблені рекомендації щодо посилення співпраці між державними структурами та громадянським суспільством.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Методологічна основа дослідження ґрунтується на комплексному використанні сучасних наукових підходів, що дозволяють всебічно проаналізувати нормативно-правове регулювання міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань в умовах сучасних викликів, зокрема воєнного стану. Основна мета полягала у виявленні ключових проблем правового регулювання, аналізі чинного законодавства, міжнародних стандартів та розробці пропозицій щодо його вдосконалення.

Матеріальну базу дослідження склали: 1) нормативно-правові акти України, що регулюють міграційні процеси; 2) міжнародні правові документи; 3) судова практика, що стосується захисту прав мігрантів і внутрішньо переміщених осіб, а також рішень, пов'язаних із діяльністю громадських формувань; 4) аналітичні звіти та доповіді міжнародних організацій (УВКБ ООН, Міжнародної організації з міграції, ОБСЄ), що відображають практичний досвід регулювання міграційних процесів; 5) наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, що розкривають питання правового статусу громадських формувань, їх участі в міграційно-правоохоронній діяльності та взаємодії з державними органами.

Для досягнення мети та завдань дослідження було використано комплекс загальнонаукових і спеціальних юридичних методів, що забезпечили системний підхід до аналізу досліджуваної проблематики: 1) діалектичний метод застосовувався для аналізу міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань у контексті динамічних змін законодавства, соціально-політичних умов і впливу зовнішніх факторів (воєнні конфлікти, міграційні кризи). Це дозволило простежити еволюцію нормативно-правових актів, виявити закономірності та суперечності в їх розвитку; 2) системно-структурний метод використовувався для виявлення та аналізу взаємозв'язків між елементами нормативно-правової бази, що регулює міграційні процеси. Це дало змогу визначити роль і місце громадських формувань у системі забезпечення міграційної безпеки та правоохоронної діяльності; 3) формально-юридичний метод дозволив здійснити ґрунтовний аналіз чинного законодавства України, міжнародно-правових актів та актів органів державної влади, що регламентують діяльність громадських формувань. Особлива увага приділя-

лася нормам адміністративного, конституційного, міжнародного та міграційного права; 4) порівняльно-правовий метод застосовувався для зіставлення українського законодавства із законодавчими практиками Європейського Союзу, США, Канади та інших держав щодо правового статусу громадських організацій у сфері міграційної політики. Це дозволило виявити як ефективні правові механізми, так і прогалини, що потребують удосконалення в українському законодавстві; 5) метод правового моделювання використовувався для формулювання авторських пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання. На основі виявлених проблем були розроблені моделі правових норм і механізмів, спрямованих на підвищення ефективності діяльності громадських формувань у сфері міграційної безпеки; 6) аналіз і синтез дозволили систематизувати теоретичні положення, узагальнити практичний досвід діяльності громадських формувань в Україні та за кордоном, а також інтегрувати отримані результати в загальну концепцію дослідження; 7) статистичний і аналітичний методи використовувалися для обробки емпіричних даних, зокрема статистики щодо міграційних потоків, внутрішньо переміщених осіб, діяльності громадських організацій у кризових ситуаціях (наприклад, під час збройного конфлікту в Україні).

Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує елементи адміністративного, міжнародного, конституційного та міграційного права. Такий підхід дозволив глибоко дослідити не лише правові, а й організаційно-управлінські аспекти міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань.

Робота проводилася у кілька етапів: 1) підготовчий етап – аналіз наукових джерел, нормативно-правових актів, узагальнення попередніх досліджень; 2) аналітичний етап – систематизація даних, правовий аналіз законодавства України та міжнародних норм, визначення основних проблем і прогалин у правовому регулюванні; 3) етап розробки рекомендацій – формування авторських пропозицій щодо вдосконалення правових механізмів на основі отриманих результатів дослідження.

Для забезпечення надійності дослідження були використані: а) джерела з високим рівнем академічної довіри (монографії, статті в рецензованих журналах, офіційні правові документи); б) дані міжнародних організацій, що мають практичний досвід у сфері міграційної політики; в) актуальні статистичні матеріали, що відображають міграційні процеси останніх років.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Глобалізаційні процеси, воєнні конфлікти, економічна нестабільність та інші чинники призвели до значного зростання міграційних потоків у світі. Україна, яка перебуває в умовах військового конфлікту та масових внутрішніх і зовнішніх міграцій, зіштовхується з новими викликами у сфері міграційного регулювання. В цих умовах громадські формування, що беруть участь у міграційно-правоохоронній діяльності, стають важливими партнерами держави. Вони забезпечують

допомогу біженцям, внутрішньо переміщеним особам, сприяють боротьбі з не-легальною міграцією та реалізують проекти інтеграції мігрантів. Адже війна рф проти України зумовила безпрецедентний рівень внутрішньої міграції, а також потоки біженців до країн Європейського Союзу. Ці процеси висвітлили як важливість діяльності громадських формувань, так і виклики, з якими вони стикаються в сучасних умовах.

Однак ефективність цієї діяльності значною мірою залежить від якості нормативно-правового регулювання. Недосконалість законодавства, брак чітких механізмів взаємодії між громадськими формуваннями та державними органами, а також відсутність належного фінансування обмежують можливості громадських формувань.

Дослідження ролі громадських формувань у міграційно-правоохоронній діяльності вважається доречним розпочати із визначення поняття громадських формувань у сфері міграційного права. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» визначає громадські формування як політичні партії, структурні утворення політичних партій, громадські об'єднання, місцеві осередки громадського об'єднання із статусом юридичної особи, професійні спілки, їх об'єднання, організації профспілки, передбачені статутом профспілки та їх об'єднання, творчі спілки, місцеві осередки творчих спілок, постійно діючі третейські суди, організації роботодавців, їх об'єднання [7].

На наш погляд, громадські формування – це добровільні, організовані на принципах самоврядування об'єднання фізичних та/або юридичних осіб, створені для реалізації спільних інтересів, задоволення суспільних потреб або захисту прав і свобод окремих соціальних груп, які функціонують у правовому полі, визначеному законодавством, та не мають на меті отримання прибутку. У контексті правозастосовної та міграційно-правоохоронної діяльності громадські формування виступають важливими суб'єктами громадянського суспільства, що доповнюють державні органи, забезпечують правову підтримку, гуманітарну допомогу, моніторинг дотримання прав людини та сприяють формуванню правової держави.

Громадські формування мають такі особливості: 1) добровільність – участь у діяльності організацій є вільною; 2) неприбутковість – основною метою є вирішення соціально значущих проблем, а не отримання прибутку; 3) співпраця з державними органами – громадські організації є посередниками між суспільством, державою та міжнародними інституціями.

Громадські формування мають такі права: 1) захищати інтереси своїх членів перед органами влади; 2) ініціювати зміни до законодавства; 3) отримувати фінансування, включаючи міжнародну технічну допомогу; 4) брати участь у реалізації державних програм. Разом із тим громадські формування зобов'язані дотримуватися законодавства України, у тому числі вимог до фінансової звітності, статутної діяльності та правил використання отриманих коштів.

Ефективна робота громадських формувань залежить від: 1) наявності чіткої правової бази, яка регулює їхні права, обов'язки та можливості; 2) взаємодії з державними органами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами; 3) гарантій дотримання прав мігрантів відповідно до міжнародних стандартів [8].

У свою чергу міграційно-правоохоронну діяльність громадських формувань можна визначити як сукупність правових, організаційних і соціально спрямованих заходів, які здійснюються громадськими організаціями, об'єднаннями та іншими формами громадянського суспільства з метою забезпечення законності в сфері міграції, захисту прав та свобод мігрантів, внутрішньо переміщених осіб і біженців, протидії нелегальній міграції, а також сприяння дотриманню норм міжнародного та національного законодавства. Ця діяльність є важливим доповненням до функцій державних органів, таких як Державна міграційна служба України, Державна прикордонна служба України та Національна поліція.

Основними суб'єктами цієї діяльності є: 1) державні органи – це Державна міграційна служба України, Державна прикордонна служба України, Національна поліція; 2) громадські організації – це правозахисні та гуманітарні організації, які сприяють дотриманню прав мігрантів; 3) міжнародні структури – це Міжнародна організація з міграції та Управління Верховного комісара ООН у справах біженців.

Прикладами таких громадських формувань є низка громадських організацій, які займаються міграційними питаннями: 1) Управління Верховного комісара ООН у справах біженців – співпрацює з українськими громадськими організаціями для підтримки біженців та внутрішньо переміщених осіб; 2) міжнародна організація з міграції – реалізує програми реінтеграції мігрантів та протидії торгівлі людьми; 3) Українська Гельсінська спілка з прав людини – надає правову допомогу та проводить моніторинг порушень прав людини, зокрема у сфері міграції; 4) громадська організація «КримSOS» – займається підтримкою внутрішньо переміщених осіб з Криму та окупованих територій, надає психологічну і правову допомогу; 5) благодійний фонд «Право на захист» – надає юридичну та гуманітарну допомогу внутрішньо переміщеним особам, біженцям і особам без громадянства.

Основними нормативно-правовими актами які регулюють міграційно-правоохоронну діяльність громадських формувань є: 1) Конституція України – гарантує право громадян на свободу об'єднань для захисту своїх інтересів (ст. 36) [9]; 2) Закон України «Про громадські об'єднання» – визначає основи створення, реєстрації та функціонування громадських організацій [8]; 3) Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» – передбачає можливість залучення громадських формувань до захисту прав іноземців [10]; 4) Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» – дозволяє громадським організаціям брати участь у реалізації державної політики щодо внутрішньо переміщених осіб [11]; 5) Закон України «Про боротьбу з тероризмом» – регулює залучення громадських формувань до заходів з протидії нелегальній міграції, зокрема в контексті загроз національній безпеці [12]; 6) Закон України «Про дер-

жавну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [7]; 7) Кодекс адміністративного судочинства України – регулює порядок оскарження рішень державних органів у сфері міграції, де громадські формування можуть брати участь у таких процесах як представники інтересів мігрантів [13].

Громадські формування в Україні також орієнтуються на міжнародні норми, зокрема: 1) Конвенція ООН про статус біженців (1951) – закріплює принципи захисту біженців та ролі громадянського суспільства в їхній підтримці [14]; 2) Європейська конвенція про права людини (1950) – гарантує свободу об'єднань [15]; 3) Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966) – передбачає право на створення та діяльність громадських організацій [16]; 4) Глобальний договір про міграцію (2018) – закликає до активного залучення громадянського суспільства у вирішення міграційних викликів [17]; 5) Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000) – регулює боротьбу з торгівлею людьми та нелегальною міграцією [18].

Діяльність громадських формувань також регулюється постановами Кабінету Міністрів України та наказами Міністерства внутрішніх справ, які стосуються: 1) порядку реєстрації та соціального забезпечення внутрішньо переміщених осіб; 2) надання статусу біженця або додаткового захисту; 3) видворення осіб, які порушили міграційне законодавство.

Особливостями міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань є: 1) добровільний характер – громадські формування у сфері міграції, як правило, функціонують на добровільних засадах, а їхня діяльність базується на ініціативах активістів, правозахисників і волонтерів, які прагнуть захищати права мігрантів та підтримувати гуманітарні принципи; 2) широкий спектр функцій – міграційно-правоохоронна діяльність громадських формувань охоплює: а) надання правової допомоги – це консультування внутрішньо переміщених осіб, біженців та іноземців з питань їхнього статусу, прав і обов'язків; б) моніторинг порушень прав людини – це виявлення фактів дискримінації або жорстокого поводження з мігрантами; в) сприяння реєстрації та документуванню осіб – це допомога у поданні заяв до Державної міграційної служби України або судів; г) протидія нелегальній міграції – це участь у заходах з виявлення нелегальних мігрантів у координації з Національною поліцією та Державною прикордонною службою України; д) інтеграція мігрантів у суспільство – це організація мовних курсів, професійної підготовки, соціальної адаптації; 3) співпраця з державними органами – громадські формування часто виступають посередниками між державними органами та мігрантами. Вони допомагають виявляти порушення у сфері міграції, організовувати спільні заходи з протидії нелегальній міграції, забезпечувати доступ мігрантів до інформації про їх права й обов'язки [19, с. 99].

Міграційно-правоохоронна діяльність громадських формувань в Україні спрямована на забезпечення громадського порядку та державного кордону. Ця діяльність поширюється на громадян України, які об'єднуються в громадські форму-

вання з метою участі в охороні громадського порядку та державного кордону. Законодавчо це закріплено в Законі України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», який визначає правові та організаційні засади створення та діяльності таких формувань. Зокрема, стаття 10 цього Закону визначає права громадських формувань у цій сфері [20].

Ключовими складовими міграційно-правоохоронної діяльності є: 1) адміністративно-правова складова – адміністративно-правова діяльність включає: а) реєстрацію мігрантів і видачу відповідних документів (паспортів, дозволів на проживання тощо); б) контроль за дотриманням строків перебування іноземців на території країни; в) вирішення питань щодо надання статусу біженця або додаткового захисту; 2) кримінально-правова складова – яка спрямована на: а) протидію торгівлі людьми; б) боротьбу з організованою нелегальною міграцією; в) розслідування злочинів, пов'язаних із порушенням міграційного законодавства (фальшиві документи, нелегальні перевезення через кордон); 3) соціально-правова складова – яка передбачає: а) забезпечення соціального захисту мігрантів і внутрішньо переміщених осіб; б) організацію інтеграційних програм (мовні курси, професійна підготовка); в) надання гуманітарної допомоги особам, які постраждали від війни чи стихійних лих; 4) інформаційно-освітня складова – до неї входять: а) поширення інформації про права та обов'язки мігрантів; б) проведення тренінгів для посадових осіб, які працюють із мігрантами; в) створення інформаційних платформ для мігрантів (наприклад, мобільних додатків).

Збройні конфлікти створюють ситуації, в яких мільйони людей змушені залишати свої домівки через безпосередню загрозу життю, руйнування інфраструктури та порушення основоположних прав. Це може проявлятися у двох формах: 1) внутрішнє переміщення населення – коли люди залишають свої домівки, але залишаються в межах своєї країни (наприклад, внутрішньо переміщені особи в Україні); 2) міжнародна міграція – коли люди перетинають кордони для отримання притулку або тимчасового захисту.

Збройний конфлікт в Україні став причиною переміщення понад 8 млн осіб, з яких значна частина виїхала до сусідніх країн Європейського Союзу [21]. Тому у воєнних умовах громадські формування здійснюють комплекс заходів для підтримки осіб, які постраждали від конфлікту, а саме: 1) надання гуманітарної допомоги – це забезпечення їжею, одягом, медикаментами, житлом; 2) правова допомога – це консультування внутрішньо переміщених осіб, біженців та іноземців щодо їхніх прав та обов'язків; 3) захист прав людини – це документування порушень прав мігрантів, сприяння в поданні скарг до суду; 4) моніторинг дотримання законодавства: спостереження за діяльністю державних органів у сфері міграції.

Проте, воєнні дії створили нові виклики для громадських формувань, а саме: а) масштабні внутрішні міграційні потоки, які потребують термінового реагування; б) брак фінансових ресурсів для забезпечення потреб мігрантів; в) недостатнє

нормативно-правове регулювання у сфері діяльності громадських формувань; г) проблеми доступу до міжнародної допомоги через бюрократичні процедури.

Різниця в нормативно-правовому регулюванні міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань у мирний час та в умовах воєнного стану полягає в адаптації законодавства до специфічних викликів, що виникають під час війни. У мирний період діяльність таких формувань регулюється переважно Законом України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», який визначає їхні права, обов'язки та взаємодію з державними органами [20]. В умовах воєнного стану законодавство зазнає змін, спрямованих на посилення безпеки та обороноздатності держави. Зокрема, вводяться додаткові обмеження на пересування осіб, посилюється контроль за міграційними процесами, а громадські формування можуть отримувати розширені повноваження для забезпечення правопорядку та підтримки діяльності Збройних Сил України. Такі зміни відображені в Указі Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» та відповідних постановках Кабінету Міністрів України [22].

Таким чином, у мирний час нормативно-правове регулювання спрямоване на забезпечення громадського порядку та захист державного кордону, тоді як під час війни акцент робиться на посиленні безпеки, контролі за міграційними процесами та підтримці оборонних заходів.

У свою чергу основними проблемами вдосконалення нормативно-правового регулювання міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань у сучасних умовах, вважаються такі, як: 1) **перевантаженість державних органів – це, наприклад, недостатня кількість працівників у Державній міграційній службі України та Державній прикордонній службі України ускладнює ефективну взаємодію з громадськими формуваннями;** 2) **низький рівень кваліфікації членів громадських організацій, адже багатьом не вистачає знань у сфері міграційного законодавства;** 3) **корупція – нерідко фіксуються випадки зловживань при співпраці громадських організацій із державними органами** [23, с. 59].

Також до цього переліку можна додати існуючі фінансові виклики, а саме недостатнє фінансування й відсутність системи державних грантів для громадських організацій у сфері міграції та залежність від міжнародних донорів, адже багато організацій працюють виключно за рахунок грантів ООН або ЄС, що обмежує їхню діяльність у разі скорочення фінансування.

На нашу думку, напрями вдосконалення та подолання існуючих проблем нормативно-правового регулювання міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань у сучасних умовах є:

1) внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України. Такими змінами є: а) визначення правового статусу громадських формувань як учасників адміністративного судочинства, а саме: внести зміни до статті 46 КАСУ, додавши положення, що визначають правовий статус громадських формувань у справах, пов'язаних із міграційно-правоохоронною діяльністю, зокрема як представників або третіх осіб у справах про захист прав і свобод людини у сфері міграції; перед-

бачити можливість залучення громадських формувань до участі у справах за ініціативою суду як суб'єктів, що здійснюють контроль за дотриманням міграційного законодавства; б) уточнення підсудності справ, пов'язаних із міграційно-правоохоронною діяльністю, а саме: доповнити ст. 20 КАСУ нормами, які передбачають чітку підсудність справ щодо дій або бездіяльності громадських формувань у сфері міграції; визначити механізми вирішення спорів між громадськими формуваннями та державними органами в рамках адміністративного судочинства; в) розширення кола суб'єктів, що мають право на звернення до адміністративного суду, а саме: внести зміни до ст. 5 КАСУ, дозволивши громадським формуванням звертатися до адміністративного суду в інтересах осіб, чий права були порушені у сфері міграції; визначити перелік підстав, за яких громадські формування можуть ініціювати розгляд справи; г) запровадження електронного судочинства для міграційно-правоохоронної діяльності, а саме: внести до КАСУ положення про можливість подання документів і доказів у справах, пов'язаних із міграцією, в електронній формі, що сприятиме підвищенню ефективності розгляду таких справ; передбачити створення окремого електронного реєстру для відстеження справ, пов'язаних із діяльністю громадських формувань у сфері міграції; г) уточнення процесу доказування в справах, пов'язаних із міграцією, а саме: доповнити ст. 74 КАСУ положеннями про особливості доказування в справах, пов'язаних із міграційно-правоохоронною діяльністю, зокрема визначення специфічних видів доказів, таких як електронні дані або документи, видані громадськими формуваннями; закріпити право суду витребувати інформацію у громадських формувань, що здійснюють діяльність у сфері міграції, як додатковий спосіб доказування; д) визначення механізмів урегулювання конфлікту інтересів між громадськими формуваннями та державними органами, а саме: додати до КАСУ положення, які регулюють процедуру вирішення конфліктів інтересів у справах, де фігурують громадські формування та державні органи, зокрема щодо дій, пов'язаних із протидією нелегальній міграції; е) закріплення принципу публічного контролю громадськими формуваннями, а саме: передбачити в ст. 2 КАСУ принцип, що дозволяє громадським формуванням здійснювати контроль за дотриманням міграційного законодавства через участь у адміністративних справах, пов'язаних із порушенням прав людини в сфері міграції; є) посилення захисту прав осіб, що постраждали від порушень у сфері міграції, а саме: внести до КАСУ положення, які передбачають компенсацію за дії чи бездіяльність громадських формувань або державних органів у випадку порушення прав людини в сфері міграції;

2) посилення взаємодії між громадськими формуваннями та державними органами. Адже відсутність чітких механізмів співпраці між державними органами та громадськими формуваннями знижує ефективність управління міграційними потоками. Відтак пропонуємо такі заходи: а) розробка та впровадження спільних навчальних програм – організація регулярних тренінгів та семінарів для членів громадських формувань спільно з представниками Національної поліції

та Державної міграційної служби сприятиме підвищенню професійного рівня та узгодженню дій під час виконання завдань; б) створення координаційних рад – формування при органах місцевого самоврядування координаційних рад, до складу яких входять представники громадських формувань, поліції та міграційної служби, забезпечить оперативний обмін інформацією та узгодження спільних дій; в) упровадження системи мотивації та заохочень – розробка механізмів матеріального та нематеріального стимулювання активних членів громадських формувань підвищить їхню мотивацію до участі в правоохоронній діяльності; г) залучення громадськості до розробки нормативно-правових актів – забезпечення участі представників громадських формувань у процесі підготовки й обговорення законодавчих ініціатив, що стосуються міграційної політики, сприятиме врахуванню їх досвіду та потреб.

Наприклад, 1) Програма «Сусідська варта» – у багатьох країнах успішно діє програма, в рамках якої мешканці спільно з поліцією патрулюють свої райони, що сприяє зниженню рівня злочинності та підвищенню довіри до правоохоронних органів [24]; 2) спільні мобільні групи – це створення мобільних груп, до складу яких входять представники поліції та громадських формувань, для оперативного реагування на порушення міграційного законодавства, показало свою ефективність у ряді регіонів [25];

3) розширення фінансової підтримки, адже громадські формування часто стикаються з браком фінансування для реалізації своїх програм. Для цього можна запропонувати такі заходи: а) Державне фінансування та гранти – а саме запровадити цільові державні програми фінансування громадських формувань, що беруть участь у забезпеченні громадського порядку та контролі міграційних процесів; б) використання місцевих бюджетів – це залучення коштів місцевих бюджетів для підтримки діяльності громадських формувань, особливо в регіонах з високим рівнем міграційних викликів. Це сприятиме підвищенню безпеки на місцевому рівні та зміцненню співпраці між громадськістю та владою; в) міжнародні гранти та технічна допомога – це залучення міжнародних грантів та програм технічної допомоги, спрямованих на розвиток громадянського суспільства та зміцнення правопорядку. Багато міжнародних організацій надають фінансову підтримку проектам, пов'язаним із міграційною політикою та безпекою; г) партнерство з приватним сектором – це розвиток державно-приватного партнерства, де бізнес-структури можуть фінансувати або спонсорувати діяльність громадських формувань в обмін на певні соціальні або податкові пільги. Це може включати спільні проекти з підвищення безпеки в громадах; д) фандрейзинг та краудфандинг – це використання сучасних технологій для збору коштів від громадськості через онлайн-платформи, що дозволяє залучати фінансову підтримку від широкого кола осіб, які зацікавлені в підвищенні безпеки та правопорядку;

4) інтеграція цифрових технологій, адже відсутність цифрової інфраструктури ускладнює реєстрацію мігрантів, моніторинг дотримання їхніх прав і взаємодію між суб'єктами міграційної політики. Необхідно створити єдину електронну

платформу, яка повинна об'єднувати бази даних Державної міграційної служби, місцевих органів влади та громадських організацій для обліку мігрантів, внутрішньо переміщених осіб та біженців. Також необхідним вважається розробка мобільних додатків, які можуть використовуватися для інформування мігрантів про їхні права, доступні послуги та можливості інтеграції. Наприклад, у Швеції використовується мобільний додаток Refugee.Info, який надає мігрантам інформацію про їхні права, доступні ресурси та процедури легалізації;

5) адаптація законодавства до кризових умов та розробка норм для воєнних умов, а саме необхідно розробити та впровадити положення, які враховують специфіку діяльності громадських формувань під час надзвичайних ситуацій. А тому необхідно здійснити такі дії: а) розширити повноваження громадських формувань – внести зміни до Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», надавши громадським формуванням додаткові повноваження в умовах надзвичайного або воєнного стану. Це дозволить їм ефективніше реагувати на виклики, пов'язані з масовими переміщеннями населення та іншими кризовими ситуаціями; б) спростити процедуру реєстрації та діяльності – внести зміни до Закону України «Про громадські об'єднання», передбачивши спрощені процедури реєстрації та звітності для громадських формувань, що діють у кризових умовах. Це сприятиме швидшому залученню громадськості до правоохоронної діяльності; в) забезпечити правовий захист членів громадських формувань – внести зміни до Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення, передбачивши посилену відповідальність за посягання на життя, здоров'я або майно членів громадських формувань під час виконання ними своїх обов'язків у кризових умовах;

б) підвищення рівня професійної підготовки, тобто розробити спеціальні навчальні програми та на рівні підзаконних актів Міністерства внутрішніх справ України затвердити програми підготовки та підвищення кваліфікації членів громадських формувань для дій у кризових ситуаціях, включаючи питання міграційної безпеки та правопорядку. Розробниками таких програм можуть бути: а) Міністерство внутрішніх справ України, яке є основним державним органом, відповідальним за забезпечення правопорядку, та має розробляти нормативно-правову базу для таких програм. Створення та затвердження спеціальних навчальних програм може бути закріплено у відповідному наказі Міністерства внутрішніх справ України, розробленому з урахуванням міжнародних стандартів та національних особливостей кризових ситуацій; б) Національна поліція України, як підрозділ МВС може брати участь у розробці програм, орієнтуючи їх на практичні аспекти забезпечення правопорядку, боротьби з нелегальною міграцією та координації дій громадських формувань; в) науково-дослідні установи та ЗВО МВС, наприклад, такі установи, як Національна академія внутрішніх справ мають залучатися для науково-методичної розробки змісту програм, зокрема курсів з міграційного права, кризового менеджменту та взаємодії з населенням; г) міжнародні партнери та донорські організації, наприклад, ОБСЄ, UNHCR (Управління

Верховного комісара ООН у справах біженців), можуть надати експертну підтримку, гранти та навчальні матеріали, адаптовані до українських реалій.

Тоді, як здійснювати такого роду підготовку повинні: а) ЗВО системи МВС – провідна роль має бути надана установам, що спеціалізуються на підготовці кадрів для правоохоронних органів (наприклад, Національна академія внутрішніх справ, Харківський національний університет внутрішніх справ, Львівський державний університет внутрішніх справ); б) Регіональні управління Національної поліції на місцевому рівні управління поліції можуть організовувати тренінги та курси для членів громадських формувань з урахуванням специфіки регіональних кризових ситуацій (наприклад, прикордонні області чи зони активних бойових дій); в) міжнародні організації, які мають досвід у сфері міграційного контролю та роботи в кризових умовах (наприклад, МОМ та ОБСЄ);

7) залучення міжнародних організацій, а саме для вдосконалення нормативно-правового регулювання міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань у сучасних умовах необхідно залучити міжнародні організації, які мають досвід та експертизу в цій сфері. Основними суб'єктами залучення та способами співпраці є: а) Міністерство внутрішніх справ України, яке може ініціювати спільні проекти з Міжнародною організацією з міграції для розробки та впровадження стандартів діяльності громадських формувань у сфері міграційного контролю, де остання вже працює в Україні з 1996 року, підтримуючи гуманну та впорядковану міграцію; б) Державна міграційна служба України може залучати експертів Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців для оцінки та вдосконалення законодавства щодо захисту прав мігрантів та біженців, а також для навчання членів громадських формувань; в) українські громадські організації та об'єднання можуть співпрацювати з міжнародними неурядовими організаціями, такими як Amnesty International або Human Rights Watch, для обміну досвідом та впровадження кращих практик у сфері міграційної політики та прав людини; г) науково-дослідні установи – українські науковці можуть брати участь у спільних дослідженнях з міжнародними партнерами, що дозволить адаптувати світовий досвід до українських реалій та розробити рекомендації для вдосконалення законодавства.

Загалом можна сказати, що вдосконалення нормативно-правового регулювання міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань є необхідним кроком для підвищення ефективності реагування на сучасні виклики, зокрема масові міграційні потоки, воєнні дії та соціальні кризи.

ВИСНОВКИ

Удосконалення нормативно-правового регулювання міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань є стратегічно важливим завданням у сучасних умовах, коли міграційні процеси зазнають значного впливу з боку глобальних і внутрішніх викликів. Громадські формування виконують важливу функцію в забезпеченні прав мігрантів, внутрішньо переміщених осіб та біженців, беручи

участь у наданні правової, соціальної та гуманітарної допомоги. Однак їх діяльність часто обмежується через недосконалу нормативно-правову базу, недостатню координацію з органами державної влади та брак фінансування.

Аналіз сучасного стану нормативного регулювання свідчить про необхідність прийняття спеціального закону, який би чітко визначив правовий статус, функції та механізми взаємодії громадських формувань із державними органами. Крім того, впровадження спеціальних норм для роботи в умовах кризових ситуацій, таких як війна, створить юридичну основу для швидкого реагування на гуманітарні виклики. Особливу увагу слід приділити розробці механізмів фінансування діяльності громадських організацій через державні грантові програми, пільгові кредити та розширення доступу до міжнародних ресурсів. Важливим кроком є запровадження цифрових інструментів для реєстрації мігрантів та інтеграції їхніх даних у спільну інформаційну платформу, яка буде доступною як для державних органів, так і для громадських формувань.

Таким чином, комплексне вдосконалення нормативно-правового регулювання сприятиме підвищенню ефективності роботи громадських формувань, зміцненню їхньої ролі в забезпеченні міграційно-правоохоронної діяльності та створенню умов для інтеграції України в міжнародну правову систему, що регулює міграційні процеси. Реалізація запропонованих заходів дозволить підвищити ефективність реагування на міграційні виклики, забезпечити права та свободи мігрантів, а також сприятиме зміцненню громадянського суспільства в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Carrera S., den Hertog L. *The external dimensions of EU migration and asylum policy: Time for a rethink?* *Journal of European Integration*. 2022. №44(2), P. 159–177.
- [2] Gammeltoft-Hansen, T. *Refugee protection and the role of civil society in border control*. *International Journal of Refugee Law*. 2021. №33(1). P. 45–67.
- [3] Гурковський М. П., Єсімов С. С. Теоретичні засади правового статусу громадських об'єднань, які беруть участь в охороні громадського порядку та залучаються до територіальної оборони. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія юридична)*. 2023. №3. С. 60–67.
- [4] Guild E., Groenendijk K., Carrera S. *New perspectives on EU migration and mobility policies*. *Journal of Common Market Studies*. 2020. №58(5). P. 1218–1235.
- [5] Bigo D., Tsoukala A. *Migration, borders, and the security paradox in Europe*. *Security Dialogue*. 2021. №52(4). P. 301–319.
- [6] Balogh P. *Civil society's role in migration governance during crises: Lessons from Eastern Europe*. *Migration Policy Review*. 2023. №9(1). P. 78–92.
- [7] Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV (станом на 23 верес. 2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
- [8] Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI (станом на 3 верес. 2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 25.11.2024).

- [9] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (станом на 01 січ. 2020 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
- [10] Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI (станом на 24 листоп. 2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
- [11] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII (станом на 30 груд. 2023 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
- [12] Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV (станом на 28 квіт. 2023 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
- [13] Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV (станом на 15 листоп. 2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
- [14] Конвенція ООН про статус біженців від 28.07.1951. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 25.11.2024).
- [15] Конвенція РЄ про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 25.11.2024).
- [16] Міжнародний пакт ООН про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.11.2024).
- [17] Про делегацію України для участі в переговорах у рамках ООН щодо підготовки проекту Глобальної угоди про біженців : розпорядження Президента України від 06.09.2018 № 139/2018-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/139/2018-рп#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
- [18] Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (дата звернення: 25.11.2024).
- [19] Адміністративно-правове регулювання міграційних процесів : навч. посібн. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 326 с.
- [20] Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22.06.2000 № 1835-III (станом на 15 берез. 2022 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
- [21] Вимушений виїзд українців за кордон: як коректно оцінити масштаби? URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vymushenyu-vyyezd-ukrayintsiv-za-kordon-yak-korektno-otsinyty-masshtaby> (дата звернення: 25.11.2024).
- [22] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 (станом на 7 листоп. 2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
- [23] Супруновський А. Державне регулювання міграційних процесів в Україні. *Вісник прокуратури*. 2010. № 3(105). С. 56–62.
- [24] Луцак І., Що таке «Сусідська варта» і навіщо вона українцям. «Український інтерес». 2017. URL: <https://uain.press/articles/shho-takesusidska-varta-navishho-vona-ukrayintsyam-584256> (дата звернення: 26.11.2024).
- [25] Гурковський М. П., Єсімов С. С. Теоретичні засади правового статусу громадських об'єднань, які беруть участь в охороні громадського порядку та залучаються до територіальної оборони. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія юридична)*. 2023. № 3. С. 60–67. URL: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-3-8> (дата звернення: 26.11.2024).

REFERENCES

- [1] Carrera, S., & den Hertog, L. (2022). The external dimensions of EU migration and asylum policy: Time for a rethink? *Journal of European Integration*, 44(2), 159–177.
- [2] Gammeltoft-Hansen, T. (2021). Refugee protection and the role of civil society in border control. *International Journal of Refugee Law*, 33(1), 45–67.
- [3] Gurkovsky, M. P., & Yesimov, S. S. (2023). Theoretical foundations of the legal status of public associations involved in the protection of public order and territorial defense. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs (Legal Series)*, (3), 60–67.
- [4] Guild, E., Groenendijk, K., & Carrera, S. (2020). New perspectives on EU migration and mobility policies. *Journal of Common Market Studies*, 58(5), 1218–1235.
- [5] Bigo, D., & Tsoukala, A. (2021). Migration, borders, and the security paradox in Europe. *Security Dialogue*, 52(4), 301–319.
- [6] Balogh, P. (2023). Civil society's role in migration governance during crises: Lessons from Eastern Europe. *Migration Policy Review*, 9(1), 78–92.
- [7] On state registration of legal entities, individual entrepreneurs and public organizations: Law of Ukraine (2003, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>
- [8] On Public Associations: Law of Ukraine. (2012, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>
- [9] Constitution of Ukraine. (1996, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
- [10] On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons: Law of Ukraine. (2011, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text>
- [11] On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons: Law of Ukraine (2014, October). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>
- [12] On Combating Terrorism: Law of Ukraine. (2003, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text>
- [13] Code of Administrative Justice of Ukraine. (2005, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
- [14] Convention relating to the status of refugees. (1951). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text
- [15] Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms. (1950). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
- [16] International Covenant on Civil and Political Rights. (1966). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
- [17] On the delegation of Ukraine to participate in the negotiations within the framework of the UN on the preparation of the draft Global Compact on Refugees: Order. (2018, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/139/2018-рп#Text>
- [18] United Nations Convention against Transnational Organized Crime. (2000). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text
- [19] *Administrative and Legal Regulation of Migration Processes*. (2021). Dnipro: Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs.
- [20] On the Participation of Citizens in the Protection of Public Order and the State Border: Law of Ukraine. (2000, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14#Text>
- [21] NISS. (2024). Forced departure of Ukrainians abroad: how to correctly assess the scale? Retrieved from <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/vymushennyi-vyyizd-ukrayintsiv-za-kordon-yak-korektno-otsinyty-masshtaby>

- [22] On the introduction of martial law in Ukraine: Decree of the President of Ukraine (2022, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
- [23] Suprunovsky, A. (2010). State regulation of migration processes in Ukraine. *Bulletin of the Prosecutor's Office*, (3), 56–62.
- [24] Lutsak, I. (2017). What is «Neighborhood Watch» and why do Ukrainians need it. Ukrainian Interest. Retrieved from <https://uain.press/articles/shho-takesusidska-varta-navishho-vonaukrayintsyam-584256>
- [25] Gurkovsky, M. P., & Yesimov, S. S. (2023). Theoretical principles of the legal status of public associations that participate in the protection of public order and are involved in territorial defense. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs (Legal Series)*, (3), 60–67. <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-3-8>

Ганна Миколаївна Зайкіна

Доктор юридичних наук, доцент

Професор кафедри правового забезпечення та адміністрування транспортної діяльності Український державний університет залізничного транспорту
61050, майдан Фейсрбаха, 7, Харків, Україна

Hanna M. Zaykina

Doctor of Law, Associate Professor

Professor of the Department of Legal Support and Administration of Transport Activities
Ukrainian State University of Railway Transport
61050, 7 Feuerbach Sq., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Зайкіна Г. М. Удосконалення нормативно-правового регулювання міграційно-правоохоронної діяльності громадських формувань в сучасних умовах. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 1. С. 221–238.

Suggested Citation: Zaykina, H. M. (2025). Improvement of Regulatory and legal Regulation of Migration and Law Enforcement Activities of Public Organizations in Modern Conditions. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 221–238.

Стаття надійшла / Submitted: 04/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 04/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

Володимир Степанович Нікіфоренко

Адміністрація Держаної прикордонної служби України
Київ, Україна

Національний університет оборони України,
Київ, Україна

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ ІНТЕГРОВАНОГО УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМ КОРДОНОМ В УКРАЇНІ

Анотація. *Стаття присвячена розгляду низки організаційно-правових аспектів стратегічного розвитку інтегрованого управління Державним кордоном в Україні. Встановлено, що починаючи з 2010 року Україна досягла значного прогресу в імплементації європейської практики інтегрованого управління державним кордоном. На сучасному етапі необхідно повністю завершити спільну з європейськими партнерами верифікацію законодавства України в контексті його відповідності нормам Європейського Союзу та завершити створення необхідних інституційних спроможностей суб'єктів інтегрованого управління державним кордоном України. Стратегія інтегрованого управління державним кордоном України має враховувати низку базових засад, таких як: примат безпеки та верховенства права; баланс інтересів людини (як найвищої соціальної цінності), суспільства й держави; системний підхід, що передбачає виокремлення в прикордонному менеджменті сукупності підсистем, елементів, прямих і зворотних зв'язків між ними; методологія концепції прийняттого ризику. Стратегічними перспективами розвитку інтегрованого управління державним кордоном в Україні є забезпечення безпеки від військових та терористичних загроз із боку російської федерації та республіки білорусь, упровадження «Schengen acquis» у національне законодавство, приєднання до інформаційних баз даних Європейського Союзу, створення системи обробки попередніх даних реєстрації особи (PNR/API), адаптація національних систем контролю до європейських, запобігання корупції, приведення об'єктів прикордонної та митної інфраструктури, їх технічного оснащення до стандартів Європейського Союзу та приєднання України до використання інструментів фінансової підтримки управління кордонами та візової політики.*

Ключові слова: *правове регулювання, стратегічне планування, інтегроване управління державним кордоном, прикордонна безпека, прикордонна політика, стратегія інтегрованого управління кордонами.*

Volodymyr S. Nikiforenko

Administration of the State Border Guard Service of Ukraine
Kyiv, Ukraine

National Defence University of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORGANIZATIONAL AND LEGAL FRAMEWORK FOR THE STRATEGIC EVOLUTION OF INTEGRATED STATE BORDER MANAGEMENT IN UKRAINE

Abstract. *The article deals with a number of organizational and legal aspects of the strategic development of integrated State border management in Ukraine. It is established that since 2010, Ukraine has made significant progress in implementing the European practice of integrated state border management. At the present stage, it is necessary to fully complete the joint verification of Ukrainian legislation with European partners in the context of its compliance with the EU norms and to complete the creation of the necessary institutional capacities of the subjects of integrated management of the State border of Ukraine. The Strategy of Integrated State Border Management of Ukraine should take into account a number of basic principles, such as: the primacy of security and the rule of law; balance of interests of a person (as the highest social value), society and the state; a systematic approach that involves the allocation of a set of subsystems, elements, direct and feedback links between them in border management; and the methodology of the concept of acceptable risk. Strategic prospects for the development of integrated state border management in Ukraine include ensuring security against military and terrorist threats from the Russian Federation and the Republic of Belarus, implementing the Schengen acquis into national legislation, joining the EU information databases, creating a system for processing preliminary personal registration data (PNR/API), adapting national control systems to the European ones, preventing corruption, bringing border and customs infrastructure and their technical equipment to the EU standards.*

Key words: *legal regulation, strategic planning, integrated border management, border security, border policy, integrated border management strategy.*

ВСТУП

У контексті забезпечення національної безпеки в липні 2024 року Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» [1], а також Указом Президента України від 06.01.2025 № 16/2025 «Про внесення змін до Стратегії національної безпеки України» [2] до переліку обов'язкових документів стратегічного управління додано Стратегію інтегрованого управління державним кордоном України. Її розробка доручена центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері охорони державного кордону України. Функції зазначеного органу державної виконавчої влади відповідно до законодавства виконує Адміністрація Державної прикордонної служби України.

Опрацювання Стратегії інтегрованого управління державним кордоном України потребує обов'язкового врахування Операційної та технічної стратегії для європейського інтегрованого управління кордонами [3], що була розроблена Європейською агенцією прикордонної та берегової охорони (FRONTEX) у 2023 році. Крім цього, зазначений документ має розроблятися на основі Стратегії національної безпеки України [1].

Загалом чинна на тепер Стратегія інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.07.2019 № 687-р [4] та не могла на той час урахувати реальних перспектив вступу України до Європейського Союзу та повномасштабного збройного вторгнення держави-агресора. Ця Стратегія також не була внесена до переліку обов'язкових документів стратегічного планування, що були визначені Законом України «Про національну безпеку України».

Активізація процесів євроінтеграції після набуття Україною статусу кандидата для вступу до Європейського Союзу вимагає нагального приведення національного законодавства з питань забезпечення прикордонної безпеки до європейських стандартів. Потребують істотної перебудови підходи до створення системи охорони ділянок державного кордону, що в майбутньому будуть зовнішніми кордонами Європейського Союзу.

Нагальні проблеми опрацювання та вдосконалення документів стратегічного планування, у тому числі з інтегрованого управління державним кордоном, досліджували Дж. М. Брисон, А. В. Віхтюк, В. П. Горбулін, Л. Х. Едвардс, А. Б. Качинський, В. В. Коненко, Д. Куліш, Г. А. Магась, М. Е. Морозова, О. О. Морохов, Д. М. Слайк, Д. В. Соколов та деякі інші вітчизняні та зарубіжні вчені, однак їх погляди не враховували сучасних законодавчих підходів до сутності інтегрованого управління державного кордону України. Тому ця проблема потребує проведення подальших досліджень у сфері забезпечення прикордонної безпеки й імплементації в Україні європейської методології щодо інтегрованого управління кордонами.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Методологічно вірним та обґрунтованим під час дослідження є розгляд проблеми через призму категорії «національна безпека», оскільки прикордонна безпека є її складовою частиною. Це впливає з огляду чинних на тепер нормативно-правових актів стратегічного характеру. Такими, зокрема, є вищенаведені Закон України «Про національну безпеку України», Стратегія національної безпеки України, Стратегія інтегрованого управління кордонами до 2025 року, а також низка актів міжнародного характеру, в тому числі Операційна та технічна стратегія для європейського інтегрованого управління кордонами FRONTEX.

Особливості предмету правового регулювання, закладених законодавчих актів потребувало й особливого методологічного підходу. Незважаючи на значну дина-

міку перетворень у зазначеній сфері правового регулювання, їх цілі, засоби та способи повинні відповідати певним основоположним категоріям. У цьому випадку варто вести мову про застосування юридико-догматичного підходу. Він передбачає оцінку державної політики в сфері безпеки державного кордону під кутом зору її відповідності положенням Конституції України, основним принципам міжнародного права та засадничим положенням інституту безпеки державного кордону, національної безпеки та воєнної оборони. Також досить важливим під час опрацювання цього дослідження є використання синергетичного підходу для дослідження елементів випадковості в межах безпеки державного кордону. Його, зокрема, застосовано в межах побудови ефективної системи управління інтегрованим управлінням державного кордону [5, с. 68]. Не менш важливим став аксіологічний підхід, котрий у рамках безпеки державного кордону реалізується одразу на двох рівнях: 1) безпека державного кордону є власне цінністю, забезпечення якої засобами стратегічного розвитку інтегрованого управління державним кордоном є окремим напрямом державної політики; 2) заходи із забезпечення безпеки державного кордону повинні також орієнтуватися на певні цінності, які не можуть бути втрачені чи применшені в процесі та внаслідок перетворень [6, с. 323].

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Одна з причин запровадження стратегічного планування в державному управлінні – необхідність підвищення відповідальності органів державної влади та їх звітності перед громадянським суспільством. Основні риси сучасного стратегічного планування: приділення особливої уваги контексту прийняття управлінських рішень; ретельне опрацювання політичних, правових, адміністративних та інших цілей, завдань і ситуативних вимог; орієнтація на системне мислення, врахування взаємних зв'язків між підсистемами та окремими елементами; врахування необхідності спільної діяльності всіх взаємодіючих суб'єктів та взаємних зобов'язань зацікавлених сторін; врахування сильних та слабких сторін, загроз, можливостей та перевагах [5].

Стратегічне планування являє собою детальний опис мети, завдань та необхідного для їх виконання комплексу заходів, що необхідні для реалізації визначених стратегічних цілей [6, с. 15]. У сфері забезпечення прикордонної безпеки одним із основних документів стратегічного планування є Стратегія інтегрованого управління державним кордоном України.

До основних принципів стратегічного планування у сфері забезпечення прикордонної безпеки сучасні науковці відносять: узгодженість із документами стратегічного планування в секторі безпеки та оборони; цілеспрямованість, системність; узгодженість із загальнодержавною системою стратегічних документів; гнучкість, адаптивність; обов'язковість урахування зворотних зв'язків; баланс відкритості та конфіденційності; ресурсне забезпечення; державно-приватне і державно-суспільне партнерство; науковість [7, с. 38].

На нашу думку, під час опрацювання Стратегії інтегрованого управління державним кордоном України також мають бути враховані: примат безпеки та верховенства права; баланс інтересів людини (як найвищої соціальної цінності), суспільства й держави; системний підхід, що передбачає виокремлення в прикордонному менеджменті сукупності підсистем, елементів, прямих і зворотних зв'язків між ними; методологія концепції прийнятного ризику.

Також слід зазначити, що стратегічний аналіз та планування у сфері забезпечення національної безпеки України є циклічним процесом, який урахує динаміку змін зовнішнього середовища та необхідність постійного уточнення змін у зовнішньому середовищі та відповідно – стратегічних пріоритетів у діяльності органів державної влади [8, с. 83]. Стратегічне планування має спрямовуватися на забезпечення безпеки тріади, до якої входять: національні цінності (основний елемент, впливають на формування стратегічних пріоритетів); національні інтереси (мотивують діяльність держави); цілі діяльності органів виконавчої державної влади. Зазначені елементи визначають зміст, характер, конфігурацію та спрямованість документів стратегічного планування [6, с. 19].

У сфері забезпечення прикордонної безпеки до національних цінностей можна віднести: розгалужені добросусідські економічні, політичні, культурні міжнародні зв'язки; територіальну цілісність України та недоторканість її державних кордонів; верховенство права; національні культурно-історичні та духовні надбання українського народу; фінансові, людські, природні та інші ресурси тощо.

Головними потребами, що утворюють сукупність національних інтересів українського суспільства є забезпечення безпеки, підтримання міжнародних зв'язків на принципах добросусідства й взаємної допомоги з використанням розгалуженої мережі пунктів пропуску через державний кордон; дотримання прав і свобод людини та громадянина; нейтралізація загроз щодо проникнення на територію держави членів терористичних, екстремістських організацій, злочинних угруповань, забезпечення захисту від агресії з боку російської федерації та республіки білорусь, військових, політичних, економічних та інформаційних загроз. Зазначені аспекти мають складати зміст Стратегії інтегрованого управління державним кордоном України.

Сучасне розуміння стратегічного планування невід'ємно пов'язане з процесами створення, впровадження, практичного використання й оцінкою ефективності стратегій задля досягнення довгострокових цілей. Основними перевагами використання стратегічного планування є: можливість вимірювання ступеню практичної реалізації визначених цілей та поставлених завдань; мотивація персоналу щодо отримання як кількісних, так і якісних результатів; використання технологій антикризового менеджменту; раціональний розподіл фінансових, матеріально-технічних і людських ресурсів [9, с. 143].

З огляду на зазначене, документи стратегічного планування можуть бути представлені сукупністю норм права, що відповідають місцю й ролі держави в суспільстві, національним цінностям, поглядам на доцільні та допустимі методи

протидії реальним та потенційним загрозам [6, с. 197]. Це означає, що опрацювання Стратегії інтегрованого управління державним кордоном України має розглядатися невід'ємною функцією державного управління центральних органів державної влади, які відповідно до чинного законодавства України визначені суб'єктами інтегрованого управління кордонами.

На ефективність стратегічного планування впливають: виокремлення зацікавлених сторін та створення умов для їх співробітництва; мотивація лідерства; зовнішня політична підтримка; використання стандартів постійного підвищення якості в галузі державного управління; залучення громадськості [5]. Стратегічні перспективи розвитку системи інтегрованого управління кордонами невід'ємно зв'язані з якістю та швидкістю процесів імплементації законодавства Європейського Союзу в сферу забезпечення прикордонної безпеки України.

Сучасні дослідники виокремлюють різну кількість етапів стратегічного планування. М. Е. Морозова акцентує увагу на [10]: формулювання цілей, які відповідають загальнодержавним; визначення кола зацікавлених сторін із урахуванням місій суб'єктів забезпечення прикордонної безпеки; аналіз зовнішнього середовища, що передбачає: оцінку змін, які впливають на різні аспекти розв'язання існуючих протиріч; визначення керованих та некерованих факторів і параметрів, що мають бути враховані в процесі реалізації стратегії; визначення порядку та термінів здійснення оцінки діяльності суб'єктів та контролю якості отриманих результатів; визначення чинників, що впливають на ймовірні потреби корегування розроблених планів; визначення переліку потрібних фінансових, матеріально-технічних, людських ресурсів для реалізації планів; розгляд альтернативних підходів щодо реалізації цілей стратегічного планування; вибір та практична реалізація кращої альтернативи; оцінка результативності або ефективності документу стратегічного планування.

На думку В. В. Коненко й Д. В. Соколова, процес стратегічного планування передбачає [11]: постановку мети діяльності; оцінку зовнішнього середовища діяльності взаємодіючих суб'єктів; аналіз впливу зовнішніх факторів на діяльність суб'єктів; порівняння фактичних результатів діяльності суб'єктів із кращими практиками; здійснення оцінки спроможностей взаємодіючих суб'єктів, наявних ресурсів, забезпечення відповідності системи управління поставленим цілям діяльності; формування довгострокових цілей; моделювання сценарію діяльності суб'єктів під впливом ймовірних загроз; порівняння оцінки стратегічних альтернатив; вибір і формулювання кращої стратегії діяльності взаємодіючих суб'єктів; побудову стратегічного плану та відповідних нормативно-правових актів щодо організації його виконання; забезпечення фінансування спланованих заходів.

Погоджуємося з думкою, що стратегічне планування у сфері забезпечення прикордонної безпеки є механізмом державного управління, який включає спільну узгоджену діяльність суб'єктів інтегрованого управління державним кордоном України. Він спрямований на забезпечення національної безпеки України в прикордонній сфері та передбачає чітке визначення й обґрунтування потреб фінан-

сових, людських і матеріальних ресурсів для забезпечення діяльності органів охорони державного кордону, проведення центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері охорони державного кордону України реформ та розвитку необхідної інфраструктури [7, с. 38].

Цикли стратегічного планування у сфері забезпечення національної безпеки та обов'язковість розробки Стратегії інтегрованого управління державним кордоном України визначені Законами України «Про національну безпеку України» [12] та Про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо стратегічних основ інтегрованого управління державним кордоном України» [1]. На нашу думку, життєвий цикл зазначеного документу стратегічного планування може бути таким як це представлено на рис. 1.

На нашу думку, він передбачає послідовність наступних кроків: урахування вимог, що визначені Стратегією національної безпеки України та нормами права Європейського Союзу; оцінювання стану виконання Стратегії інтегрованого управління державним кордоном України трьома незалежними сторонами відповідно до вимог стандартів ISO серії 9000 (національними суб'єктами інтегрованого управління кордонами, незалежними експертами, громадськістю); узагальнення результатів перевірки стану виконання Стратегії інтегрованого управління державним кордоном України з урахуванням відповідності нормам права Європейського Союзу; узагальнення результатів та досягнутого прогресу щодо зміцнення стану прикордонної безпеки у «Білій книзі».

Розбіжності між бажаним і реальним станом, які враховуються в комплексному огляді сектору безпеки та оборони. Вони слугують основою для розробки нових або уточнення діючих документів стратегічного планування з питань розвитку спроможностей складових сектору безпеки і оборони, виконання ними завдань за призначенням у поточних і прогнозованих умовах безпекового середовища [12].

З огляду на основні принципи стратегічного планування на поточному етапі доцільно провести аналіз законодавства та нормативно-правових актів України з прикордонних питань та розподілити його на наступні групи: акти, що вже приведені у відповідність нормам права Європейського Союзу; акти, що можуть бути в стислі строки приведені у відповідність сучасним європейським стандартам; законодавчі та нормативно-правові акти Європейського Союзу прямої дії та такі, що потребують внесення змін до національних норм права, які можуть бути впроваджені в практику лише після набуття Україною членства в Європейському Союзі.

Це означає, що Стратегія інтегрованого управління державним кордоном України має передбачати комплекс поетапних заходів із удосконалення інституційних спроможностей взаємодіючих суб'єктів інтегрованого управління кордонами, поетапного впровадження заходів оцінювання їх результативності. Зазначені заходи мають бути попередньо обговорені на консультаціях та узгоджені з європейськими партнерами України.

Рисунок 1. Життєвий цикл Стратегії інтегрованого управління державним кордоном України (розроблено автором)

На сьогодні, з огляду на практику країн-членів Європейського Союзу в Україні досягнуто певний прогрес у сфері забезпечення прикордонної безпеки. Зокрема: криміналізована контрабанда товарів; створено координаційний центр інтегрованого управління кордонами; запроваджено спільні патрулювання на державному кордоні з європейськими партнерами; розширена мережа пунктів пропуску з країнами Європейського Союзу; впроваджено попереднє повідомлення про надзвичайні ситуації; успішно реалізовано проект «Е-черга» для вантажних автомобілів та автобусів через державний кордон України; суттєво вдосконалено національне законодавство з питань інтегрованого управління кордонами; впроваджено електронну транзитну систему; впроваджені сучасні національні програми підготовки персоналу з урахуванням професійних компетенцій відповідно до стандартів прикордонних відомств Європейського Союзу.

Крім цього: з 2010 року в Державній прикордонній службі України реалізується міжнародний проект щодо впровадження Уніфікованої програми «Common core curriculum for border and coast guard basic training in the EU» (була розроблена FRONTEX); з 2015 році органи охорони державного кордону України мають доступ до інформаційної системи та баз даних Інтерполу; для підбору професійного, вмотивованого, принципового персоналу в Державній прикордонній службі України запроваджено проекти «Нове обличчя кордону» (з 2015 року) та «Нове обличчя керівного складу» (з 2019 року), Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького отримала асоці-

йоване членство в Мережі європейських прикордонних партнерських академій (з 2019 року). постановами Кабінету Міністрів України від 12.04.2024 № 426 створено Координаційний центр інтегрованого управління державним кордоном [13] та від 13.06.2023 № 595 затверджено Методику оцінювання якості виконання завдань інтегрованого управління державним кордоном [14]. Починаючи з 2023 року розпочато поетапне підключення органів Державної прикордонної служби України до Єдиного порталу повідомлень викривачів, упроваджуються інструменти комунікації з викривачами. У рамках розпочатих процесів укладання Status Agreement триває узгодження проекту Угоди між Україною та Європейським Союзом про оперативну діяльність, яка здійснюється в Україні Агенцією FRONTEX.

З метою вдосконалення стану забезпечення прикордонної безпеки в Україні запроваджено проєкт «Безпечний кордон». Він передбачає реалізацію таких програм: «Упровадження європейських принципів інтегрованого управління кордонами» (триває до грудня 2025 року); «Посилення захисту українсько-російської та українсько-білоруської ділянок та підвищення ефективності повітряного моніторингу державного кордону» (завершується у грудні 2030 року); «Безпека державного кордону на морі, реалізація повноважень у прилеглий та виключній (морській) економічній зонах України» (триває до березня 2026 року).

З метою приведення заходів прикордонного контролю в пунктах пропуску через державний кордон України у Верховній Раді України знаходиться на розгляді проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства про державний кордон України» [15]. Він передбачає вдосконалення деяких законів України, зокрема:

- «Про Державну прикордонну службу України» щодо надання інформації з відомчих електронних інформаційних ресурсів, упровадження автоматизованих, інформаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних інформаційних ресурсів, надання прав визначеним категоріям персоналу Державної прикордонної служби України щодо здійснення контрольних операцій тощо;

- «Про прикордонний контроль» щодо вдосконалення термінології прикордонного контролю, проведення обробки персональних даних громадян, особливостей здійснення технологічних процедур, використання технічних засобів, отримання інформації від органів державної влади, місцевого самоврядування та юридичних осіб для потреб проведення процедур прикордонного контролю тощо).

Окремі норми Європейського Союзу є нормами прямої дії. Разом із тим на сучасному етапі потребують імплементації:

- Директива 2004/38/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 29.04.2004 щодо прав громадян країн-членів Європейського Союзу здійснювати вільне пересування без перевірок на внутрішніх кордонах (на сьогодні особливий статус громадян країн-членів Європейського Союзу в Українському законодавстві не визначений) [16];

– порядок використання представниками Державної прикордонної служби України інформаційних ресурсів EUROSUR та FADO. На нашу думку, строки надання доступу до них можуть бути узгоджені з FRONTEX у рамках укладання Status Agreement (співробітництво між Адміністрацією Державної прикордонною службою України та FRONTEX здійснюється з 2007 року, на початковому етапі доступ України до зазначених баз даних може бути організований у діючих контактних пунктах через представників прикордонних відомств європейських держав) [17];

– механізми обробки та зберігання даних про пасажирів відповідно до Директив Європейського Союзу № 2016/681 та № 2004/82 [18]. Частково вони врегульовані в Україні процедурами збору API даних. Також на розгляді Кабінету Міністрів України знаходиться проект Закону України «Про обробку попередніх даних реєстрації особи»;

– Кодекс Шенгенських кордонів, що визначає загальні правила прикордонного контролю за категоріями осіб та передбачає обов'язковість використанням під час здійснення перевірок у пунктах пропуску через державний кордон інформаційних систем Європейського Союзу – SIS, VIS, EES, ETIAS, доступ до яких може бути наданий лише тим країнам, які включені до Шенгенської зони [19].

Окремої уваги потребують питання підвищення ефективності міжнародного співробітництва України з правоохоронними органами інших країн для боротьби з міжнародною злочинністю. Швидкість вирішення зазначеного питання залежить від чисельних об'єктивних і суб'єктивних чинників. Зокрема, надання доступу суб'єктам інтегрованого управління кордоном України до інформації з обмеженим доступом та зміцнення довіри з боку європейських партнерів до українських правоохоронців.

Водночас потребується приведення у відповідність до європейської практики розмір штрафних санкцій за вчинені правопорушення. Як приклад, європейське законодавство у порівнянні із Законом України «Про відповідальність перевізників під час здійснення міжнародних пасажирських перевезень» [20] передбачає значно більший штраф для авіакомпаній за вчинені ними порушення установлених правил перевезення пасажирів.

Зважаючи на обмежені можливості України в умовах протистояння збройній агресії з боку російської федерації щодо фінансування реформ, які наближують строки її вступу до Європейського Союзу в ході укладання Status Agreement є нагально необхідним вирішення проблеми надання доступу до фінансових інструментів Європейського Союзу. Так, країни-члени Європейського Союзу можуть використовувати інструмент фінансової підтримки управління кордонами та візової політики [21].

З урахуванням перспектив суттєвого розширення зовнішніх кордонів Європейського Союзу потребується активізація відповідних консультацій з Європейським Союзом. Крім цього, Україні потребується внесення відповідних змін до національного законодавства, створення прозорої ефективної системи націо-

нального та міжнародного контролю за використанням європейської фінансової допомоги.

ВИСНОВКИ

Починаючи з 2010 року Україна досягла значного прогресу в імplementації європейської практики інтегрованого управління державним кордоном. На сучасному етапі необхідно повністю завершити спільну з європейськими партнерами верифікацію законодавства України в контексті його відповідності нормам Європейського Союзу та завершити створення необхідних інституційних спроможностей суб'єктів інтегрованого управління державним кордоном України.

Стратегічними перспективами розвитку інтегрованого управління державним кордоном в Україні є забезпечення безпеки від військових та терористичних загроз з боку російської федерації та республіки білорусь, упровадження «*Schengen acquis*» у національне законодавство, приєднання до інформаційних баз даних Європейського Союзу, створення системи обробки попередніх даних реєстрації особи (PNR/API), адаптація національних систем контролю до європейських, запобігання корупції, приведення об'єктів прикордонної та митної інфраструктури, їх технічного оснащення до стандартів Європейського Союзу та приєднання України до використання інструментів фінансової підтримки управління кордонами та візової політики.

Напрямом подальших досліджень може бути правове регулювання розроблення нової Стратегії інтегрованого управління державним кордоном України та Плану її реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо стратегічних основ інтегрованого управління державним кордоном України : Закон України від 16.07.2024 № 3858-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3858-20#n6>
- [2] Про внесення змін до Стратегії національної безпеки України : Указ Президента України від 06.01.2025 № 16/2025. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/162025-53525>
- [3] Establishing the Multiannual Strategic Policy for European Integrated Border Management. European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. COM(2023) 146 final. 14.3.2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52023DC0146>
- [4] Про схвалення Стратегії інтегрованого управління кордонами на період до 2025 року : розпорядження Каб. Міністрів України від 24.07.2019 № 687-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-p#Text>
- [5] Нікіфоренко В. С. Формування та реалізація державної політики у сфері безпеки державного кордону України : монографія. Одеса : ВД «Гельветика», 2020. 432 с.
- [6] Агафонова Н В. Питання методології дослідження феномену конституційної реформи. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 2. С. 29–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2016_2_7

- [7] Bryson J. M., Edwards L. H., Van Slyke D. M. Getting strategic about strategic planning research. *Public Management Review*. 2018. V. 20. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14719037.2017.1285111#d1e403>
- [8] Горбулін В. П., Качинський А. Б. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки : монографія. Київ : НІСД, 2010. 288 с.
- [9] Морохов О. О., Магась Г. А. Концептуальні засади стратегічного планування у сфері безпеки державного кордону України. *Аспекти публічного управління*. 2020. Т. 8. №2. С. 34–43. URL : <https://doi.org/10.15421/152017>
- [10] Ткачук Н. Стратегічне планування та стратегічний аналіз у сфері забезпечення національної безпеки. *Юридичний вісник*. 2021. № 4. С. 88–86. URL : <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.2219>
- [11] Куліш Д. Сучасні реалії стратегічного планування діяльності підприємств. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2022. Т. 2. №6. С. 142–149. URL : [https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6\(2\)](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6(2)) – 26
- [12] Морозова М. Е. Стратегічне планування. Поняття і етапи стратегічного планування. *Virtus*. 2019. №35. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/267806698.pdf>
- [13] Коненко В. В., Соколов Д. В. Стратегічне планування функціонування та розвитку підприємств. *Ефективна економіка*. 2021. №5. URL : <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.5.74>
- [14] Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
- [15] Про утворення координаційного центру інтегрованого управління державним кордоном : постанова Каб. Міністрів України від 13.06.2023 № 595. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2023-п#Text>
- [16] Про затвердження Національної методики оцінювання якості виконання завдань інтегрованого управління державним кордоном : постанова Каб. Міністрів України від 12.04.2024 № 426. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/426-2024-п#Text>
- [17] Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства про державний кордон України від 26.11.2024 № 12248. URL : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/45308>
- [18] On the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC. Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004L0038>
- [19] On the European Border and Coast Guard and repealing Regulations (EU) No 1052/2013 and (EU) 2016/1624. Regulation (EU) 2019/1896 of the European Parliament and of the Council of 13 November 2019. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32019R1896>
- [20] On the use of Passenger Name Record (PNR) Data for the Prevention, Detection, Investigation and Prosecution of Terrorist Offences and Serious Crime. Directive (EU) 2016/681 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016L0681>
- [21] On a Union Code on the Rules Governing the Movement of Persons Across Borders (Schengen Borders Code)/ Regulation (EU) 2016/399 of the European Parliament and of the Council of 9 March 2016. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0399>

- [22] Про відповідальність перевізників під час здійснення міжнародних пасажирських перевезень: Закон України від 10.01.2002 № 2920-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2920-14#Text>
- [23] Establishing, as Part of the Integrated Border Management Fund, the Instrument for Financial Support for Border Management and Visa Policy. REGULATION (EU) 2021/1148 of the European Parliament and of the Council of 7 July 2021. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32021R1148>

REFERENCES

- [1] On Amendments to the Law of Ukraine «On National Security of Ukraine» on the Strategic Framework for Integrated Management of the State Border of Ukraine: Law of Ukraine (2024, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3858-20#n6>
- [2] On Amendments to the National Security Strategy of Ukraine: Decree of the President of Ukraine (2025, January). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/162025-53525>
- [3] Establishing the Multiannual Strategic Policy for European Integrated Border Management. European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. COM (2023, March). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52023DC0146>
- [4] On approval of the Integrated Border Management Strategy for the period up to 2025: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2019, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-2019-p#Text>
- [5] Nikiforenko, V. S. (2020). Formation and implementation of state policy in the field of state border security of Ukraine. Odesa: Helvetica Publishing House.
- [6] Agafonova, N. V. (2016). Issues of methodology of research the constitutional reform phenomenon. *Scientific Notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 2, 29–34. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2016_2_7
- [7] Bryson, J. M., Edwards, L. H., & Van Slyke D. M. (2018). Getting strategic about strategic planning research. *Public Management Review*, 20. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14719037.2017.1285111#d1e403>
- [8] Horbulin, V. P., & Kachinsky, A. B. (2010). Strategic planning: solving national security problems. Kyiv: NISS.
- [9] Morokhov, O. O., & Magas, H. A. (2020). Conceptual foundations of strategic planning in the field of state border security of Ukraine. *Aspects of public administration*, 8(2), 34–43. Retrieved from <https://doi.org/10.15421/152017>
- [10] Tkachuk, N. (2021). Strategic planning and strategic analysis in the field of national security. *Legal Bulletin*, 4, 88–86. Retrieved from <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.2219>
- [11] Kulish, D. (2022). Modern realities of strategic planning of enterprises. *Bulletin of Khmelnytskyi National University*, 2(6), 142–149. Retrieved from [https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6\(2\)-26](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6(2)-26)
- [12] Morozova, M. E. (2019). Strategic planning. The concept and stages of strategic planning. *Virtus*, 35. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/267806698.pdf>
- [13] Konenko, V. V., & Sokolov, D. V. (2021). Strategic planning of functioning and development of enterprises. *Effective economy*, 5. Retrieved from <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.5.74>
- [14] On the national security of Ukraine: Law of Ukraine (2018, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

- [15] On the establishment of a coordination center for integrated state border management: resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2023, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2023-п#Text>
- [16] On Approval of the National Methodology for Assessing the Quality of Performance of Integrated State Border Management Tasks: resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2024, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/426-2024-п#Text>
- [17] Draft Law on Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the Legislation on the State Border of Ukraine: Draft Law of Ukraine (2024, November). Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/45308>
- [18] On the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC. Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council (2004, April). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004L0038>
- [19] On the European Border and Coast Guard and repealing Regulations (EU) No 1052/2013 and (EU) 2016/1624. Regulation (EU) 2019/1896 of the European Parliament and of the Council (2019, November). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32019R1896>
- [20] On the use of Passenger Name Record (PNR) Data for the Prevention, Detection, Investigation and Prosecution of Terrorist Offences and Serious Crime. Directive (EU) 2016/681 of the European Parliament and of the Council (2016, April). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016L0681>
- [21] On a Union Code on the Rules Governing the Movement of Persons Across Borders (Schengen Borders Code)/ Regulation (EU) 2016/399 of the European Parliament and of the Council (2016, March). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0399>
- [22] On the liability of carriers in international passenger transportation: Law of Ukraine (2002, January). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2920-14#Text>
- [23] Establishing, as Part of the Integrated Border Management Fund, the Instrument for Financial Support for Border Management and Visa Policy. REGULATION (EU) 2021/1148 of the European Parliament and of the Council (2021, July). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32021R1148>

Володимир Степанович Нікіфоренко

Доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України
Перший заступник Голови Державної прикордонної служби України
Адміністрація Державної прикордонної служби України
01601, вул. Володимирська, 26, Київ, Україна

Професор кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України
03049, просп. Повітряних Сил, 28, Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-1452-2312>

Volodymyr S. Nikiforenko

Doctor of Law, Associate Professor, Merited Lawyer of Ukraine
First Deputy Head of the State Border Guard Service of Ukraine
Administration of the State Border Guard Service of Ukraine
01601, 26 Volodymyrska St., Kyiv, Ukraine

Professor of Department of Military Law and Law Enforcement
National Defense University of Ukraine
03049, 28 Povitrianykh Syl Ave, Kyiv, Ukraine
[https:// orcid.org/0000-0003-1452-2312](https://orcid.org/0000-0003-1452-2312)

Рекомендоване цитування: Нікіфоренко В. С. Організаційно-правові засади стратегічного розвитку інтегрованого управління державним кордоном в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 1. С. 239–253.

Suggested Citation: Nikiforenko V. S. (2025). Organizational and Legal Framework for the Strategic Evolution of Integrated State Border Management in Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 239–253.

Стаття надійшла / Submitted: 19/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 19/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

В'ячеслав Станіславович Політанський

Сектор теоретико-методологічних проблем організації державної влади
Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
Національна академія правових наук України
Харків, Україна

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНТЕГРАЦІЇ ВПО В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ЦИФРОВІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ

Анотація. *Актуальність дослідження зумовлена значним зростанням кількості внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні унаслідок воєнного стану, що створює нові виклики для адміністративно-правового регулювання їхньої інтеграції. Ефективне врегулювання цього процесу вимагає вдосконалення правових механізмів, спрощення процедур отримання соціальних послуг і розвитку цифрового публічного адміністрування. Метою дослідження є аналіз механізмів адміністративно-правового регулювання процесів інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні за умов воєнного стану та цифрової публічного адміністрування, виявлення ключових проблем та обґрунтування шляхів їх подолання в умовах воєнного стану. Методологічна основа дослідження включає системний аналіз законодавчих актів України та міжнародних стандартів щодо правового статусу ВПО, а також методи порівняльного правознавства, які дозволяють оцінити ефективність інтеграційних механізмів у міжнародній практиці. У результаті дослідження встановлено, що сучасна система адміністративно-правового регулювання інтеграції ВПО має значні прогалини, зокрема відсутність комплексної стратегії інтеграції, недостатню координацію між органами влади та обмеженість житлових програм. Особливу роль у вирішенні цих проблем відіграє цифровізація адміністративних процедур, що забезпечує оперативність надання державних послуг, підвищує їхню доступність і прозорість. Водночас цифрові рішення супроводжуються ризиками, зокрема цифровим розривом, кібербезпекою та нестабільністю інформаційних систем під час пікових навантажень. Практичне значення дослідження полягає у визначенні шляхів удосконалення адміністративно-правового регулювання інтеграції ВПО, включно з розвитком цифрової інфраструктури, розширенням функціоналу електронних сервісів, гармонізацією законодавства та зміцненням міжвідомчої взаємодії. Отримані висновки можуть бути використані для підготовки нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення ефективної інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючі громади.*

Ключові слова: інтеграція, цифровізація, адміністрування, правове регулювання, міграція, соціальний захист, реєстрація.

Viacheslav S. Politanskyi

Sector of Theoretical and Methodological Problems of the Organization of State Power
Scientific Research Institute of State Building AND Local Government
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF IDP INTEGRATION IN UKRAINE: CHALLENGES OF MARTIAL STATE AND DIGITAL PUBLIC ADMINISTRATION

Abstract. *The relevance of the study is due to the significant increase in the number of internally displaced persons (IDPs) in Ukraine as a result of martial law, which creates new challenges for the administrative and legal regulation of their integration. Effective regulation of this process requires improving legal mechanisms, simplifying procedures for obtaining social services and developing digital public administration. The purpose of the study is to analyze the mechanisms of administrative and legal regulation of the processes of integration of internally displaced persons in Ukraine under martial law and digital public administration, identifying key problems and substantiating ways to overcome them under martial law. The methodological basis of the study includes a systematic analysis of legislative acts of Ukraine and international standards on the legal status of IDPs, as well as methods of comparative jurisprudence. As a result of the study, it was found that the modern system of administrative and legal regulation of IDPs integration has significant gaps, in particular the lack of a comprehensive integration strategy, insufficient coordination between authorities and limited housing programs. A special role in solving these problems is played by the digitalization of administrative procedures, which ensures the efficiency of the provision of public services, increases their accessibility and transparency. At the same time, digital solutions are accompanied by risks, in particular, the digital divide, cybersecurity and instability of information systems during peak loads. The practical significance of the study lies in identifying ways to improve the administrative and legal regulation of the integration of IDPs, including the development of digital infrastructure, expanding the functionality of electronic services, harmonizing legislation and strengthening interdepartmental cooperation. The conclusions obtained can be used to prepare regulatory legal acts aimed at ensuring the effective integration of IDPs into host communities.*

Keywords: *integration, digitalization, administration, legal regulation, migration, social protection, registration.*

ВСТУП

Проблема інтеграції ВПО є одним із ключових викликів сучасного адміністративного права та публічного управління. За останні десятиліття значна кількість країн зіткнулася з масштабними процесами внутрішньої міграції, спричиненої збройними конфліктами, екологічними катастрофами та політичними кризами. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR), станом на 2022 рік кількість внутрішньо переміщених осіб у світі перевищила 60

млн, що є найвищим показником за всю історію спостережень [1]. В Україні через тривалу збройну агресію ця проблема набула особливої гостроти: лише у 2022–2023 роках понад 5 млн осіб були змушені залишити свої домівки та шукати притулку в інших регіонах країни [2].

Світова практика свідчить, що ефективне регулювання інтеграції ВПО потребує комплексного підходу, який поєднує правове забезпечення, соціальну підтримку та інноваційні цифрові рішення. Зокрема, дослідження Loughry та Ager [3] підкреслюють важливість цифрової інклюзії ВПО як інструменту спрощення адміністративних процедур і розширення доступу до державних послуг. Водночас Ferris [4] наголошує, що навіть у розвинених країнах існує проблема недостатньої координації між державними органами, що ускладнює ефективну реалізацію інтеграційної політики.

Аналіз європейського досвіду показує, що ключовими чинниками успішної інтеграції ВПО є гнучке законодавство, цифровізація адміністративних процесів та розвинена система міжвідомчої взаємодії. У межах Європейського Союзу діють комплексні програми підтримки мігрантів, спрямовані на забезпечення соціальної адаптації та економічної інтеграції [5]. Betts і Collier [6] акцентують увагу на необхідності довгострокових стратегій, що включають не лише соціальну допомогу, а й створення сприятливих умов для працевлаштування та участі ВПО в економічному житті приймаючих громад. Тоді, як Д. О. Безденежна відзначає, що на сьогоднішній день Державна служба зайнятості, як безпосередній орган виконавчої влади, що надає соціальні послуги у сфері зайнятості, спільно з урядом, зробила значний внесок у поліпшення соціально-економічної ситуації на ринку праці [7, с. 133].

Водночас в Україні адміністративно-правове регулювання інтеграції ВПО залишається фрагментарним. Попри існування нормативно-правової бази, механізми його реалізації потребують удосконалення. Недостатня координація між центральними та місцевими органами влади, бюрократичні перепони та нерівномірний доступ до адміністративних послуг створюють значні труднощі для ВПО.

Метою дослідження є комплексний аналіз адміністративно-правових механізмів інтеграції ВПО в Україні, визначення основних проблем та розробка рекомендацій щодо їх подолання в умовах воєнного стану та цифрової трансформації державного управління.

Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: 1) дослідити сучасний стан адміністративно-правового регулювання інтеграції ВПО в Україні; 2) проаналізувати міжнародний досвід правового забезпечення інтеграції ВПО та визначити найкращі практики, які можуть бути адаптовані до українських реалій; 3) визначити роль цифровізації у процесі інтеграції ВПО та оцінити ефективність її впровадження в Україні; 4) виявити основні прогалини в нормативно-правовому регулюванні й організаційних механізмах інтеграції ВПО; 5) запропонувати конкретні шляхи вдосконалення адміністративно-правового регулювання інтеграції ВПО в умовах воєнного стану.

Наукова новизна роботи полягає в системному підході до аналізу адміністративно-правового регулювання інтеграції ВПО в Україні. На відміну від попередніх досліджень, дана робота акцентує увагу на комплексному поєднанні правових, адміністративних та цифрових механізмів інтеграції, а також на необхідності гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

У цьому дослідженні було застосовано комплексний підхід до аналізу адміністративно-правового регулювання інтеграції ВПО в Україні, що включає теоретичні й емпіричні методи. Методологія базується на міждисциплінарному підході, який поєднує правознавчий аналіз, адміністративне управління та цифрові технології у сфері публічного адміністрування.

Джерельна база дослідження, а саме матеріали дослідження включають: 1) нормативно-правові акти України, які регулюють статус і права ВПО; 2) міжнародні документи; 3) актуальні наукові дослідження у сфері адміністративного права, міграційної політики та цифрового публічного управління, зокрема публікації в міжнародних рецензованих журналах (Scopus, Web of Science); 4) офіційні статистичні дані; 5) практичний досвід реалізації цифрових адміністративних послуг (портал «Дія», Єдиний державний реєстр ВПО, інші державні електронні системи).

Для досягнення поставленої мети використано такі основні методи дослідження: 1) метод догматичного (формально-юридичного) аналізу – застосовувався для дослідження чинного законодавства України та міжнародно-правових актів щодо ВПО. Дозволив систематизувати правові норми та виявити їхні прогалини; 2) метод порівняльного правознавства – використано для аналізу досвіду регулювання інтеграції ВПО в країнах Європейського Союзу та США. Це дало змогу виокремити найефективніші моделі адміністративно-правового регулювання й оцінити можливість їх адаптації в Україні; 3) системно-структурний метод – дозволив розглянути інтеграцію ВПО як комплексний процес, що поєднує правові, соціальні, економічні та цифрові аспекти; 4) соціологічний метод (контент-аналіз) – застосовувався для аналізу офіційної статистики, звітів міжнародних організацій та результатів соціологічних досліджень щодо проблем, з якими стикаються ВПО; 5) метод кейс-стаді (аналіз конкретних випадків) – використовувався для оцінки ефективності впровадження цифрових інструментів у публічному адмініструванні ВПО (наприклад, оцінка впливу порталу «Дія» на процес реєстрації ВПО); 6) експертне опитування – проводилося з метою отримання оцінок щодо ефективності адміністративних процедур з інтеграції ВПО в Україні. В опитуванні взяли участь державні службовці, представники громадських організацій та експерти у сфері міграційної політики.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1 Теоретичні засади адміністративно-правового регулювання інтеграції ВПО
Адміністративно-правове регулювання інтеграції ВПО становить систему правових та організаційних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для

реалізації їхніх прав і свобод, а також їх адаптації в приймаючих громадах. Діяльність державних органів у цій сфері охоплює: а) визначення правового статусу ВПО; б) забезпечення доступу до соціальних гарантій, включно з житлом, медичним обслуговуванням, освітою та соціальною допомогою; в) спрощення процедур отримання адміністративних послуг; г) формування ефективної системи взаємодії між державними структурами, органами місцевого самоврядування та інституціями громадянського суспільства.

Для реалізації державної політики щодо інтеграції ВПО застосовуються такі основні правові механізми: 1) нормативно-правове забезпечення – включає закони, підзаконні акти, а також міжнародні правові стандарти, що регулюють питання захисту та підтримки ВПО; 2) організаційно-правові механізми – охоплюють державні програми, спрямовані на соціальну адаптацію та інтеграцію ВПО; 3) контроль за дотриманням прав ВПО – реалізується через систему нагляду та моніторингу з боку органів виконавчої влади та правозахисних організацій [8, с. 65].

Формування ефективної системи адміністративно-правового регулювання інтеграції ВПО ґрунтується на таких принципах: 1) законність – усі заходи щодо підтримки ВПО мають відповідати чинному законодавству України та міжнародним правовим стандартам; 2) недискримінація – внутрішньо переміщені особи повинні мати рівні права з іншими громадянами незалежно від їхнього місця реєстрації чи проживання; 3) доступність – адміністративні процедури мають бути максимально спрощеними, із впровадженням цифрових технологій для оперативного отримання послуг; 4) інтеграційна підтримка – державна політика має спрямовуватися не лише на надання тимчасової допомоги, а й на створення довгострокових механізмів соціально-економічної адаптації ВПО; 5) взаємодія – ефективна інтеграція можлива лише за умови активної співпраці держави, місцевого самоврядування, міжнародних організацій та громадянського суспільства [9, с. 250].

Таким чином, адміністративно-правове регулювання інтеграції ВПО є багатокомпонентним процесом, що передбачає як нормативно-правове забезпечення, так і розробку практичних механізмів для ефективної адаптації внутрішньо переміщених осіб у нових умовах.

2.2 Нормативно-правове забезпечення інтеграції ВПО в Україні

Адміністративно-правове регулювання інтеграції внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні базується на системі нормативно-правових актів, що визначають їхній статус, соціальні гарантії та механізми державної підтримки. Основу правового регулювання становлять Конституція України, яка гарантує свободу пересування та вибір місця проживання [10], а також Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», що визначає правові засади набуття статусу ВПО та закріплює соціальні гарантії для таких осіб [11]. Важли-

ву роль відіграє й Закон України «Про соціальні послуги», який регулює порядок надання допомоги вразливим категоріям населення, включаючи ВПО [12]. Крім того, Постанова Кабінету Міністрів України № 332 від 20 березня 2022 року визначає порядок виплат державної допомоги та компенсації за оренду житла [13], а Постанова № 509 від 1 жовтня 2014 року регламентує процедуру реєстрації ВПО та видачу відповідних документів [14].

Законодавство України визначає внутрішньо переміщених осіб як громадян, які через збройний конфлікт, окупацію, порушення прав людини або інші надзвичайні обставини були змушені покинути своє постійне місце проживання, але залишилися в межах держави. Офіційний статус ВПО надається на підставі заяви до органів соціального захисту населення та підтверджується відповідною довідкою. Основні права ВПО включають доступ до безпечного проживання, соціальної допомоги, медичних та адміністративних послуг за місцем фактичного проживання.

Виходячи із цього визначення можна виділити такі його основні ознаки: 1) примусовий характер переміщення – особи залишають своє постійне місце проживання через обставини, які загрожують їхньому життю чи здоров'ю; 2) територіальна обмеженість – ВПО не перетинають державного кордону, залишаючись у межах країни; 3) тимчасовість переміщення – ВПО мають право повернутися до своїх домівок після усунення причин, які зумовили їхнє переміщення; 4) право на особливий статус – держава зобов'язана створити умови для реєстрації, захисту та надання допомоги ВПО [15, с. 99].

Згідно з українським законодавством відповідальність за інтеграцію ВПО покладено на органи місцевого самоврядування, які повинні співпрацювати з центральними органами влади. Однак ця співпраця часто ускладнюється недостатністю ресурсів і розривами в координації.

Правовий статус ВПО також регламентується міжнародними стандартами. Основним документом є «Рамкові принципи ООН щодо внутрішнього переміщення» (1998), які акцентують увагу на таких аспектах: добровільність переміщення, недопущення дискримінації, забезпечення права на повернення, захист майнових прав і доступ до соціальних послуг. Відповідно до цього документа внутрішньо переміщеними особами є особи або групи осіб, які були змушені залишити свої домівки внаслідок або для уникнення наслідків збройного конфлікту, насильства, порушення прав людини чи природних катастроф, але не перетнули міжнародно визнаного кордону [16].

На відміну від біженців, ВПО залишаються під юрисдикцією своєї держави, що створює специфічні зобов'язання для національних органів влади. Міжнародне право не покладає на держави додаткових зобов'язань щодо ВПО, однак воно вимагає дотримання основних прав і свобод цих осіб відповідно до Загальної декларації прав людини [17], Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966) [18] та інших універсальних договорів.

Що стосується питання визначення особливостей адміністративно-правового регулювання інтеграції ВПО в умовах воєнного стану, то перш за все варто відзначити, що воєнний стан як особливий правовий режим суттєво впливає на систему публічного управління, зокрема на адміністративно-правове регулювання інтеграції ВПО. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VII, воєнний стан передбачає тимчасові обмеження прав і свобод громадян та особливий режим функціонування державних органів [19].

У контексті регулювання інтеграції ВПО воєнний стан спричиняє такі зміни: 1) спрощення адміністративних процедур – уряд ухвалив низку нормативно-правових актів, які передбачають спрощену реєстрацію ВПО, отримання соціальної допомоги та доступ до адміністративних послуг; 2) посилення ролі цифрових технологій – запровадження онлайн-платформ, таких як «Дія», стало ключовим інструментом забезпечення доступу ВПО до державних послуг; 3) зростання навантаження на адміністративну систему – масштабний вплив ВПО створив додаткові виклики для органів державної влади та місцевого самоврядування [20, с. 244].

Нормативно-правове забезпечення інтеграції ВПО в Україні є багаторівневим та охоплює як національне законодавство, так і міжнародні стандарти. Проте в умовах воєнного стану система регулювання зазнала суттєвих змін, що потребують подальшого вдосконалення. Оптимізація адміністративних процедур, розширення використання цифрових технологій та покращення координації між державними органами є ключовими напрямками для підвищення ефективності політики інтеграції ВПО.

2.3 Інституційний механізм інтеграції ВПО

Цифрові технології відіграють ключову роль у процесі інтеграції ВПО в Україні, спрощуючи доступ до адміністративних послуг, соціальної допомоги та освітніх можливостей, на нашу думку, такими основними інструментами, що сприяють спрощенню є:

1) платформа «Дія» – є провідним цифровим інструментом у сфері публічного адміністрування в Україні. Її метою є створення єдиного цифрового середовища для взаємодії громадян з органами державної влади. У контексті адміністративно-правового регулювання ВПО «Дія» виконує такі функції: а) реєстрація статусу ВПО – через мобільний додаток або вебплатформу «Дія» громадяни можуть подати заявку на отримання довідки про статус ВПО. Цей процес відбувається онлайн, без необхідності особистого відвідування органів соціального захисту; б) подання заяв на соціальну допомогу – ВПО мають можливість подати заяву на щомісячну матеріальну допомогу через «Дію». Це дозволяє уникнути черг і бюрократичних затримок; в) інформаційна підтримка – у розділі для ВПО на платформі «Дія» надається доступ до інформації про державні програми, житлові компенсації, допомогу на проживання, пошук роботи тощо; г) електронні

документи – «Дія» дозволяє використовувати цифрові документи, такі як електронний паспорт чи ідентифікаційний код, що спрощує процес отримання послуг [21].

Переваги платформи: а) швидкість обслуговування – час оформлення заяв через «Дію» значно скорочується порівняно з традиційними методами; б) зручність – усі послуги доступні через мобільний додаток, що забезпечує можливість їхнього отримання з будь-якого місця; в) прозорість – користувачі можуть відслідковувати статус своїх заяв у режимі реального часу. Водночас існують і певні виклики, серед яких обмежений доступ деяких ВПО до цифрових пристроїв та нестабільна робота платформи в періоди підвищеного навантаження [22, с. 159];

2) єдина інформаційна база даних про внутрішньо переміщених осіб – є ще одним важливим цифровим інструментом, який використовується для обліку переміщених осіб, моніторингу їхніх потреб і планування державної політики. Реєстр дозволяє органам влади оперативнo отримувати дані про кількість ВПО, їхні місця розселення та потреби [23]. Функції реєстру включають: а) облік ВПО – у реєстрі зберігається інформація про кожну зареєстровану ВПО: персональні дані, місце проживання, потреби та отримані послуги; б) моніторинг соціальної допомоги – інтеграція з системами соціальних виплат дозволяє уникнути дублювання надання допомоги; в) аналітику для прийняття рішень – реєстр надає державним органам доступ до актуальних даних, що дозволяє ефективно планувати ресурси та розробляти програми підтримки; г) інтеграцію з іншими реєстрами – Єдиний державний реєстр ВПО взаємодіє з іншими державними базами даних, такими як реєстр соціального страхування та демографічний реєстр, що забезпечує актуальність інформації.

Основними перевагами функціонування такого реєстру є централізація даних, прозорість розподілу допомоги й автоматизація перевірки отримувачів соціальних виплат. Водночас ускладнення можуть виникати через обмежений доступ до Інтернету в деяких регіонах та ризики перевантаження системи в умовах масового переміщення населення;

3) система ProZorro – є системою електронних закупівель, яка забезпечує прозорість і підзвітність у використанні державних коштів. У контексті адміністративно-правового регулювання ВПО ProZorro використовується для: а) закупівлі товарів і послуг, наприклад, забезпечення житлом, медичними послугами чи гуманітарною допомогою для ВПО; б) контролю за використанням коштів – громадськість має доступ до інформації про всі проведені закупівлі, що мінімізує ризики корупції; в) моніторингу ефективності програм – дані з ProZorro дозволяють аналізувати, наскільки ефективно витрачаються кошти, виділені на підтримку ВПО [24];

4) чат-боти правової допомоги – є інноваційним інструментом надання консультацій та підтримки ВПО. Їх створення ініціюють як державні органи, так і громадські організації. Приклади чат-ботів для ВПО: а) юридичний бот «Право на захист» – допомагає ВПО отримувати інформацію про їхні права, порядок

оформлення соціальної допомоги, вирішення житлових чи майнових спорів; б) бот «Дія. Допомога» – надає консультації щодо реєстрації статусу ВПО, оформлення виплат та пошуку житла; в) чат-боти для працевлаштування, наприклад, сервіси для пошуку роботи або перекваліфікації [25].

Їх перевагами є: а) оперативність – консультації надаються в режимі реального часу; б) доступність – використання чат-ботів можливе з будь-якого пристрою, підключеного до Інтернету; в) зниження навантаження на державні установи. Багато питань вирішуються автоматизовано, без залучення співробітників органів влади;

5) освітні платформи для перекваліфікації ВПО – інтеграція ВПО у приймаючі громади вимагає економічної адаптації, зокрема через працевлаштування або перекваліфікацію. Для цього використовуються цифрові освітні платформи, такі як: а) Prometheus – це безкоштовні онлайн-курси для ВПО з підвищення кваліфікації у різних галузях; б) Всеукраїнська школа онлайн – забезпечує доступ до якісної освіти для дітей із сімей ВПО; в) Coursera for Refugees – міжнародна платформа, що пропонує курси для внутрішньо переміщених осіб із можливістю отримання сертифікатів [26]. Їх переваги: доступ до знань без необхідності фізичної присутності, а також можливість отримання нових професійних навичок для адаптації до нових умов життя;

б) інтеграція цифрових платформ із міжнародними системами – у співпраці з міжнародними організаціями, такими як ООН, ЄС та UNHCR, Україна активно розробляє інтегровані цифрові рішення. Наприклад, системи обміну даними між державними органами України та міжнародними структурами дозволяють координувати гуманітарну допомогу й ефективніше моніторити потреби ВПО. Приклади інтеграцій: а) платформа UNHCR для реєстрації біженців та ВПО, яка використовується для моніторингу переміщення осіб і надання адресної допомоги; б) EU4Digital – програма ЄС, що підтримує цифровізацію в Україні, включаючи розвиток адміністративних платформ для ВПО [27].

Загалом застосування цифрових технологій значно спрощує процедури реєстрації, надання соціальних виплат, контролю за використанням державних коштів та організації підтримки ВПО. Інструменти, такі як «Дія», Єдина інформаційна база даних про ВПО, ProZogto, чат-боти правової допомоги та онлайн-освіта, дозволяють державним органам оперативно реагувати на потреби внутрішньо переміщених осіб, підвищують ефективність державного управління та забезпечують рівний доступ до адміністративних та соціальних послуг. Попри певні технічні й організаційні виклики, цифровізація є невід’ємною складовою політики інтеграції ВПО, сприяючи підвищенню прозорості, зручності та доступності державних сервісів.

2.4 Виклики адміністративно-правового регулювання інтеграції ВПО в умовах воєнного стану

Процес адміністративно-правового забезпечення інтеграції внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у воєнний час стикається з низкою серйозних викликів, які

ускладнюють ефективну реалізацію державної політики в цій сфері. Однією з ключових проблем залишається недосконалість нормативно-правової бази. Попри наявність базових законодавчих актів, регулювання інтеграції ВПО залишається фрагментарним і недостатньо ефективним. Чинне законодавство не забезпечує комплексного врегулювання всіх аспектів інтеграції, зокрема довгострокової адаптації та реінтеграції ВПО в суспільство. Відсутність єдиного реєстру ВПО значно ускладнює координацію дій державних органів, облік потреб та надання адресної допомоги [28, с. 135]. Одним із найбільш актуальних питань є забезпечення житлом, оскільки наявні житлові програми не задовольняють потреб значної частини ВПО, що змушує багатьох осіб покладатися на тимчасові рішення або шукати альтернативні варіанти розселення.

Додатковим викликом є перевантаження адміністративної системи, що спричинене масштабністю кризи ВПО. Органи соціального захисту та місцевого самоврядування зазнають значного навантаження, оскільки кількість звернень постійно зростає, а кадровий дефіцит обмежує можливості швидкої обробки заяв. Особливо гостро це питання постає у віддалених регіонах, де нерівномірний розподіл ресурсів та недостатня кількість адміністративних установ ускладнюють доступ ВПО до необхідних послуг.

Попри активне впровадження цифрових технологій, існують певні виклики, пов'язані з цифровізацією процесів інтеграції ВПО. Зокрема, значна частина переміщених осіб стикається з проблемою цифрового розриву, оскільки не всі мають доступ до Інтернету чи цифрових пристроїв, що є особливо актуальним у сільських та віддалених районах. Крім того, використання цифрових платформ потребує надійного захисту персональних даних, адже питання кібербезпеки залишається критично важливим у контексті обробки інформації про ВПО [29, с. 3].

Окрім зазначених проблем, у реальному житті права ВПО часто порушуються через бюрократичні перепони, відсутність доступу до послуг та недостатнє фінансування програм підтримки. Це вимагає посилення адміністративної відповідальності за недотримання законодавчих норм та вдосконалення механізмів контролю за діяльністю державних органів, що опікуються питаннями ВПО.

Разом із тим цифровізація процесів інтеграції ВПО має низку суттєвих переваг. Використання цифрових технологій сприяє підвищенню прозорості й оперативності надання послуг, що значно знижує ризики корупційних зловживань. Наприклад, система ProZotto дозволяє здійснювати громадський контроль за закупівлями, пов'язаними із забезпеченням потреб ВПО. Також цифрові сервіси, такі як «Дія», дають змогу значно скоротити час, необхідний для отримання адміністративних послуг. ВПО можуть подати заявку на реєстрацію чи соціальну допомогу онлайн, без необхідності особистого відвідування державних установ, що особливо важливо в умовах воєнного часу.

Цифрові технології також забезпечують рівний доступ до послуг для всіх категорій ВПО незалежно від місця їхнього проживання. Завдяки онлайн-плат-

формам мешканці віддалених територій отримують ті ж можливості, що й жителі великих міст. Крім того, автоматизація процесів значно знижує адміністративне навантаження на органи влади, оскільки реєстрація ВПО, подання заявок на допомогу та інші процедури можуть здійснюватися безпосередньо через цифрові платформи. Це сприяє скороченню черг, мінімізації дублювання документів та підвищенню ефективності управлінських процесів. Важливим аспектом є також персоналізація послуг: завдяки цифровим системам ВПО можуть отримувати інформацію про доступні програми підтримки відповідно до свого статусу та індивідуальних потреб [30, с. 39].

Разом із тим цифровізація інтеграції ВПО має певні недоліки. Однією з головних проблем є цифровий розрив, адже не всі ВПО мають доступ до Інтернету або цифрових пристроїв, що ускладнює реєстрацію й отримання послуг. Ця проблема є особливо актуальною для літніх людей, осіб із інвалідністю та мешканців сільської місцевості. Ще одним обмежувальним фактором є недостатній рівень цифрової грамотності серед окремих категорій ВПО, що ускладнює користування електронними сервісами та потребує додаткових заходів із навчання. Важливим питанням залишається кібербезпека, адже обробка персональних даних ВПО в цифрових реєстрах вимагає високого рівня захисту від потенційних кіберзагроз. Несанкціонований доступ до таких даних може створити загрози для безпеки переміщених осіб та призвести до їх використання в злочинних цілях [31, с. 151].

Крім того, у періоди масового напливу ВПО цифрові платформи можуть зазнавати технічних перевантажень, що негативно впливає на їхню стабільність і швидкість роботи. Додатковою проблемою є обмежений функціонал деяких електронних сервісів, що не дозволяє повністю замінити традиційні механізми звернення до державних установ [32, с. 93].

Отже, адміністративно-правове забезпечення інтеграції ВПО у воєнний час стикається з низкою викликів, серед яких недосконалість нормативно-правової бази, перевантаження адміністративної системи та труднощі цифровізації. Водночас активне впровадження цифрових технологій відкриває нові можливості для спрощення процедур, підвищення прозорості та забезпечення рівного доступу до послуг. Для подальшого вдосконалення цієї сфери необхідним є комплексний підхід, що передбачає оновлення законодавства, розширення цифрової інфраструктури, підвищення рівня цифрової грамотності населення та забезпечення надійного захисту персональних даних ВПО.

2.5 Рекомендаціями щодо вдосконалення адміністративно-правового регулювання інтеграції ВПО в Україні

На нашу думку, вдосконалення адміністративно-правового регулювання інтеграції внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні є необхідним кроком для підвищення ефективності державної політики в цій сфері. Передусім варто зосередитися на модернізації нормативно-правової бази, що має відповідати сучасним викликам, зокрема умовам воєнного стану. Важливим аспектом є гармонізація

законодавства, яке регулює статус та права ВПО, що дозволить забезпечити комплексний підхід до їх інтеграції. Спрощення процедур реєстрації шляхом розширення функціоналу цифрових платформ сприятиме зменшенню бюрократичних перепон і прискоренню отримання необхідних послуг. Крім того, доцільним є ухвалення єдиної національної стратегії інтеграції ВПО, яка враховуватиме соціальні, економічні та культурні аспекти адаптації цієї категорії населення.

Важливим напрямом удосконалення є оптимізація адміністративних процедур. Для цього необхідно централізувати дані про ВПО, розширивши функціонал Єдиного державного реєстру, що забезпечить ефективну інтеграцію інформації з різних державних систем та сприятиме оперативному прийняттю управлінських рішень. Упровадження чітких стандартів часу для реєстрації та надання соціальної допомоги дозволить значно скоротити терміни обробки заяв. Автоматизація процесів, зокрема використання штучного інтелекту для аналізу заяв та прийняття рішень, стане ефективним інструментом для оптимізації управлінських процесів і зменшення навантаження на державні органи.

Окремої уваги потребує посилення цифрової інфраструктури. На нашу думку, одним із пріоритетних завдань є розширення доступу до широкосмугового Інтернету в усіх регіонах, включаючи сільську місцевість, що забезпечить рівні можливості для всіх ВПО в користуванні цифровими адміністративними послугами. Водночас варто розробити ефективну стратегію кібербезпеки, яка гарантуватиме захист персональних даних ВПО від несанкціонованого доступу та можливих кібератак. Додатково необхідно адаптувати цифрові платформи для осіб із обмеженими можливостями, щоб забезпечити рівний доступ до державних послуг для всіх категорій населення.

Для покращення ефективності інтеграційних заходів вважаємо за доцільне зміцнити організаційну взаємодію між державними установами, міжнародними партнерами та громадськими організаціями. На нашу думку, варто створити єдиний координаційний орган, який відповідатиме за реалізацію державної політики у сфері інтеграції ВПО та забезпечуватиме ефективну міжвідомчу співпрацю. Додатково слід розширити навчальні програми для державних службовців, що охоплюватимуть як роботу з цифровими платформами, так і навички комунікації з ВПО. Активне залучення громадських організацій до реалізації програм підтримки сприятиме більш ефективному вирішенню соціальних та економічних питань, пов'язаних із інтеграцією ВПО.

Важливим компонентом інтеграції є підвищення цифрової грамотності ВПО. Вважаємо за необхідне впровадження спеціалізованих навчальних програм, які допоможуть ВПО опанувати цифрові навички для самостійного отримання адміністративних послуг. Інформаційні кампанії, що популяризують використання цифрових технологій, сприятимуть швидшій адаптації ВПО до нових умов. Особливу увагу слід приділити підтримці вразливих категорій населення, таких як літні люди та особи з інвалідністю, шляхом надання персональних консультацій і технічної допомоги в користуванні цифровими сервісами.

Отже, на нашу думку, вдосконалення адміністративно-правового регулювання інтеграції ВПО в Україні має базуватися на гармонізації законодавства, цифровізації державних послуг, оптимізації управлінських процесів та підвищенні цифрової грамотності громадян. Реалізація цих заходів сприятиме підвищенню ефективності державної політики у сфері інтеграції ВПО, забезпеченню рівного доступу до послуг та створенню сприятливих умов для соціальної та економічної адаптації внутрішньо переміщених осіб у приймаючих громадах.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило встановити, що адміністративно-правове регулювання інтеграції ВПО в Україні перебуває у процесі трансформації, зумовленої як викликами воєнного стану, так і розвитком цифрового публічного адміністрування. Аналіз нормативно-правової бази та механізмів реалізації державної політики щодо ВПО засвідчив наявність суттєвих прогалин у законодавстві, що ускладнює ефективну інтеграцію переміщених осіб у приймаючі громади. Основними проблемами залишаються недостатня координація між органами влади, фрагментарність законодавчого регулювання, бюрократичні перепони та обмежений доступ до житлових і соціальних програм. Попри наявність нормативної бази, багато процедур залишаються складними та малоефективними, що створює додаткові труднощі для ВПО в доступі до соціального захисту, медичних і освітніх послуг, працевлаштування та житлових програм.

Окрему увагу в дослідженні приділено цифровізації адміністративних процедур як ключовому інструменту спрощення процесів інтеграції ВПО. Запровадження електронних сервісів, зокрема платформи «Дія» та Єдиного державного реєстру ВПО, дозволило суттєво знизити адміністративне навантаження, забезпечити доступність державних послуг та підвищити рівень прозорості прийняття рішень. Водночас цифровізація супроводжується низкою ризиків, таких як цифровий розрив серед населення, проблеми кібербезпеки та нестабільність державних інформаційних систем у кризових умовах.

З огляду на виявлені проблеми, у роботі запропоновано комплексні заходи щодо вдосконалення адміністративно-правового регулювання інтеграції ВПО, які включають: а) гармонізацію законодавства відповідно до міжнародних стандартів; б) оптимізацію адміністративних процедур; в) розвиток цифрової інфраструктури; г) підвищення ефективності міжвідомчої взаємодії; д) розширення програм цифрової освіти. Перспективними напрямками подальших досліджень є аналіз ефективності реалізації існуючих державних програм підтримки ВПО, оцінка міжнародного досвіду інтеграції переміщених осіб та розробка рекомендацій щодо адаптації найкращих світових практик в українських реаліях. Окремої уваги потребує дослідження впливу цифрових технологій на рівень доступності адміністративних послуг для ВПО та їхній потенціал у сфері соціального захисту. Отримані результати можуть бути використані в процесі вдосконалення націо-

нальної політики інтеграції ВПО, розробки нормативно-правових актів та впровадження цифрових рішень у систему державного управління для забезпечення сталого розвитку інтеграційних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] UNHCR. Global Trends: Forced Displacement in 2022. Geneva: UNHCR, 2022. 92 p. URL: <https://www.unhcr.org/global-trends-report-2022>.
- [2] Міністерство соціальної політики України. Офіційна статистика щодо кількості ВПО в Україні. 2023. URL: <https://www.msp.gov.ua>.
- [3] Loughry M., Ager A. Refugee Integration: Emerging Trends and Remaining Challenges. *Journal of Refugee Studies*. 2021. Vol. 34. Iss. 2. P. 45–67.
- [4] Ferris E. Refugees, Migration and Global Governance: Negotiating the Global Compacts. London: Routledge, 2020. 264 p. URL: https://www.routledge.com/Refugees-Migration-and-Global-Governance-Negotiating-the-Global-Compacts/Ferris-Donato/p/book/9780815388012?srsltid=AfmBOop6lnGTN-FZCLkeB_nWKwqVJREEXfQDAVI_BrMKMbIHNegtvY4I
- [5] European Commission. Digital transformation in public administration: recommendations for Ukraine. 2021. URL: <https://ec.europa.eu/digital-public-administration>.
- [6] Betts A., Collier P. *Refuge: Transforming a Broken Refugee System*. Oxford: Oxford University Press, 2022. 368 p.
- [7] Безденежна Д. О. Адміністративно-правове регулювання надання послуг державною службою зайнятості окремії категорії осіб в умовах воєнного часу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 83. Ч. 2. С. 130–138. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.18>.
- [8] Yaroshenko O., Haraschuk V., Moskalenko O., Yakovleva G., Svitlychnyi V. A comparative analysis of forced migrants' rights abroad and in Ukraine and control over their observance under conditions of martial law. *Dve Domovini*, 2024. Vol. 59. P. 63–80.
- [9] Шелест А. В. Внутрішньо переміщені особи: визначення і правові аспекти. Правові засади організації та здійснення публічної влади : збірник тез VII міжнар. науково-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті д-ра юрид. наук, проф., акад.-засн. НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Л. П. Юзькова (м. Хмельницький, 17 трав. 2024 р.). Хмельницький, 2024. С. 250–251. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/pravovi_zasady_organizaciyi_ta_zdiysnennya_publichnoyi_vlady_2024.pdf.
- [10] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (станом на 1 січ. 2020 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>
- [11] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII (станом на 15 листоп. 2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>
- [12] Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII (станом на 15 листоп. 2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
- [13] Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : постанова Каб. Міністрів України від 20.03.2022 № 332 (станом на 29 січ. 2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-p#Text>
- [14] Про облік внутрішньо переміщених осіб: постанова Каб. Міністрів України від 01.10.2014 № 509 (станом на 16 січ. 2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-p#Text>

- [15] Жукова Е. О. Види публічного адміністрування: проблеми правової теорії і практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Хмельницький, 2023. 499 с. URL: https://nadpsu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/01/dis-zhukova_.pdf
- [16] UNHCR, the UN Refugee Agency | UNHCR. UNHCR. URL: <https://www.unhcr.org/>
- [17] Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
- [18] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 (станом на 19 жовт. 1973 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
- [19] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII (станом на 8 січ. 2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
- [20] Самойленко Л. Я., Тихомирова А. С. Діджиталізація адміністративних послуг в умовах воєнного стану на прикладі сервісу «Дія». *Investytsiyyi: praktyka ta dosvid*. 2024. № 10. С. 241–246. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2024.10.241>
- [21] Дія – Державні послуги онлайн. URL: <https://diia.gov.ua/>
- [22] Getman A. P., Yaroshenko O. M., Shapoval R. V., Prokopiev R. Ye., Demura M. I. The impact of artificial intelligence on legal decision-making. *International Comparative Jurisprudence*. 2023. № 9(2). P. 155–169. URL: <https://ojs.mruni.eu/ojs/international-comparative-jurisprudence/article/view/7898>
- [23] Урядовий контактний центр «Єдина інформаційна база даних про внутрішньо переміщених осіб. Урядовий контактний центр». URL: <https://ukc.gov.ua/knowledge/yedyna-informatsijna-baza-danyh-pro-vnutrishno-peremishhenyh-osib/>
- [24] Prozorro. URL: <https://prozorro.gov.ua/uk>
- [25] Юридичний порадишник для ВПО. URL: <https://chatbot.r2p.org.ua/>
- [26] Prometheus. URL: <https://prometheus.org.ua/prometheus-free/kubernetes-basics/>
- [27] Home – EU4Digital. URL: <https://eufordigital.eu/uk/>
- [28] Крахмальова К. О. Адміністративно-правове забезпечення статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2017. 210 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f553ab04-b393-41a2-ac90-cdfa83822eac/content>
- [29] Shapoval R. V., Nastyuk V. Y. International expertise in administrative legal support of national security in Ukraine. *Indian Journal of Science and Technology*. 2016. № 9(36). URL: <https://doi.org/10.17485/ijst/2016/v9i36/102031>
- [30] Денісенко В. А. Адміністративно-правові основи забезпечення національної безпеки в Україні в умовах цифрової трансформації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2024. 195 с. URL: <http://phd.znu.edu.ua/page/Doc/2024/denisenko/Denisenko.pdf>
- [31] Крес Н. О. Основні потреби внутрішньо переміщених осіб в Україні. Права людини: виклики сьогодення : матеріали Всеукр. науково-практ. конф. з нагоди Міжнар. дня прав людини (м. Чернігів, 10 груд. 2022 р.). Чернігів, 2022. С. 149–153. URL: https://stu.cn.ua/wp-content/uploads/2023/01/tezy_gruden_2022_01.23.pdf
- [32] Агапова О. В. Адміністративно-правове регулювання публічного адміністрування у сфері юстиції : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2024. 506 с. URL: <http://phd.znu.edu.ua/page/Doc/2024/agapova/Agapova.pdf>

REFERENCES

- [1] UNHCR. Global Trends: Forced Displacement in 2022. (2022). Geneva: UNHCR. Retrieved from <https://www.unhcr.org/global-trends-report-2022>.

- [2] Ministry of Social Policy of Ukraine. (2023). Official Statistics on the Number of IDPs in Ukraine. Retrieved from <https://www.msp.gov.ua>.
- [3] Loughry, M., & Ager A. (2021). Refugee Integration: Emerging Trends and Remaining Challenges. *Journal of Refugee Studies*, 34(2), 45–67.
- [4] Ferris, E. (2020). *Refugees, Migration and Global Governance: Negotiating the Global Compacts*. London: Routledge. Retrieved from https://www.routledge.com/Refugees-Migration-and-Global-Governance-Negotiating-the-Global-Compacts/Ferris-Donato/p/book/9780815388012?srsId=AfmBOop6lnGTN-FZCLkeB_nWKwqVJREEXfQDAVI_BrMKMbIHNNegtvY4I
- [5] European Commission. (2021). Digital transformation in public administration: recommendations for Ukraine. Retrieved from <https://ec.europa.eu/digital-public-administration>.
- [6] Betts, A., & Collier, P. (2022). *Refuge: Transforming a Broken Refugee System*. Oxford: Oxford University Press.
- [7] Bezdenezhna, D. O. (2024). Administrative and legal regulation of the provision of services by the state employment service to a certain category of persons in wartime conditions. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series LAW*, 83(2), 130–138. Retrieved from <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.18>.
- [8] Yaroshenko, O., Haraschuk V., Moskalenko O., Yakovleva G., & Svitlychnyi V. (2024). A comparative analysis of forced migrants' rights abroad and in Ukraine and control over their observance under conditions of martial law. *Dve Domovini*, 59, 63–80.
- [9] Shelest, A. V. (2024, May). Internally displaced persons: definition and legal aspects. *Legal principles of organization and exercise of public power: collection of theses of the VII International Scientific and Practical Conference, dedicated to the memory of Dr. Sciences, Prof., Founding Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, First Chairman of the Constitutional Court of Ukraine L. P. Yuzkov*. (pp. 250–251). Khmelnytskyi. Retrieved from https://ccu.gov.ua/sites/default/files/pravovi_zasady_organizaciyi_ta_zdiysnennya_publichnoyi_vlady_2024.pdf.
- [10] Constitution of Ukraine (1996, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [11] On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons: Law of Ukraine (2014, October). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>.
- [12] On social services: Law of Ukraine (2019, January). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.
- [13] Some issues of payment of housing allowance to internally displaced persons: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-п#Text>.
- [14] On the registration of internally displaced persons: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2014, October). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-п#Text>.
- [15] Zhukova, E. O. (2023). *Types of public administration: problems of legal theory and practice* (Doctoral dissertation, Khmelnytskyi, Ukraine). Retrieved from https://nadpsu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/01/dis-zhukova_.pdf.
- [16] UNHCR, the UN Refugee Agency | UNHCR. UNHCR. Retrieved from <https://www.unhcr.org/>.
- [17] Universal Declaration of Human Rights: Declaration of the United Nations (1948, December). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

- [18] International Covenant on Civil and Political Rights: Covenant of the United Nations (1966, December). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
- [19] On the Legal Regime of Martial Law: Law of Ukraine (2015, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
- [20] Samoilenko, L. Ya., & Tikhomirova, A. S. (2024). Digitalization of administrative services under martial law on the example of the service «Diya». *Investytsiyyi: praktyka ta dosvid*, 10, 241–246. Retrieved from <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2024.10.241>.
- [21] Diya – State services online. Retrieved from <https://diia.gov.ua/>.
- [22] Getman, A. P., Yaroshenko, O. M., Shapoval, R. V., Prokopiev, R. Ye., & Demura, M. I. (2023). The impact of artificial intelligence on legal decision-making. *International Comparative Jurisprudence*, 9(2), 155–169. Retrieved from <https://ojs.mruni.eu/ojs/international-comparative-jurisprudence/article/view/7898>.
- [23] Government Contact Center «Unified Information Database on Internally Displaced Persons. Government Contact Center». Retrieved from <https://ukc.gov.ua/knowledge/yedyna-informatsijna-baza-danyh-pro-vnutrishno-peremishhenyh-osib/>.
- [24] Prozorro. Retrieved from <https://prozorro.gov.ua/uk>.
- [25] Legal Advisor for IDPs. Retrieved from <https://chatbot.r2p.org.ua/>.
- [26] Prometheus. Retrieved from <https://prometheus.org.ua/prometheus-free/kubernetes-basics/>.
- [27] Home – EU4Digital. Retrieved from <https://eufordigital.eu/uk/>.
- [28] Krahmalova, K. O. (2017). Administrative and legal support of the status of internally displaced persons in Ukraine (Candidate dissertation, Kyiv). Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f553ab04-b393-41a2-ac90-cdfa83822eac/content>.
- [29] Shapoval, R. V., & Nastyuk, V. Y. (2016). International expertise in administrative legal support of national security in Ukraine. *Indian Journal of Science and Technology*, 9(36). Retrieved from <https://doi.org/10.17485/ijst/2016/v9i36/102031>.
- [30] Denisenko, V. A. (2024). Administrative and legal foundations of ensuring national security in Ukraine in the context of digital transformation (Candidate dissertation, Zaporizhzhia). Retrieved from <http://phd.znu.edu.ua/page/Doc/2024/denisenko/Denisenko.pdf>.
- [31] Kres, N. O. (2022, December). Basic needs of internally displaced persons in Ukraine. (pp. 149–153). *Human rights: challenges of the present: materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference on the occasion of the International Day of Human Rights*, Chernihiv. Retrieved from https://stu.cn.ua/wp-content/uploads/2023/01/tezy_gruden_2022_01.23.pdf.
- [32] Agapova, O. V. (2024). Administrative and legal regulation of public administration in the sphere of justice (Doctoral dissertation, Zaporizhzhia). Retrieved from <http://phd.znu.edu.ua/page/Doc/2024/agapova/Agapova.pdf>.

В'ячеслав Станіславович Політанський

Доктор юридичних наук, старший дослідник

Провідний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування

Національної академії правових наук України

61002, вул. Чернишевська, 80, Харків, Україна

Viacheslav S. Politanskyi

Doctor of Law, Senior Researcher

Leading Researcher

Research Institute of State Construction and local self-government

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61002, 80 Chernyshevska St., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Політанський В. С. Адміністративно-правове регулювання інтеграції ВПО в Україні: виклики воєнного стану та цифровізації публічного адміністрування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 1. С. 254–271.

Suggested Citation: Politanskyi, V. S. (2025). Administrative and Legal Regulation of IDPs Integration in Ukraine: Challenges of Martial State and Digital Public Administration. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 254–271.

Стаття надійшла / Submitted: 04/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 04/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

УДК 343.214:343.347.1/.2(477)

DOI: 10.31359/1993-0909-2025-32-1-272

Олександр Володимирович Шамсутдінов

*Відділ досліджень проблем протидії екстремізму, тероризму та їх фінансуванню
Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при
Раді національної безпеки і оборони України
Київ, Україна*

ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ ПОРУШЕННЯ САНІТАРНИХ ПРАВИЛ І НОРМ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ІНФЕКЦІЙНИМ ХВОРОБАМ ТА МАСОВИМ ОТРУЄННЯМ

Анотація. *Актуальність дослідження обумовлена зростанням рівня загроз біологічного походження, що потребує побудови в Україні ефективної системи забезпечення біологічної безпеки, зокрема й кримінально-правовими засобами, а також нерозробленістю проблемних питань кваліфікації порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням. Метою статті є визначення змісту конструктивних ознак складу порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням (ст. 325 КК України) та окреслення, на цій підставі, шляхів розв'язання проблем відмежування зазначеного складу від суміжних складів кримінальних правопорушень. Для досягнення цієї мети використано загальнонауковий – діалектичний метод пізнання, а також такі спеціальні методи, як герменевтичний, формально-логічний, системно-структурний, функціональний. Визначено зміст конструктивних об'єктивних і суб'єктивних ознак досліджуваного складу злочину, встановлено, що склад порушення санітарних правил і норм має низку спільних ознак зі складами кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 113, ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 131, ч. 2 ст. 133, ст. 251 і ч. 1 ст. 326 КК України. Проаналізовано спільні та розмежувальні ознаки складів цих кримінальних правопорушень зі складом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 325 КК України. Зроблено висновок, що досліджуваний склад злочину слід відмежовувати від складів, передбачених ч. 3 ст. 130 і ч. 2 ст. 131 КК України, за правилами конкуренції загальної й спеціальної норм, а від решти зазначених складів – за правилами розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень.*

Ключові слова: *бланкетність, конститутивні ознаки, порушення правил, поширення хвороб, зараження, кримінально-правова кваліфікація, розмежування, суміжні склади, конкуренція норм.*

Oleksandr V. Shamsutdinov

Department for Research on Countering Extremism, Terrorism and Their Financing
Interagency Research Center for Combating Organized Crime at the
National Security and Defense Council of Ukraine
Kyiv, Ukraine

PROBLEMS OF QUALIFICATION FOR VIOLATION OF SANITARY RULES AND STANDARDS RELATED TO THE PREVENTION OF INFECTIOUS DISEASES AND MASS POISONING

Abstract. *The relevance of the study is due to the growing level of threats of biological origin, which requires the building of an effective biological safety system in Ukraine, in particular, by means of criminal law, as well as the lack of development of problematic issues of qualification for violation of sanitary rules and standards related to the prevention of infectious diseases and mass poisoning. The purpose of the article is to determine the content of the constructive signs of a violation of sanitary rules and standards related to the prevention of infectious diseases and mass poisoning (Article 325 of the Criminal Code of Ukraine) and to develop, on this basis, ways of solving the problems of distinguishing the specified composition from related criminal offenses. To achieve this goal, the general scientific – dialectical method of cognition was used, as well as such special methods as hermeneutic, formal-logical, systemic-structural, and functional. The content of constructive objective and subjective features of the researched composition of the crime was determined, it was found that the composition of the violation of sanitary rules and standards has a number of common features with the composition of criminal offenses provided for in Part 1 Art. 113, Part 3 Art. 130, Part 2 Art. 131, Part 2 Art. 133, Art. 251 and Part 1 Art. 326 of the Criminal Code of Ukraine. The common and distinguishing features of the composition of these criminal offenses were analyzed. It was concluded that the researched composition of the crime should be distinguished from the compositions provided for in Part. 3 Art. 130 and Part 2 Art. 131 of the Criminal Code of Ukraine, according to the rules of the competition of general and special norms, and from the rest of the specified compositions – according to the rules of demarcation of related compositions of criminal offenses.*

Keywords: *blanketness, constitutive features, violation of rules, spread of diseases, contagion, qualification of criminal offenses, delimitation, related corpus delicti, competition of norms.*

ВСТУП

Сьогодні людство переживає черговий період нестабільності, коли, з одного боку, провідні демократії шукають шляхи вирішення екологічних, енергетичних, продовольчих та інших глобальних проблем, сприяють розвиткові новітніх технологій, а з іншого, авторитарні режими застосовують військові й терористичні методи для перерозподілу ресурсів та встановлення нового світопорядку. Небезпека цивілізаційної кризи на наших очах перетворюється на реальність. За таких умов Україна, знаходячись в одному з епіцентрів «геополітичного шторму», намагаєть-

ся не тільки зберегти державність, але й адаптувати законодавство до європейського, реформувати органи юстиції, вдосконалити складові національної безпеки. Однією з таких компонент є біологічна безпека.

Національна система біологічної безпеки, як засвідчила нещодавня пандемія COVID-19, перебуває в досить занедбаному стані. Воднораз із інституційною неупорядкованістю, недостатністю матеріально-технічних і кадрових ресурсів, проблемним залишається нормативне врегулювання цієї сфери: відповідне вітчизняне законодавство є неповним, неузгодженим, несистематизованим.

На тлі активної фази російсько-української війни загрози санітарно-епідеміологічному благополуччю населення України набувають характер системних. Це обумовлено руйнуванням інфраструктури, зокрема медичної служби та служби протиепідемічного захисту, значними міграційними процесами, пов'язаними із внутрішньо переміщеними та евакуйованими особами, недостатньою доступністю медичної допомоги для частини хворих тощо. Крім того, на території України нараховують понад 10 тис. стаціонарно неблагополучних відносно сибірки пунктів, що зумовлює постійну небезпеку виникнення епізоотій і поширення хвороби серед людей, особливо у зв'язку з військовими діями. За даними МОЗ України, на інфекційні та паразитарні хвороби в 2022 році хворіло понад 5,3 млн громадян України, однак достовірний рівень інфекційної захворюваності вочевидь перевищує дані офіційної статистичної звітності. При цьому пріоритетною для України наразі залишається захворюваність населення на гострі кишкові інфекції: у 2022 році рівень захворюваності на харчові токсикоінфекції становив 55,6 на 100 тис. населення, тобто 23 031 випадок. Найбільше спалахів таких інфекційних хвороб фіксувалося в місцях тимчасового перебування внутрішньо переміщених осіб (36,5%), на об'єктах громадського харчування (15,9%), у дошкільних навчальних закладах (9,5%) [1, с. 16–19].

Протидія виникненню й поширенню небезпечних інфекційних та масових неінфекційних хвороб потребує вдосконалення й застосування не тільки медико-санітарних, а й правових заходів. Важливим запобіжником у цьому контексті є встановлення в ст. 325 КК України кримінальної відповідальності за порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням. Однак дані офіційної правозастосовної статистики свідчать, що ефективність зазначеної кримінально-правової норми є доволі низькою. Так, упродовж 2013–2024 років було обліковано 551 кримінальне правопорушення за ст. 325 КК України, а до суду з обвинувальним актом направлено всього 74 кримінальних провадження за цією кваліфікацією [2]. Втім за цей же період судами винесено 26 обвинувальних вироків, що становить 4,7% від загальної кількості облікованих правопорушень [3]. Однією з причин такого стану справ дослідники називають тривалість досудового розслідування в кримінальних провадженнях за ст. 325 КК України, внаслідок чого спливають строки давності притягнення до кримінальної відповідальності, визначені в ст. 49 КК України [4, с. 135]. На думку автора, до причин такої невтішної статистики слід, окрім того, віднести особливості

формулювання законодавцем диспозиції цієї кримінально-правової норми, помилки правозастосувачів при кваліфікації порушення санітарних правил і норм, недостатню наукову розробленість цього питання кримінально-правовою доктриною.

Тож дослідження змісту конструктивних ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 325 КК України, та розв'язання проблемних питань кваліфікації цього злочину є актуальним і відповідає потребам сучасної правозастосовної практики.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Склад порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням (ст. 325 КК України) комплексно на дисертаційному рівні не досліджувався. У монографічних роботах Є. В. Фесенка (2004) [5], А. А. Музики й О. П. Гороха (2012) це кримінальне правопорушення розглядалося серед інших злочинів проти здоров'я населення. Однак науковці детальну характеристику досліджуваному кримінальному правопорушенню не надавали, а їх висновки й пропозиції, які стосувалися відповідної кримінально-правової норми, дещо втратили актуальність із огляду на неодноразову, починаючи з 2009 року, зміну її редакції.

З початком пандемії COVID-19 науковий інтерес до кримінальної відповідальності за порушення санітарних правил і норм істотно посилювався. Вітчизняні вчені-правники в численних публікаціях розглядали кваліфікацію порушень населенням карантинних заходів (Г. З. Яремко, Н. Є. Маковецька [6]); співвідношення норм адміністративного й кримінального законодавства про відповідальність за порушення карантинних правил (В. І. Борисов, Д. П. Євтеєва [7], А. А. Вознюк, С. С. Чернявський [8]); проблеми кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 325 КК України, в контексті COVID-19 (В. О. Гацелюк [9], І. В. Слободенюк, В. В. Сахнюк, А. В. Ландіна [10], С. О. Мазепа); доцільність посилення кримінальної відповідальності за порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням (Т. А. Шевчук, А. В. Грубнік [11], О. О. Житний, В. В. Ємельяненко, Ю. А. Пономаренко); низьку ефективність кримінально-правових норм про відповідальність за посягання на публічне здоров'я та доцільність застосування інших засобів впливу на правопорушників (М. І. Хавронюк) тощо. Окремо слід відзначити монографію, присвячену питанням правового забезпечення протидії біозагрозам в умовах притиєпідемічних заходів (2023), в якій колектив авторів (Н. О. Гуторова, В. М. Пашков, Т. О. Михайліченко, Ю. Ю. Забуга та ін.) висвітлив, зокрема, питання кримінальної відповідальності за порушення епідемічної безпеки, дослідивши практику застосування кримінально-правової норми, передбаченої ст. 325 КК України, під час пандемії COVID-19 [4].

Водночас такі проблеми кваліфікації відповідних посягань, як відмежування складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 325 КК України, від

суміжних складів, у зазначених наукових працях або не досліджувалися взагалі, або висвітлювалися фрагментарно.

Тому *метою дослідження* автор обрав визначення змісту конструктивних ознак складу порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням (ст. 325 КК України), та окреслення на цій підставі шляхів розв'язання проблем відмежування зазначеного складу від складів кримінальних правопорушень, що мають із ним спільні ознаки.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для досягнення мети дослідження використано наукові розробки вітчизняних учених із кримінального права, матеріали судової практики, національне законодавство про кримінальну відповідальність, нормативні акти інших галузей права, що стосуються сфери охорони здоров'я, ветеринарної медицини, здоров'я та благополуччя тварин, санітарної охорони території України, статистичні й аналітичні відомості Міністерства охорони здоров'я України щодо захворюваності населення та Офісу генерального прокурора щодо зареєстрованих кримінальних правопорушень і результати їх досудового розслідування, а також обумовлений предметом дослідження методологічний інструментарій.

Базисом проведеного наукового дослідження став *діалектичний* метод пізнання, завдяки якому всі правові явища й поняття, розглянуті в роботі, вивчалися в єдності та суперечності їх протилежностей. Зокрема, в роботі показано органічний зв'язок кримінально-правових норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за посягання на найважливіші суспільні цінності, із нормами, що регулюють відносини у сфері забезпечення біологічної безпеки України, яка є однією з найважливіших умов існування людства як біологічного виду. За принципово різних предметів регулювання вказані норми поєднані метою забезпечення людства та інших представників біоти від різного роду біологічних загроз.

Для теоретичного осмислення змісту понять, використаних законодавцем для характеристики конструктивних ознак складу порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням, інтерпретації відповідних дефініцій із точки зору кримінально-правової науки використовувався *герменевтичний* метод. Цей метод тлумачення кримінально-правових норм, без якого неможлива аналітична юриспруденція, став тим інструментом, за допомогою якого було розкрито зміст правового контексту норм, що криміналізують посягання на захищеність організмів людей від загроз біологічного походження, з метою вирішення проблем відповідного правозастосування.

Для визначення логічної обґрунтованості виділення з усієї сукупності кримінально-правових норм тих, що встановлюють кримінально-правову заборону умисного чи необережного створення умов потрапляння збудників хвороб до організму інших осіб, виявлення співвідношення між собою складів відповідних

кримінальних правопорушень, які мають спільні ознаки, використано *формально-логічний* та *системно-структурний* методи.

Завдяки *функціональному* методу було визначено роль об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 325 КК України, у відмежуванні порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням від кримінальних правопорушень, які мають із ним спільні ознаки.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

3.1 Визначення змісту конструктивних ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 325 КК України

Диспозиція досліджуваної кримінально-правової норми є бланкетною, тож кваліфікація відповідних посягань за ст. 325 КК України безпосередньо залежить від приписів іншогогалузевого законодавства, зокрема від нормативно-правових актів, які містять норми, спрямовані на запобігання та протидію поширенню інфекційних хвороб та масових отруєнь. Такі приписи містяться в низці законодавчих актів України, однак з огляду на віднесення законодавцем розглядуваного злочину до кримінальних правопорушень проти здоров'я населення (розділ XIII Особливої частини КК), дослідники як правило звертають першочергову увагу на такі закони: «*Основи законодавства України про охорону здоров'я*» (1992), «*Про захист населення від інфекційних хвороб*» (2000), «*Про систему громадського здоров'я*» (2022), «*Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів*» (1997) [8, с. 10; 9, с. 83; 11, с. 140].

Водночас норми, що встановлені з метою запобігання та боротьби із захворюваннями, наявні також у законах України «*Про протидію захворюванню на туберкульоз*» (2001), «*Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ*» (1991), «*Про ветеринарну медицину*» (2021), «*Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин*» (2015), тощо. За таких умов виникає питання про необхідність відмежування досліджуваного складу злочину (ст. 325 КК) від складів кримінальних правопорушень, передбачених статтями 130 «*Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншою невиліковною інфекційною хворобою*», 131 «*Неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншою невиліковною інфекційною хворобою*», 251 «*Порушення ветеринарних правил*» КК України. На підтвердження цієї тези наведемо, наприклад, висновки В. Є. Михайлова, який, досліджуючи відповідальність за зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншою невиліковною інфекційною хворобою (ст. 130 КК), справедливо вказує, що суспільно небезпечне діяння як ознака об'єктивної сторони цього злочину за своїм юридичним змістом є порушенням вимог профілактики поширення відповідних інфекційних хвороб [12, с. 12].

Аби з'ясувати зміст та рівень формалізації правил і норм, відповідальність за порушення яких встановлено ст. 325 КК України, слід насамперед звернути увагу на положення Закону України «Про систему громадського здоров'я», котрим визначено поняття *державних медико-санітарних правил*. Під цими правилами Закон розуміє обов'язкові для виконання заходи та вимоги, необхідні для забезпечення державних медико-санітарних нормативів, недотримання яких створює загрозу здоров'ю й життю людини та майбутніх поколінь, а також загрозу виникнення і поширення інфекційних та масових неінфекційних хвороб (отруєнь) серед населення [13]. Ці правила (які включають державні санітарні, санітарно-гігієнічні, санітарно-протиепідемічні, санітарно-епідеміологічні правила і норми, державні санітарні регламенти тощо) затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я, яким наразі є Міністерство охорони здоров'я України. До таких актів МОЗ України відносяться, наприклад, накази від 12.05.2010 № 400 «Про затвердження Державних санітарних норм та правил «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною», від 17.03.2011 № 145 «Про затвердження Державних санітарних норм та правил утримання територій населених місць», від 08.06.2015 № 325 «Про затвердження Державних санітарно-протиепідемічних правил і норм щодо поводження з медичними відходами», від 24.01.2008 № 26 «Про затвердження Державних санітарних норм і правил «Організація роботи лабораторій при дослідженні матеріалу, що містить біологічні патогенні агенти I–IV груп патогенності, молекулярно-генетичними методами» тощо. Цей останній нормативний акт свідчить про те, що санітарні правила передбачають не тільки обов'язки суб'єктів господарювання щодо забезпечення населення доброякісними, безпечними для здоров'я харчовими продуктами та питною водою, запобігання забрудненню збудниками інфекційних хвороб відкритих водойм і ґрунту, утримання в належному санітарному стані територій населених пунктів, місць масового відпочинку населення та рекреаційних зон, але й вимоги до персоналу мікробіологічних лабораторій щодо порядку проведення робіт з інфекційним матеріалом задля недопущення зараження чи вивільнення патогенів у довкілля. Це вказує на необхідність відмежування складу досліджуваного злочину також від складу порушення правил поводження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами (ст. 326 КК).

Однак санітарні правила й норми, за порушення яких встановлено відповідальність у ст. 325 КК України, містяться не тільки в згаданих законах і підзаконних актах МОЗ України, але й в актах Уряду (наприклад, у постанові Кабінету Міністрів України від 22.08.2011 № 893 «Про затвердження Правил санітарної охорони території України») та інших уповноважених центральних органів виконавчої влади. Це обумовлено тим, що в диспозиції досліджуваної кримінально-правової норми відсутня пряма вказівка на джерела права, в яких можуть бути формалізовані відповідні правила й норми. З огляду на це Г. З. Яремко до нормативних актів, приписи яких використовуються для конкретизації змісту диспози-

ції кримінально-правової норми, передбаченої ст. 325 КК України, цілком доречно відносить також такі, що встановлюють *ветеринарно-санітарні правила*, наприклад: наказ Державного департаменту ветеринарної медицини Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Правил передзабійного ветеринарного огляду тварин і ветеринарно-санітарної експертизи м'яса та м'ясних продуктів» (2002), наказ Головного державного інспектора ветеринарної медицини України «Про затвердження Ветеринарно-санітарних правил для суб'єктів господарювання (підприємств, цехів) з переробки птиці та виробництва яйцепродуктів, Правил ветеринарно-санітарної експертизи яєць свійської птиці» (2001) тощо [14, с. 346]. Адже такі правила запроваджуються, зокрема, з метою забезпечення життя й здоров'я людей від ризиків, пов'язаних із хворобами тварин, включаючи *зоонози (антропозоонози)* – інфекційні хвороби, що передаються людям від тварин. Зазначене вказує на необхідність розмежування досліджуваної норми із такою, що встановлює кримінальну відповідальність за порушення ветеринарних правил (ст. 251 КК).

Визначаючи межі формалізації правил і норм, про які йдеться в диспозиції досліджуваної кримінально-правової норми, автор не підтримує думку про можливість звернення до будь-яких джерел права незалежно від їх юридичної сили, а поділяє позицію В. О. Гацелюка та інших науковців, які не відносять до джерел кримінального права, зокрема в сенсі ст. 325 КК України, відповідні рішення місцевих органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування з огляду на їх тимчасовий, локальний, обмежений кордонами окремих адміністративно-територіальних одиниць характер та порядок оприлюднення [6, с. 106; 9, с. 86–87].

Тож, під *правилами та нормами*, порушення яких становить діяння як обов'язкову ознаку об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 325 КК України, слід розуміти встановлені законодавчими та підзаконними актами Уряду, МОЗ України та інших уповноважених центральних органів виконавчої влади обов'язкові для виконання заходи та вимоги, необхідні для забезпечення державних санітарних нормативів, недотримання яких створює загрозу виникнення та поширення інфекційних і масових неінфекційних хвороб (отруєнь) серед населення.

Порушення таких правил і норм може вчинятися як дією, так і бездіяльністю у вигляді невиконання, недотримання або неналежного виконання відповідних заходів, вимог, обов'язків. Фактично винна особа створює умови потрапляння збудників хвороб до організму інших осіб. Зокрема, такими суспільно небезпечними діяннями можуть бути розміщення складів пестицидів та мінеральних добрив, полігонів твердих відходів, тваринницьких і птахівничих підприємств та інших об'єктів, що створюють загрозу мікробного забруднення води, у межах відповідної санітарної зони; незабезпечення госпіталізації, обстеження та лікування осіб, стосовно яких є підозра на особливо небезпечну інфекційну хворобу; забезпечення населення недоброякісними, небезпечними для здоров'я харчовими продуктами та питною водою тощо.

Наступною конструктивною ознакою об'єктивної сторони основного складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 325 КК України, є наслідок у формі *поширення епідемічних або інших інфекційних хвороб, а також масових неінфекційних захворювань (отруєнь)*. Більшість дослідників залишили поза науковою увагою питання визначення змісту дефініції «поширення хвороби», яка, вочевидь, безпосередньо впливає на кваліфікацію цього кримінального правопорушення. Висвітлюючи «оціночність» цього поняття, А. В. Ландіна справедливо відзначає, що зі змісту норми, передбаченої ст. 325 КК України, «незрозуміло, що законодавець передбачає під поширенням захворювання: зараження окремої людини цією хворобою чи лише поширення її у повітрі?» [10, с. 82] Однак дослідниця залишає своє питання без відповіді. Одним із небагатьох тлумачень поширення епідемічного та іншого інфекційного захворювання, масового неінфекційного захворювання (отруєння) є визначення, сформульоване І. А. Вартильською в науково-практичному коментарі КК України: це «збільшення кількості випадків захворювання на одну й ту саму хворобу значної кількості людей» [15, с. 747]. Проте категорія «значна кількість» є таким самим оціночним поняттям.

Відповідно до тлумачного словника української мови, поширюватися (про хворобу) – передаватися від одного до іншого, охоплюючи велику кількість людей [16, с. 1098]. Водночас очевидно, що за такого визначення термін «поширення» не можна застосувати до масових неінфекційних захворювань (отруєнь), адже контагіозність (заразність, тобто коли інфікована людина сама стає джерелом інфекції) є властивістю саме інфекційних хвороб.

Звернення до положень спеціального галузевого законодавства (законів України «Про систему громадського здоров'я», «Про захист населення від інфекційних хвороб», наказів МОЗ України «Про затвердження Порядку проведення епідеміологічного обстеження (розслідування) епідемій та спалахів інфекційних хвороб» (2021), «Про затвердження критеріїв, за якими визначаються випадки інфекційних та паразитарних захворювань, які підлягають реєстрації» (2015) тощо) дозволяє стверджувати, що поширення інфекційної або масової неінфекційної хвороби позначається такими дефініціями, як «спалахи» й «епідемії».

Спалах інфекційної хвороби Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» визначає як декілька захворювань на інфекційну хворобу, пов'язаних між собою спільним джерелом¹ та (або) фактором передачі інфекції², а Закон України «Про систему громадського здоров'я» – як один або декілька випадків таких захворювань. На практиці під спалахом інфекційної хвороби розуміють принаймні декілька випадків захворювання на неї. Так, у щорічному звіті МОЗ України про стан здоров'я населення повідомляється, що у 2022 році в Україні

¹ Джерело інфекції – людина або тварина, заражені збудниками інфекційної хвороби.

² Фактори передачі інфекції – забруднені збудниками інфекційних хвороб об'єкти середовища життєдіяльності людини (повітря, ґрунт, вода, харчові продукти, продовольча сировина, кров та інші біологічні препарати, медичні інструменти, предмети побуту тощо), а також заражені збудниками інфекційних хвороб живі організми, за участю яких відбувається перенесення збудників інфекційних хвороб від джерела інфекції до інших осіб.

було зареєстровано 63 спалахи інфекційних хвороб, внаслідок яких постраждало 556 осіб. Водночас до цієї статистики не включено зафіксовані «поодинокі випадки» захворювань на такі особливо небезпечні інфекційні хвороби, як бруцельоз (1), кліщовий вірусний енцефаліт (1), геморагічна гарячка з нирковим синдромом (1), сказ (2), туляремія (2) тощо [1, с. 16–19].

Епідемію визначено Законом України «Про систему громадського здоров'я» як виникнення на певній території за певний проміжок часу випадків інфекційної або неінфекційної хвороби, специфічної поведінки, пов'язаної зі здоров'ям, або інших подій, пов'язаних із здоров'ям, які перевищують середні багаторічні показники або достовірно перевищують нормальне очікування за відомими або невідомими раніше критеріями та впливають або мають тенденцію до одночасного впливу на непропорційно велику кількість людей у межах населення території. Кількість випадків, що свідчать про наявність епідемії, залежить від збудника, чисельності та типу населення, яке зазнало впливу, попереднього досвіду чи відсутності контакту з хворобою, часу та місця виникнення. Наприклад, епідемію грипу фіксують, коли показники захворюваності на грип і ГРВІ перевищують епідемічний поріг середнього рівня інтенсивності [17]. Зокрема, цього року цей поріг становить 649,71 на 100 000 (в той час, як фактичний показник захворюваності на ГРВІ, включно із COVID-19, станом на 16.02.2025 становить 573,6 на 100 000 населення) [18].

Визначаючи термін «масові неінфекційні хвороби» як отруєння та інші ураження, зумовлені впливом біологічних, фізичних, хімічних чи соціальних чинників середовища життєдіяльності, означений Закон взагалі не вказує конкретну кількість випадків таких захворювань для визнання останніх масовими. У цьому контексті певним орієнтиром, на нашу думку, можуть бути Класифікаційні ознаки надзвичайних ситуацій (2018), де в розділі II «Надзвичайні ситуації природного характеру» пунктами 27–37 визначені порогові значення (кількість потерпілих осіб) щодо отруєнь і захворювань на небезпечні та особливо небезпечні інфекційні хвороби [19].

Зважаючи на викладене, пропонуємо під *поширенням епідемічних або інших інфекційних хвороб, а також масових неінфекційних захворювань (отруєнь)* як об'єктивною ознакою складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 325 КК України, розуміти випадки захворювань на відповідну хворобу, кількість яких відповідає встановленим пороговим значенням та має тенденцію до збільшення, обумовлену видом інфекції, особливостями її осередку, джерела та факторів передачі.

За таких умов для складу досліджуваного злочину, попри відсутність прямої вказівки в диспозиції цієї кримінально-правової норми, характерною об'єктивною ознакою є потерпілі – особи, яких було інфіковано (поставлено в небезпеку інфікування) збудником хвороби внаслідок порушення санітарних правил і норм.

У цьому контексті зазначимо, що кримінальна відповідальність за зараження двох і більше осіб інфекційною хворобою передбачена, крім того, ч. 3 ст. 130

«Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби», ч. 2 ст. 131 «Неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби» та ч. 2 ст. 133 «Зараження венеричною хворобою» КК України. Своєю чергою кримінально-правова заборона дій, спрямованих на масове отруєння, поширення епідемій та епізоотій, встановлена в ст. 113 «Диверсія» КК України.

За таких умов потребує з'ясування питання формалізації та конкретизації хвороб, за поширення яких встановлено відповідальність у ст. 325 КК України. Відразу зазначимо, що чинне законодавство України не містить переліків ані «епідемічних хвороб», ані «масових неінфекційних захворювань». Натомість існує Перелік особливо небезпечних та небезпечних інфекційних хвороб (2024) [20], який розроблено МОЗ України на виконання приписів ст. 18 Закону України «Про систему громадського здоров'я». До списку таких хвороб увійшли 39 особливо небезпечних (карантинних (чума, холера, жовта гарячка) та інших: СНІД, носійство ВІЛ-інфекції, туберкульоз, сибірка, сказ тощо) та 31 небезпечна інфекційна хвороба (сальмонельози, гострі кишкові інфекції, харчові токсикоінфекції встановленої та невстановленої етіології, кір, краснуха, вірусні гепатити, сифіліс, гонорея, лямбліоз, аскаридоз тощо).

Водночас в інтересах епідеміологічного нагляду, зокрема з метою попередження поширення інфекційних хвороб, відповідно до ст. 35 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» МОЗ України затверджено Перелік інфекційних хвороб, що підлягають реєстрації (2020), до якого включено а) хвороби, що мають міжнародне значення та вимагають негайного реагування, б) інфекції, що можуть викликати значний рівень захворюваності/смертності, в) інфекції та/або стани, щодо ідентифікації яких відсутні ефективні методи епідеміологічного нагляду та контролю [21]. Цей перелік відповідає Міжнародній статистичній класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я Десятого перегляду (МКХ-10) і здебільшого дублює інфекційні хвороби, передбачені попереднім переліком, однак містить і такі, що до останнього не увійшли: наприклад, гранулоцитарний анаплазмоз людини, гемофільна та хантавірусна інфекції, хвороба Кройцфельда – Якоба тощо.

Також існує Перелік нозологічних форм інфекційних хвороб, що мають міжнародне значення (2011), який є додатком до Правил санітарної охорони території України, затверджених Кабінетом Міністрів відповідно до ст. 28 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» [22]. Попри схожість за назвою на першу групу інфекційних хвороб попереднього переліку, за змістом вони різняться. Зокрема, урядовий перелік не містить такі особливо небезпечні хвороби, як Ку-гарячка, вірусна хвороба Чикунгунья, хвороби, спричинені вірусом Зіка, грип А (H1N1) та А (H5N1), утім включає 5 нозологічних форм (гарячка Ласса, хвороби, спричинені вірусами Марбург і Ебола, геморагічні гарячки Мачупо і Хунін), які не увійшли до попереднього.

Порівняний аналіз чинних переліків інфекційних хвороб свідчить, що всі вони відрізняються за формою та змістом. Водночас Перелік (2024), попри невідповідність МКХ-10, є найбільш повним та класифікованим за ступенем небезпечності для людини, тож при кваліфікації відповідних протиправних посягань за ст. 325 КК України слід, на нашу думку, керуватися передусім цим нормативним актом. Хоча вважаємо допустимим посилення і на інші згадані переліки, якщо небезпечну хворобу, що протиправно поширюється, Переліком (2024) не передбачено. За таких умов доцільно звернути увагу на той факт, що у ст. 325 КК України встановлено кримінальну відповідальність за поширення (загрозу поширення) не будь-якої інфекційної хвороби, а лише такої, яка є небезпечною або особливо небезпечною для людини, що визначено відповідною правовою нормою.

У цьому контексті зазначимо, що з огляду на відсутність у вітчизняному законодавстві у сфері охорони здоров'я тлумачення термінів «невеличкова інфекційна хвороба» і «венерична хвороба», використаних законодавцем у диспозиціях норм, передбачених статтями 130, 131, 133 КК України, правозастосувач при кваліфікації відповідних протиправних посягань також вимушений звертатися до згаданих переліків інфекційних хвороб [23, с. 106–107].

Окрім того, значна частина інфекційних хвороб людини має тваринне походження, тобто є зоонозами (антропозоонозами). Так, Перелік хвороб тварин, що підлягають повідомленню (2022), затверджений Міністерством аграрної політики та продовольства України [24], містить такі хвороби, як бруцельоз, енцефаломієліт (венесуельський, східний і західний), віспа, Ку-лихоманка, лептоспіроз, лихоманки долини Ріфт, Західного Нілу, лістеріоз, пастерельоз, сап, сибірка, сказ, туберкульоз, туляремія, ящур, які водночас визначені Переліком МОЗ України (2024) як особливо небезпечні інфекційні хвороби людини. Тобто порушення ветеринарно-санітарних правил (ст. 251 КК України) може спричинити не тільки епізоотію, але й поширення таких зоонозів серед населення, аж до епідемії.

Іншим проблемним моментом досліджуваного складу кримінального правопорушення є наявність в ч. 1 ст. 325 КК України такої об'єктивної ознаки, як *створення загрози* поширення епідемічних або інших інфекційних хвороб, а також масових неінфекційних захворювань (отруєнь) у вигляді завідомої можливості спричинення поширення зазначених захворювань. В. І. Борисов і Д. П. Євтеєва зазначають, що у правозастосувача мають виникнути труднощі при відмежуванні порушень адміністративно-правового характеру, передбачених ст. 44–3 КУпАП, від кримінальних правопорушень, що пов'язані зі створенням загрози спричинення шкоди, зазначеної в ч. 1 ст. 325 КК України [7, с. 82]. А. А. Вознюк і С. С. Чернявський вважають, що такий наслідок «фактично розмиває межі між відповідним злочином і адміністративним правопорушенням, адже більшість порушень правил щодо карантину людей (ст. 44–3 КУпАП) потенційно може сприяти поширенню вірусних інфекцій» [8, с. 12].

Слід зауважити, що диспозиція вказаної адміністративно-правової норми не передбачає будь-яких наслідків порушення суб'єктом санітарно-гігієнічних

та санітарно-протиепідемічних правил і норм. Тож основною розмежувальною ознакою тут є не абстрактна (потенційна), а реальна можливість поширення інфекційних хвороб, а також масових неінфекційних захворювань (отруєнь), тобто створена суб'єктом правопорушення реальна біологічна загроза. У попередній публікації автор детально зупинився на характеристичні критеріїв визначення такої небезпеки реальною [25, с. 250–253], тому не повторюватимемо їх у цій роботі.

Так, відверто помилковим виглядає рішення Червонозаводського районного суду м. Харкова щодо визнання винним директора суб'єкта господарської діяльності, який всупереч вимог постанов Кабінету Міністрів України «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» та «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2», розуміючи, що його дії можуть призвести до розповсюдження цієї гострої респіраторної хвороби, 19.07.2020 в період з 23:00 до 07:00 організував роботу персоналу ресторану, «що супроводжувалось обслуговуванням із надання послуг громадського харчування, чим порушив вимоги вищевказаних нормативно-правових актів» [26]. Адже з матеріалів цієї справи очевидно, що йдеться лише про порушення карантинних обмежень, а жодних фактів, які би свідчили про реальність біологічної загрози, судом не встановлено.

Зазначимо також, що створення біологічної небезпеки є також одним із альтернативних наслідків складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 326 КК України (порушення правил поведження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами). Інакше кажучи, за вказаними ознаками ці делікти створення біологічної небезпеки є суміжними й потребують розмежування.

Характеризуючи суб'єктивну сторону порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням, науковці єдині в думці, що таке діяння може бути вчинено як умисно, так і через необережність. Однак щодо психічного ставлення суб'єкта до наслідків такого порушення позиції вчених різняться. Одні вважають, що в даному випадку можлива тільки необережність [27, с. 425; 28, с. 38], інші переконані, що ставлення до загрози поширення інфекційних хвороб чи масових отруєнь можливе у виді непрямого умислу [5, с. 190; 29, с. 633], а окремі взагалі стверджують про наявність прямого або непрямого умислу до наслідку у вигляді загрози поширення таких захворювань [30, с. 1011].

Зазначимо, що висновки науковців про умисну форму вини в складі створення біологічної небезпеки, передбаченому ч. 1 ст. 325 КК України, ґрунтуються на терміні «завідомо», застосованому в диспозиції досліджуваної кримінально-правової норми. Так, Г. М. Анісімов зазначає, що про вчинення кримінального правопорушення лише з умисною формою вини свідчить указівка в диспозиції

на завідомість дій. Термін «завідомо» є «способом вказівки в тексті закону на те, що суб'єкту при вчиненні діяння було заздалегідь відомо про наявність тих чи інших обставин, що мають істотне значення для кваліфікації кримінального правопорушення, що він достовірно знав про ці обставини» [31, с. 205]. В. О. Навроцький за результатами аналізу використання поняття завідомості в статтях Особливої частини КК України також дійшов висновку, що завідомість є неодмінним атрибутом будь-якого умисного злочину. «Вчинення посягання за наявності завідомості означає, що особа точно, достовірно, без сумнівів знає про фактичні обставини, які стосуються або усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваного діяння, або ж передбачення суспільно небезпечних наслідків, які настануть внаслідок посягання, твердо переконана у відповідних обставинах» [32, с. 373]. Тобто в нашому випадку особа, свідомо порушуючи санітарні правила й норми, не має сумнівів у тому, що її дії створюють цілком реальну загрозу поширення інфекційної хвороби або масового отруєння. Вважаємо, що саме з таких міркувань виходив законодавець, коли криміналізував порушення встановлених правил дотримання біологічної безпеки у відповідній сфері.

Водночас, якщо звернути увагу на зміст вольового моменту умислу, то з впевненістю можемо зробити висновок, що суб'єкт не ставить до можливості поширення інфекційної хвороби або масового отруєння як до потрібної йому події, не прагне створення такої біозагрози, однак внутрішньо з цим погоджується. Таке вольове ставлення особи до факту створення її діянням ситуації біологічної небезпеки характерно для непрямого умислу.

Зважаючи на викладене, вважаємо, що використаний законодавцем термін «завідомо» в диспозиції кримінально-правової норми, передбаченої ч. 1 ст. 325 КК України, свідчить про те, що із суб'єктивної сторони це кримінальне правопорушення (делікт створення біологічної небезпеки) характеризується умисною формою вини, зокрема у виді непрямого умислу. Що ж стосується матеріальних складів (простого й кваліфікованого) досліджуваного злочину, які передбачають суспільно небезпечні наслідки у вигляді поширення інфекційних хвороб чи масових отруєнь (ч. 1 ст. 325), загибелі людей або настання інших тяжких наслідків (ч. 2 ст. 325), то суб'єктивна сторона тут характеризується складною формою вини (умисним порушенням санітарних правил і норм та кримінальною протиправною самовпевненістю до суспільно небезпечних наслідків) або необережністю у виді кримінальної протиправної недбалості (як до порушення правил, так і до наслідків таких діянь).

Кримінально-правовою доктриною не вироблено також єдиної позиції щодо суб'єкта досліджуваного злочину. Одні науковці (В. І. Борисов, Ю. О. Данілевська, О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, Н. Є. Маковецька, Є. В. Фесенко, М. І. Хавронюк, Г. В. Чеботарьова, Г. З. Яремко та ін.) стверджують, що суб'єкт порушення санітарних правил і норм є спеціальним, інші (М. О. Акімов, Ю. В. Баулін, А. О. Байда, І. А. Вартилицька, А. А. Вознюк, В. О. Гацелюк, С. О. Мазепа, І. О. Харь, С. С. Чернявський та ін.) аргументують, що в ст. 325 КК України йдеться про загального суб'єкта кримінального правопорушення.

Зокрема, прибічники першої позиції вважають, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 325 КК України, є лише особи, до службових, професійних та іншого роду обов'язків яких входить дотримання правил і норм, установлених із метою запобігання епідемічним та іншим інфекційним хворобам та масовим отруєнням і боротьби з ними. Це можуть бути працівники органів санітарно-епідемічного нагляду, інших органів державної влади, місцевого самоврядування, службові особи підприємств, установ і організацій, громадяни-підприємці тощо [30, с. 1011]. Наприклад, Є. В. Фесенко, аргументуючи такі висновки, зазначає, що відповідальними за порушення правил, які встановлюються і функціонують у сфері охорони здоров'я, можуть бути не будь-які особи, а лише ті, на яких покладено обов'язок дотримуватися цих правил [5, с. 203].

Не погоджуючись з такою позицією, А. А. Вознюк і С. С. Чернявський вважають, що окремі санітарні правила й норми щодо запобігання інфекційним хворобам і масовим отруєнням стосуються загальних суб'єктів, зокрема диспозиція ст. 325 КК України не містить жодних указівок на спеціального суб'єкта, а санкція не передбачає покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю [8, с. 13].

Ю. Ю. Забуга і Т. О. Михайліченко здійснили аналіз 25 обвинувальних вироків, ухвалених упродовж 2010–2023 років за ст. 325 КК України, та зробили висновок, що судова практика визнає суб'єктом злочину, передбаченого ст. 325 КК України, виключно спеціального суб'єкта, яким є особа, зобов'язана дотримуватися вимог санітарного законодавства, враховуючи зміст її службових, професійних або інших обов'язків. Однак дослідниці такий підхід суддів вважають помилковим [4, с. 139]. Свою точку зору вони аргументують положеннями Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб», якими на осіб, що хворіють на інфекційні хвороби чи є бактеріоносіями, покладено обов'язки вживати рекомендованих медичними працівниками заходів для запобігання поширенню інфекційних хвороб, виконувати вимоги та рекомендації медичних працівників щодо порядку та умов лікування тощо (ст. 20), а особи, які підпадають під критерії, визначені в рішенні про встановлення карантину, підлягають обсервації та самоізоляції (ст. 31). Водночас більш ніж очевидним є той факт, що в зазначених положеннях Закону йдеться не про будь-яких фізичних осіб, а виключно про певні їх категорії: хворих, носіїв збудників хвороб, контактних та інших осіб, стосовно яких існує обґрунтований ризик інфікування або поширення ними хвороби.

Оскільки коло суб'єктів цього кримінального правопорушення є обмеженим, то відповідно до ч. 2 ст. 18 КК України такі суб'єкти є спеціальними. Тому автор підтримує висновки першої групи вчених, зокрема які вважають, що суб'єктом порушення санітарних правил та норм може бути лише особа, яка зобов'язана їх дотримувати.

3.2 Відмежування складу порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням від складів кримінальних правопорушень, які мають із ним спільні ознаки

У ході визначення змісту конструктивних об'єктивних і суб'єктивних ознак складу порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням (ч. 1 ст. 325 КК), нами встановлено, що досліджуваний склад злочину потребує відмежування від складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 113, ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 131, ч. 2 ст. 133, ст. 251, ч. 1 ст. 326 КК України, які мають із ним спільні об'єктивні ознаки. Зауважимо, що попри розміщення відповідних норм у різних розділах Особливої частини КК, їх об'єднує характер суспільної небезпечності, який, як відомо, визначається цінністю об'єкта кримінально-правової охорони, на заподіяння шкоди якому спрямоване посягання. Таким об'єктом автор вбачає суспільні відносини у сфері забезпечення біологічної безпеки. У даному випадку йдеться про одну зі складових цього феномену – захищеність організмів *людей* від загроз біологічного походження.

Не можна не погодитися з Л. П. Брич, що «виявлення відмінності між складами злочинів зі спільними ознаками, в чому полягає один із аспектів розмежування складів злочинів, є умовою правильного вибору норми, яка передбачає склад злочину, що міститься у вчиненому діянні, що є однією зі складових процесу кримінально-правової кваліфікації» [33, с. 53].

Дії, що полягають у порушенні санітарних правил і норм, яке завідомо може спричинити поширення інфекційних хвороб та масових отруєнь (ч. 1 ст. 325 КК), за зовнішніми ознаками подібні до дій, спрямованих на масове отруєння, поширення епідемій чи епізоотій (ч. 1 ст. 113 КК). Зазначимо, що диспозиція кримінально-правової норми про відповідальність за диверсію не передбачає способів учинення таких біонебезпечних дій, тож вони можуть бути будь-якими, наприклад, забруднення інфекційним матеріалом об'єктів водопостачання; зараження збудниками інфекційних хвороб тварин і комах; поширення патогенних агентів у громадських місцях; отруєння токсинами чи іншими отрутами харчових продуктів і продовольчої сировини тощо. Інакше кажучи, такі диверсійні дії фактично можуть становити порушення санітарних правил і норм і завідомо можуть спричинити поширення небезпечних захворювань. Водночас для складу диверсії такі об'єктивні ознаки, як порушення спеціальних правил та створення небезпеки поширення хвороб не є конститутивними. Ба більше, диверсія – це злочин із формальним складом (деякі науковці вказують навіть на усічений склад диверсії [27, с. 33; 34, с. 268]), тож не вимагає настання будь-яких суспільно небезпечних наслідків. Відмежування диверсії в зазначених формах від досліджуваного складу злочину слід також проводити за суб'єктивними ознаками. Зокрема, для диверсії, на відміну від порушення санітарних правил і норм, характерним є загальний суб'єкт (зі зниженим віком настання кримінальної відповідальності), а суб'єктивна сторона цього злочину проти основ національної безпеки характеризується виною

виключно у формі прямого умислу й спеціальною метою – ослаблення держави. Санітарні правила і норми винна особа при вчиненні злочину, передбаченого ст. 325 КК України, також може порушувати з прямим умислом, однак у цьому випадку вона не бажає настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді поширення захворювань і тим більше не ставить собі за мету зашкодити державі, зокрема знизити її потенціал у відповідній сфері. Отже, ці злочини відрізняються за змістом і спрямованістю умислу, і це, як видається, є їх головною розмежувальною ознакою.

Як ми зазначали вище, об'єктивні ознаки кваліфікованих складів зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 131 КК), а також зараження венеричною хворобою (ч. 2 ст. 133 КК) є схожими із зовнішньою стороною складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 325 КК України. Зокрема, подібним є наслідок відповідних суспільно небезпечних діянь: зараження, себто інфікування кількох осіб збудником інфекційної хвороби, що за змістом фактично становить поширення такої хвороби.

Частина 1 ст. 131 КК містить описання суспільно небезпечного діяння (неналежне виконання своїх професійних обов'язків), а також суб'єкта цього кримінального правопорушення (медичний, фармацевтичний або інший працівник). Неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження інших осіб, може вчинятись як шляхом дії, так і бездіяльності, та полягає в неякісному виконанні протиепідемічних заходів, метою проведення яких є запобігання поширенню інфекційних хвороб, локалізація та ліквідація їх осередків, спалахів та епідемій [35, с. 109]. Суб'єкт цього злочину спеціальний, зокрема медичний, фармацевтичний або інший працівник, в обов'язки якого входить недопущення розповсюдження хвороб. До категорії «інший працівник» відносять осіб, які у зв'язку з виконанням своїх професійних обов'язків наділені відповідними знаннями про заходи недопущення інфікування інших осіб (державні ветеринарні інспектори, працівники, які надають косметичні послуги, перукарі та ін.) [36, с. 68]. Суб'єктивна сторона цього злочину характеризується як необережною формою вини у виді кримінальної протиправної недбалості до діяння та наслідків, так і складною – умисним вчиненням діяння та необережним (самовпевненим) ставленням до наслідків [37, с. 246]. Тобто спільними для цього та досліджуваного складів кримінальних правопорушень є всі об'єктивні та суб'єктивні ознаки. За таких умов фактично йдеться про конкуренцію загальної й спеціальної норм, де загальною виступає порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням (ч. 1 ст. 325 КК), а спеціальною – неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження вірусом невиліковної інфекційної хвороби двох чи більше осіб (ч. 2 ст. 131 КК). За правилами кваліфікації при конкуренції загальної й спеціальної норм застосуванню підлягає спеціальна норма і додаткової кваліфікації за загальною нормою не потребує [31, с. 425].

Указана спеціальна норма конкретизує як ознаки спеціального суб'єкта, так і знаряддя вчинення кримінального правопорушення – вірус імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби. У цьому контексті зазначимо, що використаний законодавцем термін «невиліковна інфекційна хвороба, що є небезпечною для життя людини» не зустрічається в спеціальному галузевому законодавстві у сфері охорони здоров'я, тому кримінально-правова доктрина пропонує під згаданою хворобою розуміти таку, щодо якої в медичній науці та практиці відсутні належним чином апробовані й дозволені до застосування методи й засоби лікування, і яка при закономірному її розвитку через більш чи менш тривалий проміжок часу після інфікування призводить до смерті в більшості випадків [38, с. 34; 39, с. 84], а також, яка може викликати у хворого *інкурабельність* – стан, за якого загальні або місцеві зміни, що спостерігаються при патологічному процесі, виключають можливість врятувати життя людини чи повністю відновити здоров'я та працездатність (довічно зберігається можливість загострення захворювання, адже потерпілий залишається носієм інфекції). До такої категорії хвороб учені відносять, наприклад, гепатит С і туберкульоз [40, с. 64].

Диспозиції кримінально-правових норм, передбачених частинами 2, 3 ст. 130 і ст. 133 КК України, також указують на суб'єктів цих кримінальних правопорушень, якими є особи, що хворіють на відповідні інфекційні хвороби (є носіями збудників цих хвороб). Водночас такі норми не містять будь-яких указівок щодо характеру вчинюваних діянь. Ураховуючи бланкетність цих норм, звернення до положень законів України «Про захист населення від інфекційних хвороб», «Про протидію захворюванню на туберкульоз», «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» дозволяє стверджувати, що з об'єктивної сторони діяння, передбачені ч. 3 ст. 130 і ч. 2 ст. 133 КК становлять порушення визначених правил профілактики зараження ВІЛ, туберкульозом, венеричними та деякими іншими інфекційними хворобами.

Із суб'єктивної сторони заподіяння суспільно небезпечних наслідків, передбачених ч. 3 ст. 130 КК, тобто зараження інших осіб вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби можливе лише внаслідок кримінальної протиправної самовпевненості, оскільки при умисному зараженні відповідальність настає за ч. 4 ст. 130 КК, а вказівка в диспозиції на знання про носійство вірусу виключає можливість зараження за протиправної недбалості [41, с. 221]. Тож і в цьому випадку кваліфікацію відповідних протиправних посягань необхідно здійснювати, виходячи із правила конкуренції загальної та спеціальної норм – *lex specialis derogate legi generali*. Якщо ж у вчиненому діянні відсутня хоча б одна ознака спеціальної норми, кваліфікація здійснюється за загальною нормою. Наприклад, якщо небезпечна інфекційна хвороба, вірусоносієм якої є суб'єкт злочину та якою він заражає інших осіб, не відповідає ознакам «невиліковної», такі протиправні діяння слід кваліфікувати за загальною нормою, тобто за ч. 1 ст. 325 КК України.

Інший стан справ із суб'єктивною стороною зараження венеричною хворобою двох чи більше осіб (ч. 2 ст. 133 КК), зокрема виною, яка характеризується як прямим, так і непрямим умислом або ж кримінальною протиправною самовпевненістю [42, с. 319]. Зважаючи, що за цією суб'єктивною ознакою склад зараження венеричною хворобою відрізняється від досліджуваного складу злочину (зокрема, можливим бажанням інфікувати інших осіб інфекційною хворобою, що передається переважно статевим шляхом), тут маємо справу не з конкуренцією норм, а з розмежуванням суміжних складів кримінальних правопорушень. Окрім того, більшість венеричних хвороб, за виключенням сифілісу й гонореї, не увійшли до Переліку особливо небезпечних та небезпечних інфекційних хвороб (2024), на який спирається правозастосувач при кваліфікації порушення санітарних правил і норм (ст. 325 КК), тож розмежування із досліджуваним складом злочину потрібно здійснювати і за знаряддям вчинення кримінального правопорушення – конкретним збудником інфекційної хвороби.

Із складом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 325 КК України, суміжним є і склад порушення ветеринарних правил (ст. 251 КК України). Вони співпадають за суб'єктивними ознаками, зокрема психічне ставлення винної особи до протиправного посягання та його наслідків є тотожним, а ознаки суб'єкта порушення ветеринарних правил повністю охоплюються ознаками суб'єкта порушення санітарних правил і норм. Розмежувальними ознаками між ними є зміст суспільно небезпечного діяння, тобто порушення яких саме правил мало місце, а також вид наслідків.

Ветеринарні правила можна визначити як установлені законодавством заходи, процедури та вимоги (включно із ветеринарно-санітарними нормативами безпеки), невиконання яких створює загрозу виникнення та поширення хвороб тварин, хвороб, спільних для тварин і людей, та харчових отруєнь.

Перелік нормативних актів, які містять відповідні вимоги та обов'язкові для виконання заходи, досить великий. Водночас ветеринарні правила, які встановлені з метою запобігти поширенню як епізоотії, так і епідемії, якщо не охоплюються санітарними правилами і нормами, то якнайменше значною мірою співпадають. Тож основну, на нашу думку, увагу при розмежуванні слід зосередити на суспільно небезпечних наслідках: спричиненні інфікування тварин або тварин і людей. Термін «інші тяжкі наслідки», використаний у диспозиції кримінально-правової норми, передбаченої ст. 251 КК, не можна трактувати як зараження чи отруєння людей, адже з огляду на визначений законодавцем об'єкт кримінально-правової охорони такі суспільно небезпечні наслідки включають лише шкоду для довкілля, яка стосується тваринного світу [33, с. 468]. Тому в разі, якщо порушення правил, спрямованих на недопущення поширення зоонозів (антропозоонозів), призвело до поширення такої хвороби і на тварин, і на людей, такий злочин слід кваліфікувати як ідеальну сукупність кримінальних правопорушень, передбачених ст. 251 і ч. 1 ст. 325 КК України, адже у випадку ідеальної сукупності однією дією (бездіяльністю) вчиняються два або більше різнорідних кримі-

нальних проступків чи злочинів, передбачених різними статтями (частинами статті) КК [31, с. 398].

Склад порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням має також спільні об'єктивні та суб'єктивні ознаки зі складом порушення правил поведінки з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами (ст. 326 КК). Зокрема, ознаки суб'єкта цих кримінальних правопорушень співпадають (як ціле – ст. 325 і частка – ст. 326). Діяння, яке за формою є порушенням відповідних правил (також фактично охоплюються санітарними правилами і нормами), за змістом становить конкретні маніпуляції (зберігання, використання, облік, перевезення та інші форми поведінки) з біологічними агентами, під якими розуміють природні або генетично модифіковані збудники захворювань людей, тварин, рослин [43, с. 21]. Тобто для складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 326 КК України, конструктивною ознакою є предмет (біологічні агенти чи токсини), який не характерний для досліджуваного складу злочину. Отже, при кваліфікації таких суспільно небезпечних проявів правозастосував має звертатися не до зазначених вище переліків інфекційних хвороб, а до списків *біологічних патогенних агентів*. Зокрема, йдеться про Єдиний перелік біологічних агентів, які становлять або можуть становити небезпеку для здоров'я людини (2023), розроблений МОЗ України [44], Перелік пріоритетних біологічних патогенних агентів, що спричиняють небезпечні захворювання (2023), затверджений Кабінетом Міністрів України [45] тощо.

Для простого складу порушення правил поведінки з біологічними агентами (ч. 1 ст. 326 КК України) характерними є три види альтернативних суспільно небезпечних наслідків: 1) створення загрози загибелі людей, 2) створення загрози настання інших тяжких наслідків або 3) заподіяння шкоди здоров'ю потерпілого. Очевидно, що перший і третій види наслідків є розмежувальними ознаками цього та досліджуваного складів кримінальних правопорушень. Визначаючи, своєю чергою, зміст такого виду, як «створення загрози настання інших тяжких наслідків», слід урахувувати висновки В. О. Навроцького, який за результатами дослідження наскрізних кримінально-правових понять під іншими тяжкими наслідками в цьому випадку розуміє шкоду, яка є однопорядковою із загибеллю людей (фізичною шкодою), зокрема «заподіяння смерті одній особі, а також тяжке тілесне ушкодження одній чи кільком особам» [32, с. 296]. До тяжких тілесних ушкоджень дослідники прирівнюють захворювання внаслідок інфікування особливо небезпечним біологічним патогенним агентом, які в клінічному перебігу спричиняють загрозливі для життя явища: шок тяжкого ступеня, масивну крововтрату, гостру ниркову, печінкову недостатність, гостру недостатність дихання тощо [46, с. 42]. Отже, об'єктивну ознаку у вигляді створення загрози настання інших тяжких наслідків (ч. 1 ст. 326 КК) за певних умов можна розцінювати як спільну з такою ознакою, як можливе спричинення поширення інфекційних хвороб та масових отруєнь (ч. 1 ст. 325 КК). У такому разі розмежування цих складів слід проводити за суб'єктивною стороною відповідних деліктів біологічної небезпеки:

для досліджуваного складу характерною є вина лише у формі непрямого умислу, для складу порушення правил поведження з патогенами (ч. 1 ст. 326 КК) – складна форма вини або необережність.

Водночас ключовою розмежувальною ознакою все ж таки, на нашу думку, є предмет кримінального правопорушення, передбаченого ст. 326 КК України – біологічні агенти у формі «ізольованих живих культур» або токсини у формі «ізольованих препаратів», вивільнення яких загрожує спричиненням жертв серед людей чи тварин, нанесенням шкоди сільськогосподарським культурам або довіллю. Саме у такій формі біологічні агенти і токсини можуть використовуватися як знаряддя вчинення злочинів, передбачених ст. 113 (диверсія) і ст. 439 (застосування зброї масового знищення).

ВИСНОВКИ

Кримінально-правова норма, передбачена ст. 325 КК України, не містить обмежень допустимого рівня бланкетності, що уможлиблює звернення у ході кримінально-правової кваліфікації до будь-яких іншогогалузевих джерел права, які містять правила і норми щодо запобігання інфекційним хворобам, масовим отруєнням та боротьби з ними. Проте рішення місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, які встановлюють відповідні правила й норми, не можуть бути віднесені до джерел кримінального права.

Суспільно небезпечне діяння як конструктивна ознака досліджуваного злочину за формою становить невиконання або неналежне виконання санітарних правил і норм, а за змістом – такі дії чи бездіяльність, що створюють умови для потрапляння збудників хвороб до організму інших осіб. Обов'язковою об'єктивною ознакою складу (ч. 1 ст. 325 КК) є наслідок, який в диспозиції представлений альтернативно: як поширення хвороб, так і завідома можливість такого поширення. Визначення змісту оціночного поняття «поширення хвороби» засвідчило, з одного боку, наявність у цьому складі злочину потерпілих як обов'язкової ознаки, а з другого, – подібність досліджуваного складу злочину за характером суспільної небезпечності до складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 113, ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 131, ч. 2 ст. 133, ст. 251, ч. 1 ст. 326 КК України. Передбачена ч. 1 ст. 325 КК України норма криміналізує поширення (загрозу поширення) не будь-якої інфекційної хвороби, а лише такої, яка є небезпечною або особливо небезпечною для людини й формалізована у відповідному нормативному акті.

Суб'єктивна сторона матеріального складу порушення санітарних правил і норм характеризується складною формою вини (умисним порушенням відповідних правил та кримінальною протиправною самовпевненістю до спричинення поширення інфекційної хвороби або масового отруєння) або необережністю у виді кримінальної протиправної недбалості (як до порушення правил, так і до наслідків таких діянь). Для делікту створення біологічної небезпеки характерним є непрямий умисел. Суб'єкт порушення правил і норм щодо запобігання інфекційним

хворобам, масовим отруєнням та боротьби з ними – спеціальний, зокрема фізична осудна особа, якій виповнилося 16 років і яка зобов’язана дотримуватися таких правил і норм.

Поряд із низкою спільних ознак зі складами посягань на захищеність організмів людей від біозагроз, склад злочину, передбачений ч. 1 ст. 325 КК України, слід відмежовувати від складів, передбачених ч. 1 ст. 113, ч. 2 ст. 133, ст. 251 і ч. 1 ст. 326 КК України, за правилами розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень. Водночас досліджуваний склад злочину знаходиться у конкуренції (як загальна норма відносно спеціальної) зі складами зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної хвороби двох чи більше осіб (ч. 3 ст. 130 КК) та неналежного виконання професійних обов’язків, що спричинило зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної хвороби двох чи більше осіб (ч. 2 ст. 131 КК).

Рівень бланкетності кримінально-правової норми, передбаченої ст. 325 КК України, невідповідність використаних в її диспозиції дефініцій спеціально-галузевому законодавству та формальна невизначеність конструктивних ознак складу досліджуваного злочину свідчить про необхідність удосконалення відповідних положень у подальшому законотворчому процесі.

Висловлюю глибоку вдячність вчителям – професорам М. І. Хавронюку і О. Ф. Бантишеву, які надихнули на проведення кримінально-правових розвідок, а також бійцям Сил оборони – живим і полеглим, завдяки яким проведення наразі наукових досліджень в Україні є взагалі можливим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Щорічний звіт про стан здоров’я населення України та епідемічну ситуацію за 2022 рік. Київ : МОЗ України, 2023. 39 с.
- [2] Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування // Офіс Генерального прокурора : сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovo-gorozsliduvannya-2>. (дата звернення: 21.02.2025).
- [3] Єдиний державний реєстр судових рішень // Судова влада України : сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 21.02.2025).
- [4] Правове забезпечення протидії біозагрозам в умовах протиепідемічних заходів як складова національної безпеки : монографія / Н. О. Гуторова, В. М. Пашков, А. О. Гаркуша, Т. О. Михайліченко, А. С. Сидоренко та ін. ; за заг. ред. Н. О. Гуторової; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2023. 270 с.
- [5] Фесенко Є. В. Злочини проти здоров’я населення та системи заходів з його охорони: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ : Академія адвокатури України, 2004. 426 с.
- [6] Яремко Г. З., Маковецька Н. Є. КК України vs COVID-19 (кваліфікація порушень населенням карантинних заходів). *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2020. № 39. С. 103–112. DOI: <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2020-39-103-112>
- [7] Борисов В. І., Євтеєва Д. П. До питання протидії поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) засобами адміністративного та кримінального права. *Вісник Асоці-*

- ації кримінального права України. 2021. № 1(15). С. 76–90. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2021.15.235702>.
- [8] Вознюк А. А., Чернявський С. С. Порушення правил і норм щодо запобігання COVID-19: актуальні проблеми кримінальної та адміністративної відповідальності. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1(19). С. 8–19. DOI: <https://doi.org/10.33270/04201901.8>.
- [9] Гацелюк В. О. Проблеми визначення змісту та обсягу криміналізації порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням в контексті теорії та практики протидії злочинності в Україні. *Право. UA*. 2020. № 1. С. 77–91. DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.2020.1.12>.
- [10] Ландіна А. В. Проблеми кримінально-правового забезпечення епідемічної безпеки в умовах пандемії. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3–4(75-76). С. 78–85. DOI: <https://doi.org/10.37491/UNZ.75-76.8>.
- [11] Шевчук Т. А., Грубнік А. В. До питання про доцільність посилення кримінальної відповідальності за порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням. *Вісник Кримінологічної асоціації України : зб. наук. праць*. 2020. № 2(23). С. 138–145.
- [12] Михайлов В. Є. Кримінальна відповідальність за зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної хвороби: соціальна обумовленість та склад злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. ун-т «Юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого», 2011. 25 с.
- [13] Про систему громадського здоров'я : Закон України від 06.09.2022 № 2573-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20> (дата звернення: 21.02.2025).
- [14] Яремко Г. З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України: монографія / за ред. В. О. Навроцького. Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2011. 424 с.
- [15] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, В. І. Осадчий, А. В. Савченко, В. І. Шакун та ін. ; за заг. ред. О. М. Джузі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
- [16] Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
- [17] Епідемія грипу в країні немає. Що треба знати про епідемічний поріг // МОЗ України : сайт. URL: <https://moz.gov.ua/uk/epidemii-gripu-v-kraini-nemaie-scho-treba-znati-pro-regevischennja-epidemichnogo-porogu> (дата звернення: 21.02.2025).
- [18] Захворюваність на грип та ГРВІ в Україні // Центр громадського здоров'я МОЗ України : сайт. URL: <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/inshi-infekciyni-zakhvoryuvannya/zakhvoryuvanist-na-grip-ta-grvi-v-ukraini> (дата звернення: 21.02.2025).
- [19] Про затвердження Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій : наказ МВС України від 06.08.2018 № 658. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0969-18> (дата звернення: 21.02.2025).
- [20] Про затвердження Переліку особливо небезпечних, небезпечних інфекційних хвороб : наказ МОЗ України від 09.10.2024 № 1724 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1724282-24> (дата звернення: 21.02.2025).
- [21] Про затвердження Порядку ведення обліку, звітності та епідеміологічного нагляду (спостереження) за інфекційними хворобами та Переліку інфекційних хвороб,

- що підлягають реєстрації : наказ МОЗ України від 30.07.2020 № 1726 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1333-20> (дата звернення: 21.02.2025).
- [22] Про затвердження Правил санітарної охорони території України : постанова Каб. Міністрів України від 22.08.2011 № 893 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/893-2011-%DO%BF> (дата звернення: 21.02.2025).
- [23] Шамсутдінов О. В. Зараження людини збудником інфекційної хвороби: аналіз конструктивних об'єктивних ознак складів кримінальних правопорушень. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 3(106). Ч. 1. С. 100–115. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.3.09>.
- [24] Про затвердження Переліку хвороб тварин, що підлягають повідомленню, порядків їх моніторингу, повідомлення про виявлення або підозру щодо наявності хвороб тварин, що підлягають повідомленню, та про випадки нетипової загибелі тварин : наказ М-ва аграрної політики та продовольства України від 18.07.2022 № 473 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z0984-22> (дата звернення: 21.02.2025).
- [25] Шамсутдінов О. В. Делікти створення біологічної небезпеки: від теоретичних засад до правозастосовних орієнтирів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. № 2. С. 234–260. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2024-31-2-234>.
- [26] Вирок Червонозаводського районного суду м. Харкова від 09.09.2020. Справа № 646/5136/20, провадження № 1-кп/646/826/2020 // Єдиний державний реєстр судових рішень : сайт. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91419670> (дата звернення: 21.02.2025).
- [27] Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін, С. Б. Гавриш, С. В. Гізімчук та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 680 с.
- [28] Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення: коментар до Розділу XIII Кримінального кодексу України / С. В. Албул, А. М. Бабенко, О. А. Гритенко, В. Я. Конопельський, І. М. Чекмарьова ; за заг. ред. І. П. Катеринчука. Одеса : ОДУВС, 2018. 110 с.
- [29] Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2-х ч. Особлива частина / П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О. Г. Атаманюк, О. Ф. Бантишев, О. О. Бахуринська та ін. ; під заг. ред. : М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. Київ : ФОРУМ, 2001. 942 с.
- [30] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / А. М. Бойко, Л. П. Брич, О. О. Дудоров, К. П. Задоя, М. І. Мельник та ін. ; за ред. : М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
- [31] Основи кваліфікації кримінальних правопорушень : навч. посіб. / М. І. Панов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна, Г. М. Анісімов, В. В. Гальцова та ін. ; за ред. : М. І. Панова, С. О. Харитонова. Київ : Норма права, 2023. 460 с.
- [32] Навроцький В. О. Наскрізнi кримінально-правові поняття : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 376 с.
- [33] Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 712 с.

- [34] Злочини проти основ національної безпеки України: кримінально-правова кваліфікація в умовах війни (науково-практичний коментар) / О. І. Букрєєв, Д. О. Олейніков, Є. О. Русінов, О. В. Червякова ; за заг. ред. С. А. Наумяка. Київ : Алерта, 2024. 378 с.
- [35] Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / А. С. Беніцький, В. П. Бодасвський, Г. Є. Болдарь, В. О. Гацелюк, М. К. Гнетнев та ін. ; за ред. : О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ : Елтон, 2012. 780 с.
- [36] Корнієнко Є. В. Особливості кримінальної відповідальності за зараження соціальними хворобами. *Наше право*. 2014. №9. С. 66–71.
- [37] Чеботарьова Г. В. Кримінально-правова охорона правопорядку у сфері медичної діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. 458 с.
- [38] Брич Л. П. Злочини проти здоров'я та проти безпеки життя і здоров'я за законодавством України. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 116 с.
- [39] Іванова Є. В. Проблемні питання встановлення змісту дефініції «невеликовна інфекційна хвороба, що є небезпечною для життя людини» (ст. 130 КК України). *Європейські перспективи*. 2011. №4. Ч. 3. С. 80–86.
- [40] Юрченко О. М., Бантишев О. Ф., Кузьмін С. А. Злочини проти життя та здоров'я особи. Науково-практичний коментар до Розділу II Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2013. 176 с.
- [41] Михайлов В. Суб'єктивна сторона зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невеликовної інфекційної хвороби (ст. 130 КК України). *Вісник Академії правових наук України*. 2010. №2 (61). С. 217–225.
- [42] Старко О. Л. Суб'єктивні ознаки зараження венеричною хворобою. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. №4. С. 317–320. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.57>.
- [43] Салагор І. М. Біологічні патогенні агенти як предмет злочину, передбаченого ст. 326 КК України. *Юридична Україна*. 2020. № 10. С. 18–27. DOI: [https://doi.org/10.37749/2308-9636-2020-10\(214\)-2](https://doi.org/10.37749/2308-9636-2020-10(214)-2).
- [44] Єдиний перелік біологічних агентів, які становлять або можуть становити небезпеку для здоров'я людини : затверджено наказом МОЗ України від 22.02.2023 № 365 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0653-23>. (дата звернення: 21.02.2025).
- [45] Про затвердження переліку пріоритетних біологічних патогенних агентів : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.09.2023 № 800-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2023-%D1%80>. (дата звернення: 21.02.2025).
- [46] Салагор І. М. Шкода здоров'ю потерпілого, заподіяна порушенням правил поводження з біологічними агентами (ст. 326 Кримінального кодексу України). *Правовий часопис Донбасу*. 2023. №4 (85). С. 40–46. DOI: <https://doi.org/10.32782/2523-4269-2023-85-40-46>.

REFERENCES

- [1] *Annual report on the state of health of the population of Ukraine and the epidemic situation for 2022*. (2023). Kyiv: Ministry of Health of Ukraine.
- [2] Office of the Prosecutor General (2025). *On registered criminal offenses and the results of their pre-trial investigation*. Retrieved from <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro>

- zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovo go-rozsliduvannya-2.
- [3] Judiciary of Ukraine (2025). *Unified State Register of Court Decisions*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua>.
- [4] Hutorova, N. O., Pashkov, V. M., Harkusha, A. O., & al. (2023). *Legal support for countering biodiversity in the context of anti-epidemic measures as a component of national security*. In Hutorova, N. O. (Ed.). Kharkiv: Pravo.
- [5] Fesenko, Ye.V. (2004). *Crimes against public health and the system of measures for its protection* (Doctoral dissertation, Academy of Advocacy of Ukraine).
- [6] Yaremko, G. Z., & Makovetska, N. Ye. (2020). Criminal Code of Ukraine vs COVID-19 (qualification of quarantine measures violations by citizens). *Legal Bulletin of the University «KROK»*, 39, 103–112. Retrieved from <https://doi.org/10.31732/2707-9155-2020-39-103-112>.
- [7] Borysov, V. I., & Yevtieieva, D. P. (2021). On the issue of countering the spread of coronavirus disease (COVID-19) by means of administrative and criminal law. *Bulletin of the Association of Criminal Law of Ukraine*, 1(15), 76–90. Retrieved from <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2021.15.235702>.
- [8] Vozniuk, A. A., & Cherniavskiy, S. S. (2020). Violation of COVID-19 prevention rules and regulations: current issues of criminal and administrative liability. *Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 1(19), 8–19. Retrieved from <https://doi.org/10.33270/04201901.8>.
- [9] Hatseliuk, V. O. (2020). Problems of determining the content and scope of criminalization of violation of sanitary rules and norms for the prevention of infectious diseases and mass poisoning in the context of the theory and practice of combating crime in Ukraine. *PRAVO. UA*, 1, 77–91. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/LAW.2020.1.12>.
- [10] Landina, A. V. (2020). Problems of criminal and legal ensuring of epidemic security in a pandemic. *University scientific notes*, 3–4(75-76), 78–85. Retrieved from <https://doi.org/10.37491/UNZ.75-76.8>.
- [11] Shevchuk, T. A., & Hrubnik, A. V. (2020). In regard to the issue of appropriateness of strengthening criminal liability for violations of sanitary rules and regulations related to the prevention of infectious diseases and mass poisonings. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, 2(23), 138–145.
- [12] Mykhailov, V. Ye. (2011). *Criminal liability for infection with the human immunodeficiency virus or other incurable infectious disease: social conditioning and composition of the crime* (Candidate thesis, Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine).
- [13] On the system of public health: Law of Ukraine (2022, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20>.
- [14] Yaremko, G. Z. (2011). *Blank dispositions in the articles of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine*. In Navrotskyi, V. O. (Ed.). Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.
- [15] Azarov, D. S., Hryshchuk, V. K., Osadchyi, V. I., & al. (2018). *Scientific and practical commentary of the Criminal Code of Ukraine*. In Dzhuzha, O. M., Savchenko, A. V., & Cherniei, V. V. (Eds.). Kyiv: Yurinkom Inter.
- [16] Busel, V. T. (2005). *A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language*. Kyiv; Irpin: VTF «Perun».
- [17] Ministry of Health of Ukraine (2025). *There is no flu epidemic in the country. What you need to know about the epidemic threshold*. Retrieved from <https://moz.gov.ua/uk/epidemii-gripu-v-kraini-nemae-scho-treba-znati-pro-perevischennja-epidemichnogo-porogu>.

- [18] Center for Public Health (2025). *Incidence of influenza and SARS in Ukraine*. Retrieved from <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/inshi-infekciyni-zakhvoryuvannya/zakhvoryuvanist-na-grip-ta-grvi-v-ukraini>.
- [19] On Approval of Classification Signs of Emergencies: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (2018, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0969-18>.
- [20] On Approval of the List of Especially Dangerous, Dangerous Infectious Diseases: Order of the Ministry of Health of Ukraine. (2024, October). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1724282-24>
- [21] On approval of the Procedure for keeping records, reporting and epidemiological surveillance (surveillance) of infectious diseases and the List of infectious diseases subject to registration: Order of the Ministry of Health of Ukraine. (2020, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1333-20>
- [22] On Approval of the Rules of Sanitary Protection of the Territory of Ukraine: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2011, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/893-2011-%DO%BF>.
- [23] Shamsutdinov, O. V. (2024). Human infection with an infectious disease agent: analysis of constructive objective features of criminal offences. *Bulletin of Kharkov National University of Internal Affairs*, 3(106), 100–115. Retrieved from <https://doi.org/10.32631/v.2024.3.09>.
- [24] On approval of the List of animal diseases subject to notification, procedures for their monitoring, notification of detection or suspicion of the presence of animal diseases subject to notification, and cases of atypical death of animals: Order of the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine. (2022, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z0984-22>.
- [25] Shamsutdinov, O. V. (2024). Torts of Biological Hazard Creation: from Theoretical Foundations to Law Enforcement Guidelines. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 31(2), 234–260. Retrieved from <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2024-31-2-234>.
- [26] The verdict of the Chervonozavodsky District Court of Kharkov (2020, September). Case No. 646/5136/20, proceedings No. 1-кп/646/826/2020. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91419670>.
- [27] Baulin, Yu.V., Borysov, V. I., Tiutiuhin, V. I., & al. (2015). *Criminal Law of Ukraine. Special part*. In Tatsii, V. Ya., Borysov, V. I., & Tiutiuhin, V. I. (Eds.). Kharkiv: Pravo.
- [28] Albul, S. V., Babenko, A. M., Hrytenko, O. A., & al. (2018). *Crimes in the sphere of circulation of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors and other crimes against public health: commentary to Section XIII of the Criminal Code of Ukraine*. In Katerynychuk, I. P. (Ed.) Odesa: ODUVS.
- [29] Andrushko, P. P., Arseniuk, T. M., Atamaniuk, O. H., & al. (2001). *Scientific and practical commentary to the Criminal Code of Ukraine: Special part*. In Potebenko, M. O., & Honcharenko, V. H. (Eds.). Kyiv: FORUM.
- [30] Boiko, A. M., Brych, L. P., Dudorov, O. O., & al. (2019). *Scientific and Practical Commentary on the Criminal Code of Ukraine*. In Melnyk, M. I., & Khavroniuk, M. I. (Eds.). Kyiv: Dakor.
- [31] Panov, M. I., Kharytonov, S. O., Volodina, O. O., & al. (2023). *Fundamentals of qualification of criminal offenses*. In Panov, M. I., & Kharytonov, S. O. (Eds.). Kyiv: Norma prava.
- [32] Navrotskyi, V. O. (2023). *Cross-cutting criminal legal concepts*. Kyiv: Yurinkom Inter.

- [33] Brych, L. P. (2013). *Theory of delimitation of crime*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.
- [34] Bukriciev, O. I., Olieinikov, D. O., Rusinov, Ye.O., & Cherviakova, O. V. (2024). *Crimes against the Foundations of National Security of Ukraine: Criminal Legal Qualification in Conditions of War (Scientific and Practical Commentary)*. In Naumiuk, S. A. (Ed.). Kyiv: Alerta.
- [35] Benitskiy, A. S., Bodaievskiy, V. P., Boldar, H. Ye., & al. (2012). *Criminal law (Special part)*. Iss. 1. In Dudorov, O. O., & Pysmenskiy, Ye.O. (Eds.) Luhansk: Elton.
- [36] Korniienko, Ye.V. (2014). Features of criminal liability for infection with social diseases. *Nashe pravo*, 9, 66–71.
- [37] Chebotarova, H. V. (2011). Criminal law protection of law and order in the field of medical activity (Doctoral dissertation, V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine).
- [38] Brych, L. P. (2010). *Crimes against health and against the safety of life and health under the legislation of Ukraine*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.
- [39] Ivanova, Ye.V. (2011). Problematic issues of establishing the content of the definition of «incurable infectious disease that is dangerous to human life» (Article 130 of the Criminal Code of Ukraine). *European perspectives*, 4(3), 80–86.
- [40] Iurchenko, O. M., Bantyshev, O. F., & Kuzmin, S. A. (2013). *Crimes against life and health. Scientific and practical commentary to Section II of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine*. Kyiv: PALYVODA A. V.
- [41] Mykhailov, V. (2010). Subjective side of infection with human immunodeficiency virus or other incurable infectious disease (Article 130 of the Criminal Code of Ukraine). *Journal of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2(61), 217–225.
- [42] Starko, O. L. (2022). Subjective signs disease of venereal infection. *Electronic scientific publication «Analytical and comparative law»*, 4, 317–320. Retrieved from <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.57>.
- [43] Salahor, I. M. (2020). Biological pathogenic agents as the subject of a crime under Article 326 of the Criminal Code of Ukraine. *Legal Ukraine*, 10, 18–27. Retrieved from [https://doi.org/10.37749/2308-9636-2020-10\(214\)-2](https://doi.org/10.37749/2308-9636-2020-10(214)-2).
- [44] A single list of biological agents that pose or may pose a danger to human health: Order of the Ministry of Health of Ukraine. (2023, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0653-23>.
- [45] On approval of the list of priority biological pathogenic agents: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2023, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2023-%D1%>.
- [46] Salahor, I. M. (2023). Damage to the victim's health caused by violation of the rules for handling biological agents (Art. 326 of the Criminal Code of Ukraine). *Law Journal of Donbass*, 4(85), 40–46. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/2523-4269-2023-85-40-46>.

Олександр Володимирович Шамсутдінов

Кандидат юридичних наук, старший дослідник

Провідний науковий співробітник

Відділу досліджень проблем протидії екстремізму, тероризму та їх фінансуванню

Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України
03035, Солом'янська площа, 1, Київ, Україна

Oleksandr V. Shamsutdinov

Candidate of Law, Senior Researcher

Leading Researcher of Department for Research on
Countering Extremism, Terrorism and Their Financing

Interagency Research Center on Problems of Combating Organized Crime at the
National Security and Defense Council of Ukraine

03035, 1 Solomjanska Sq., Kyiv, Ukraine

E-mail: sun091141@gmail.com

ORCID 0000-0002-9325-9227

Рекомендоване цитування: Шамсутдінов О. В. Проблеми кваліфікації порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам та масовим отруєнням. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 1. С. 272–300.

Suggested Citation: Shamsutdinov, O. V. (2025). Problems of Qualification for Violation of Sanitary Rules and Standards Related to the Prevention of Infectious Diseases and Mass Poisoning. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 272–300.

Стаття надійшла / Submitted: 21/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 21/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Віталійович Петришин

Конституційний Суд України

Київ, Україна

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

НИНА КАРПАЧОВА – УПОВНОВАЖЕНИЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ¹

Oleksandr V. Petryshyn

The Constitutional Court of Ukraine

Kyiv, Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Kharkiv, Ukraine

NINA KARPACHOVA – UKRAINIAN PARLIAMENT COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS

Нещодавно ми стали свідками досить важливої події – 25-річчя створення і діяльності інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Україна в 1996 році задекларувала своє прагнення бути демократичною та правовою державою, в якій людина є найвищою соціальною цінністю, а її права – визначальними. Проте лише закріплення цього ідеалу в Конституції України виявилось замало. Майже 27 років як діє Конституція, а людина й досі відчуває себе незахищеною.

Нині, проходячи важкі випробування, протистояння жорсткій агресії, Український народ продовжує виборювати право жити у вільній демократичній країні. Вся багатовікова історія нашого народу є яскравим прикладом його самовідданої боротьби за самовизначення, створення власної незалежної держави.

У світлі зазначеного безумовний інтерес викликає унікальне наукове дослідження Н. Карпачової «Перший Омбудсман України на захисті прав і свобод людини: взаємовплив теорії і практики», в якому вперше зроблено науковий аналіз історії, теорії і практики створення й становлення важливої конституційної

¹ Рецензія на монографію Карпачової Н. «Перший Омбудсман України на захисті прав і свобод людини: взаємовплив теорії і практики». До 25-річчя інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ : Парламентське вид-во, 2023. 496 с.

інституції демократичної держави – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Цінність монографії полягає в органічному поєднанні практичної й науково-теоретичної складової. Н. Карпачова вперше започаткувала своєрідний інструментарій для практичного використання наукових надбань і водночас для того, щоб практична діяльність спиралася на широке наукове підґрунтя. Попередня науково-педагогічна діяльність у галузі теорії і історії держави і права, конституційного і міжнародного права, законодавчі розробки та ініціативи на посаді заступника голови Комітету ВРУ із захисту прав людини, безпосередня участь у розробці Конституції України та конституційних законів, зокрема закони України «Про Уповноваженого ВРУ з прав людини», «Про Конституційний Суд України», «Про Рахункову палату «України», «Про Вищу раду правосуддя» та інші, стали теоретичною основою для подальшої практичної діяльності на посаді Першого Уповноваженого з прав людини.

Практика захисту прав людини під час роботи зі зверненнями громадян України, осіб без громадянства та іноземців, народних депутатів України, журналістів та порушення питань за власною ініціативою знаходила теоретичні узагальнення в Щорічних та Спеціальних доповідях, у здійсненні першим Уповноваженим моніторингу періодичних доповідей з прав людини України до міжнародних конвенційних органів, а також у постійній науково-теоретичній роботі та у понад 200 наукових публікаціях. Таким теоретичним узагальненням, зокрема, став уперше розроблений Н. Карпачовою в Україні спецкурс «Актуальні проблеми захисту прав і свобод людини», який вона викладала студентам юридичного факультету Національного університету імені Тараса Шевченка, Київського університету права НАН України, Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини був створений відповідно до прийнятої в 1996 році Конституції України і став невід’ємним елементом конституційної системи захисту прав і свобод людини. Ніна Іванівна безпосередньо брала активну участь у розробці та ухваленні першої Конституції незалежної України, в якій, зокрема, визначено, що Уповноважений з прав людини здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст. 101) і гарантує право кожного на звернення до Уповноваженого за захистом своїх прав (ст. 55).

Прийнятий 23 грудня 1997 року конституційний Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» передбачає створення класичної моделі Омбудсмана з повноваженнями і компетенцією, характерними для більшості омбудсманів світу. Водночас українську модель відрізняє ряд особливостей, характерних для сильних моделей інститутів омбудсмана.

Інститут Омбудсмана України посідає важливе місце в системі конституційних державних органів як незалежний і субсидіарний правовий інструмент у національній системі захисту прав людини.

Інститут Омбудсмана як інструмент позасудового захисту прав людини не вельми вписується в класичну доктрину поділу влади, хоча й є складовою парламентського механізму щодо контролю і захисту прав людини. Історична поява цього інституту є відповіддю на виклики, пов'язані з порушенням прав і свобод громадян, свавіллям, передусім виконавчої влади, відсутністю громадської довіри до судової гілки влади, глибокої соціально-політичної кризи в країні.

Крім того, цей інститут виникає як потреба у високоавторитетному інструменті захисту прав і свобод людини від бюрократизму влади, від байдужості, нехтування законами і міжнародними стандартами у сфері прав людини, а також, власне, і мораллю. Омбудсману, який на відміну від представників різних гілок влади не мав інституціонального авторитету, доводилося своїми мужніми справами домагатися особистого авторитету, який, у свою чергу, стає найважливішим інструментом його ефективної діяльності.

Роки роботи Н. Карпачової на посту Омбудсмана України довели, що захищати права й свободи в Україні неможливо без глибокої трансформації ставлення влади і громадян до прав людини, без формування сучасної правової культури, ґрунтованої на міжнародних стандартах у сфері прав і свобод людини і принципі верховенства права. Роль Омбудсмана в цьому напрямі є особливо важливою.

Усвідомити природу, функції та мандат нового для України демократичного інституту позасудового захисту прав і свобод людини неможливо без аналізу подібних правозахисних інституцій у демократичних країнах світу, діяльність яких висвітлюється в монографії.

З перших днів діяльності Уповноваженого з прав людини саме роботі зі зверненнями надавалося пріоритетного значення. За роки діяльності Н. Карпачової на цій посаді до неї звернулося понад 1 млн 300 тис. громадян. Люди зверталися за захистом своїх прав до Уповноваженого як до останньої інстанції, з останньою надією. Уповноважений з прав людини намагалася не залишати жодного звернення без реагування.

Створення в Україні таких конституційних інституцій, як Конституційний Суд України і Уповноважений з прав людини стало новацією в державно-правовій системі захисту прав і свобод людини.

У монографії досліджується механізм співпраці Уповноваженого з Конституційним Судом України. Визначальною була позиція Уповноваженого з прав людини при вирішенні Конституційним Судом України такого доленосного питання, як скасування в Україні смертної кари. А також низка подань Уповноваженого щодо: повернення заощаджень громадян; поновлення прав інвалідів, людей похилого віку і хворих на участь у виборах Президента України; визнання неконституційними положень законів про Державний бюджет, якими призупинялася дія ряду соціальних законів, унаслідок чого порушувалися соціальні права громадян тощо.

Безсумнівно, актуальною частиною наукової монографії є висвітлення діяльності Європейського суду з прав людини як унікального механізму судового за-

хисту та поновлення прав людини, а також співпраці Уповноваженого ВРУ з ЄСПЛ.

З нагоди 60-річчя Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у Верховній Раді Н. Карпачовою було представлено Спеціальну доповідь Уповноваженого «Стан дотримання Україною європейських стандартів з прав і свобод людини», де системно проаналізовано питання імплементації положень Конвенції в національне законодавство, практика ЄСПЛ щодо України, стан виконання його рішень та застосування прецедентів, а також Конвенції в судовій практиці України.

Варто звернути увагу на те, що в монографії досліджується один із головних напрямів роботи першого Омбудсмана України – формування правової культури і впровадження міжнародних стандартів у сфері прав і свобод людини. Проаналізована діяльність першого Омбудсмана щодо приєднання України до міжнародних документів у сфері прав людини і ефективній імплементації їх у національне законодавство. Зокрема, за поданнями першого Омбудсмана було ратифіковано ряд міжнародних і європейських конвенцій, серед яких: Конвенція ООН про статус біженців (1951), Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів (1977), Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000) і Протокол до неї про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, Конвенція ООН про права інвалідів (2006); Факультативний протокол до Конвенції ООН проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (2002) тощо.

У 2003 році першим Уповноваженим була представлена парламенту Спеціальна доповідь «Стан дотримання і захисту прав громадян України за кордоном». Ця доповідь стала узагальненим актом реагування Омбудсмана на звернення громадян України – трудових мігрантів про численні факти порушення їх прав. У доповіді зроблено не лише комплексний аналіз проблеми, а й рекомендації та пропозиції, реалізація яких повинна була сприяти формуванню довгострокової державної політики у сфері міграційних відносин з урахуванням перспектив глобального розвитку, інтересів України та її громадян.

Важливо, що за результатами розгляду Спеціальних доповідей Уповноваженого з прав людини Верховна Рада і Кабінет Міністрів України приймали спеціальні постанови. Таким чином, рекомендації Уповноваженого з прав людини ставали обов'язковими для всіх органів влади та місцевого самоврядування.

Ніна Іванівна Карпачова, перший Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, якій вдалося унікальним чином поєднати надбання теорії й практики в захисті прав людини. На відстані 25 років від створення інституції Уповноваженого ВРУ з прав людини можна стверджувати, що її теоретичні й практичні напрацювання стали надбанням вітчизняної історії й теорії захисту прав людини, до якого повертатимуться науковці, дослідники й правозахисники ще не один раз.

Монографія Н. Карпачової «Перший Омбудсман України на захисті прав і свобод людини: взаємовплив теорії і практики», поза сумнівом, буде надзвичай-

но цікавою для вчених, політиків, представників усіх гілок влади, працівників НППЛ, викладачів, аспірантів, студентів і усіх, хто цікавиться проблемами і механізмами захисту прав людини на міжнародному, національному, регіональному і місцевому рівнях.

Олександр Віталіович Петришин

Доктор юридичних наук, професор

Дійсний член (академік) Національної академії правових наук України

Президент Національної академії правових наук України (2016-2022)

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Суддя Конституційного Суду України

01033, вул. Жилянська, 14, Київ, Україна

Oleksandr V. Petryshyn

Doctor of Law, Professor

Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

President National Academy of Legal Sciences of Ukraine (2016-2022)

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Judge of the Constitutional Court of Ukraine

01033, 14 Zhylianska St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Петришин О. В. Ніна Карпачова – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 1. С. 301–305.

Suggested Citation: Petryshyn, O. V. (2025). Nina Karpachova – Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 301–305.

Рецензія надійшла / Submitted: 10/02/2025

Доопрацьовано / Revised: 10/03/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

Юрій Сергійович Шемшученко

*Інститут держави і права імені
В. М. Корецького НАН України
Київ, Україна*

*Національна академія правових наук України
Харків, Україна*

ПЕРШИЙ ОМБУДСМАН УКРАЇНИ НА ЗАХИСТІ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ¹

Yurii S. Shemshuchenko

*V. M. Koretsky Institute of State and Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

THE FIRST OMBUDSMAN OF UKRAINE FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

Актуальність проблеми захисту прав людини важко переоцінити. Особливо сьогодні, коли в науці, законодавстві, практиці, врешті-решт на рівні суспільної свідомості, на перший план виходить питання пошуку справедливості, балансу між інтересами держави й суспільства, влади і людини. По-новому починають усвідомлюватися проблеми ефективності виконання державою її функцій і завдань, функціонування гілок влади у відповідності до міжнародних стандартів. Одним із пріоритетів, які стоять перед правовою системою, є захист прав і свобод людини.

«Перший Омбудсман України на захисті прав і свобод людини: взаємовплив теорії і практики» – фундаментальна наукова праця, підготовлена першим Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини Ніною Іванівною Карпачовою, з нагоди 25-річчя заснування інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

За цей час новий конституційний орган, що здійснює контроль за дотриманням прав і свобод людини, завдяки Ніні Іванівні, не лише відбувся в Україні, а й здобув добру репутацію у світі.

¹ Рецензія на монографію Карпачової Н. «Перший Омбудсман України на захисті прав і свобод людини: взаємовплив теорії і практики». До 25-річчя інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ : Парламентське вид-во, 2023. 496 с.

Відповідно до прийнятої в 1996 році Конституції України в країні було створено інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. 14 квітня 1998 року 276 народних депутатів України з 450, які входять до складу Верховної Ради України, шляхом таємного голосування обирають Ніну Карпачову першим Уповноваженим з прав людини, на плечі якої лягло нелегке завдання створення інституту Омбудсмана України та утвердження його як незалежного у системі державних органів. У 2003 і 2007 роках вона знову отримала кредит довіри й була переобрана Верховною Радою України на цю посаду.

Варто наголосити, що від початку своєї діяльності Н. Карпачова стала надійним посередником між людиною і владою в Україні. Вона безкомпромісно обстоювала честь і гідність людини, захищаючи її права та свободи. Дороговказом її діяльності стало твердження: **врятуєш одне життя – врятуєш цілий світ.**

Першою в країні на системному рівні Ніна Карпачова порушила таку наболілу проблему, як бідність, і проголосила, що боротьба з нею має бути пріоритетом для органів влади, оскільки вона робить неможливою реалізацію фундаментальних конституційних прав людини.

Рецензована монографія узагальнює накопичений досвід першого Омбудсмана України. Видання складається із восьми головних розділів. У першому розділі розглядаються історико-правові аспекти становлення прав людини в світі та в Україні. Автор, досліджуючи генезу прав людини, стверджує, що людство на шляху утвердження прав і свобод людини пройшло тернистий шлях, крок за кроком обмежуючи всевладдя держави, поширюючи принцип рівноправності на все більше коло осіб та відносин між ними. Часто саме боротьба за права людини, за нові й нові ступені свободи ставала каталізатором широкомасштабних змін у суспільно-політичному житті тієї чи іншої країни, вела до нового осмислення ролі людини в її відносинах з суспільством та державою.

Другий розділ присвячений парламентському контролю Уповноваженого за приведенням у відповідність до міжнародних стандартів прав людини національного законодавства України та правозастосовної практики, третій – забезпеченню конституційного права на звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Проте, оцінюючи ситуацію, що склалася з великою кількістю звернень, які не підлягають розгляду, Уповноважений не пішла шляхом відмови в їх розгляді лише через недотримання формальних вимог закону. Керуючись згідно з присягою власною совістю, розуміючи, що за кожним зверненням – доля конкретної людини, з її болями та проблемами, для якої звернення було останньою надією, вірою в можливість добитися справедливості, Уповноважений намагалася надати будь-яку можливу допомогу. Адже й проста порада чи роз'яснення в цій ситуації ставали для людини неоціненною допомогою, інколи просто повертали до життя.

У четвертому розділі монографії автор привертає увагу до ролі універсальних механізмів захисту прав людини у формуванні нової правової системи в Україні, у п'ятому – право людини на життя та скасування смертної кари в Україні, у шост-

тому проаналізовано системні проблеми, які спричиняють численні звернення наших співвітчизників до Європейського суду з прав людини, та показано найбільш ефективні шляхи їх вирішення з погляду застосування практики ЄСПЛ у правовій системі України.

Сьомий розділ присвячений міжнародним стандартам з прав людини. Наголошується, що за безпосередньої ініціативи першого Уповноваженого з прав людини було ратифіковано Факультативний протокол до Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Ратифікація цього документа відкрила для України можливість створення дієвого й незалежного превентивного механізму щодо запобігання тортурам. Восьмий розділ присвячено сучасним викликам правам і свободам людини та Омбудсману України.

Надійний захист прав людини без науки неможливий. Особлива потреба – у фундаментальних розробках механізмів обстоювання конституційних прав і свобод людини, довкола яких і має відбуватись об'єднання науковців і практиків. Спільно з науковцями Інституту держави і права імені В. М. Корецького за участю Н. Карпачової й за моєю редакцією побачили світ колективні монографії, зокрема «Проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні», «Гендерні паритети в умовах трансформації суспільства», «Наукові засади і практика застосування нового Сімейного кодексу України», «Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні» тощо.

У червні 2007 року в приміщенні Омбудсмана України з нагоди 11-ої річниці Конституції України відбувся круглий стіл. Організаторами заходу виступили – Уповноважений з прав людини, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України та Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Основні доповідачі – Н. І. Карпачова, Ю. С. Шемшученко та В. Я. Тацій виступили зі спільною заявою щодо неприпустимості руйнування Конституції України під виглядом «конституційної реформи».

Проводячи наукові дослідження, що присвячені передусім правозахисній тематиці, Ніна Іванівна завжди керується принципами справедливості, людської гідності та верховенства права. Безсумнівно, спираючись на наукові здобутки Н. Карпачової, були започатковані традиції у висвітленні даної проблематики не лише в наукових статтях та розділах, а й у комплексних наукових дослідженнях на рівні кандидатських та докторських дисертацій.

Талановитий науковець і педагог Н. Карпачова із задоволенням працює з молоддю. Разом зі знаннями передає їм свій досвід, життєву позицію – залишатися завжди Людиною, вимогливою до себе й інших, справедливою, чесною, наполегливою в праці, поважати людську гідність. Як професор кафедри конституційного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка вона вперше в Україні розробила і викладала майбутнім юристам спецкурс «Актуальні проблеми захисту прав і свобод людини». Пізніше цей курс викладався нею також в у Київському університеті права НАН України та в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого.

Монографія цікава й тим, що замість післямови в ній вміщений нарис журналіста Мирослава Малахівського «Леді Справделивість». У цій частині автор констатує, що Уповноважений з прав людини – там, де її чекають, де потребують її допомоги і підтримки. Майже мільйона людських доль торкнулася милосердна душа Омбудсман України за роки її подвижницької діяльності. Вона не ділить людей за партійною, релігійною, расовою або якою-небудь іншою ознакою, постійно підкреслюючи: *«Я захищаю права конкретної людини, а не партії»*.

Досвід діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини свідчить: з появою цього інституту в країні розпочалися позитивні зміни щодо прав і свобод людини, люди вже не почуваються самотніми у боротьбі за свою людську гідність, їм є до кого звернутися зі своїми болями, проблемами.

Монографія Н. Карпачової «Перший Омбудсман України на захисті прав і свобод людини: взаємовплив теорії і практики» є теоретично і практично значущою та стане корисною для вчених, політиків, представників усіх гілок влади, працівників НППІ, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами і механізмами захисту прав людини на міжнародному, національному, регіональному і місцевому рівнях.

Юрій Сергійович Шемшученко¹

Доктор юридичних наук, професор

Дійсний член (академік) Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Григорія Сковороди, 70, Харків, Україна

Дійсний член (академік) Національної академії наук України

Директор Інституту держави і права

імені В. М. Корецького НАН України (1988-2022)

01011, вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, Україна

Yurii S. Shemshuchenko

Doctor of Law, Professor

Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Hryhoriia Skovorody St., Kharkiv, Ukraine

Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

¹ 1 березня 2025 року Шемшученко Юрій Сергійович відійшов у вічність. Світла йому пам'ять...

Director of the V. M. Koretsky Institute of State and Law of the
National Academy of Sciences of Ukraine (1988-2022)
01011, 4 Trykhsvyatytelska St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Шемшученко Ю. С. Перший Омбудсман України на захисті прав і свобод людини. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 1. С. 306–310.

Suggested Citation: Shemshuchenko, Yu.S. (2025). The First Ombudsman of Ukraine for the Protection of Human Rights and Freedom. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 32(1), 306–310.

Рецензія надійшла / Submitted: 15/01/2025

Доопрацьовано / Revised: 15/02/2025

Схвалено до друку / Accepted: 25/03/2025

**Journal
of the National Academy
of Legal Sciences of Ukraine**

Volume 32, Issue 1
2025

Responsible for the release of *V. Zhuravel*

Articles are published in author's version

Signed to the print with the original layout 25.03.2025.
Format 70×100/16. Offset paper. Headset Times.
Mind. print. ark. 25.2. Acc. publ. ark. 22. Edition of 100 copies.

"Publishing House "Pravo" LLC
11/2 Kharkiv Divisions St., Kharkiv, Ukraine
For correspondence: P.O. Box 822, Kharkiv, 61023, Ukraine
Tel.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
e-mail for authors: verstka@pravo-izdat.com.ua
e-mail for orders: sales@pravo-izdat.com.ua

Certificate of registration of the subject of publishing
in the state register of publishers, manufacturers and distributors
of publishing products series DK No. 8024 dated 05.12.2023

Produced in the printing house of «PROMART» LLC,
St. Vesnina, 12, Kharkiv, 61023, Ukraine
Tel. (057) 717-25-44
Certificate of registration of the subject of the publishing business
to the state register of publishers, manufacturers and distributors
of publishing products series DK No. 5748 dated 06.11.2017

**Вісник
Національної академії
правових наук України**

Том 32, № 1
2025

Відповідальний за випуск *В. А. Журавель*

Статті друкуються в авторській редакції

Підписано до друку з оригінал-макета 25.03.2025.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 25.2. Обл.-вид. арк. 22. Тираж 100 прим.

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 5748 від 06.11.2017